

**TRADUCCIÓ I RECEPCIÓ
DE LA CULTURA CLÀSSICA**

**Sobre els fonaments clàssics
de la teoria i la praxi traductològiques**

Jordi Redondo

Meliana, 2022

Pròleg

El present volum neix de la pràctica docent i té com a objectiu aquesta mateixa. Opera amb l'experiència amb un seguit de problemes i lectures que ens han ocupat al llarg dels anys alhora que ens fèiem càrrec de diferents cursos de la llicenciatura i del grau de Filologia Clàssica, de la matèria *Tradició i recepció de la cultura clàssica* dins el títol de Traducció i Mediació Interlingüística, i de docència de màster professada a les universitats de Bolonya, Calgary, Ferrara, Nantes i Tessalònica. Més enllà de la tasca docent, bona part d'aquesta problemàtica i d'aquests textos han estat el centre d'una sèrie d'activitats de recerca, els resultats de la qual s'han presentat a congressos internacionals convocats els darrers vint-i-cinc anys. A les aules i als fòrums de recerca hem tractat, d'acord amb les exigències de cadascun dels contextos, de la recepció de les literatures clàssiques a la Baixa Edat Antiga, l'Edat Mitjana, l'època moderna i la contemporània. El contacte amb especialistes d'altres filologies ens ha fornït elements d'anàlisi per a una tasca hermenèutica que ultrapassa la d'una tradició literària concreta.

La vocació docent del llibre té com a base el que l'ordenació present demana per a la matèria *Traducció i recepció de la cultura clàssica*, i que està expressat en els termes següents:

Aquesta assignatura està concebuda per al desenvolupament de competències generals, encara que atenent ací al marc de referència que ens ofereix el llegat clàssic i la seua recepció i reinterpretació en diferents períodes de la història d'Occident, i tenint en compte en particular els processos traductològics implicats. L'assignatura, encara que inclosa dins del domini de la formació bàsica, ofereix un marc general de gran interès per al desenvolupament de la competència específica descrita com a "coneixement de les normes traductològiques i la seua contextualització sociocultural".

El plantejament d'aquests continguts ens ha dut a eliminar aspectes que hem cregut secundaris, per bé que alguns estudiants els poden considerar de gran interès. Ens referim a la temàtica relativa a les arts plàstiques i l'arquitectura –qüestió de què tanmateix ens hem ocupat- i més en concret al seu reflex de la tradició mitològica. Hem organitzat, doncs, la matèria en deu unitats temàtiques, de les quals la primera tracta de la problemàtica de la transmissió de la creació literària al món antic, amb la inclusió de les qüestions relatives al pas d'una cultura oral a una d'escrita i a la circulació de les edicions; el segon tema tracta de l'activitat traductora a l'Antiguitat, entesa com una pràctica derivada de les necessitats de la comunicació entre els pobles i els individus, amb aplicacions diplomàtiques i comercials, respectivament; el tema tercer s'ocupa, en canvi, dels inicis de l'hermenèutica dins els principals corrents de pensament, i de la seua interrelació amb la traducció; amb la quarta unitat entrem dins el trànsit del món antic al medieval, amb la substitució de la civilització grecollatina per la cristiana, i arriba a l'anomenat renaixement carolingi, a l'Alta Edat Mitjana; el següent tema suposa un cert interregne, atès que està dedicat a la continuïtat de l'herència cultural clàssica a l'imperi oriental, amb l'exposició d'aquells trets que caracteritzen el món bizantí respecte de l'uropeu occidental, i amb una especial atenció als vincles de Bizanci amb els mons eslav i oriental; el tema sisè està centrat en l'exegesi i la traducció de la Bíblia i en el desenvolupament de la ciència gramatical de l'Edat Mitjana; el setè aborda la constitució, ja a l'època moderna, de la ciència de la filologia bíblica, i amb ella la de la traducció com a disciplina; els temes següents, vuitè, novè i desè, clouen el llibre amb el tractament de la recepció de les literatures clàssiques, en primer lloc a l'època medieval, segonament

a l'època moderna i des de la Contrareforma i per últim a l'època contemporània. No abordem, però, el conjunt d'aquesta recepció, sinó que ens limitem a exposar alguns exemples significatius, opció que hem triat per dos motius: el primer, perquè una exposició sistemàtica, encara que no fos una de detallada, imposaria per a una certa visió panoràmica de les èpoques moderna i contemporània una extensió excessiva, a despit del propòsit de breuetat; el segon, perquè la recepció adopta un altre caire quan depèn de l'edició impresa, i no només per les circumstàncies pròpies de la transmissió, tot i la seua importància intrínseca, ans també perquè la impremta estèn el coneixement dels textos a un nombre molt superior de lectors, alhora que augmenta exponencialment la influència d'aquells que se'n beneficien, i en canvi minimitza la d'aquells altres que la cultura actual considera inèdits perquè no han estat objecte d'impressió. De fet, una atenció al paper de les llengües i les cultures clàssiques al desenvolupament de la teoria i la pràctica de la traducció als segles XVIII a XX exigiria un tractament específic, per al qual aquí no passarem aquí de fer alguns suggeriments com a referència bibliogràfica ¹. Aquesta temàtica, bo i atractiva com és, seria possible només dins l'especialitat de Filologia Clàssica i per a alumnes d'un curs prou més avançat que no el primer. Hem cregut més profitós d'abordar una qüestió prou menys feixuga, la de l'oposició entre dues menes de recepció, aquella que aplica una visió conservadora amatent tan sols a la consagració d'un model neoclassicista, i aquella que mira de cercar el conjunt de relacions, concomitàncies i diferències incloses, debatudes i sota una anàlisi constant, de la cultura clàssica i la contemporània.

La programació del curs ha cercat d'alternar temes més teòrics, destinats a l'exposició i discussió de la història de la teoria de la traducció, amb altres d'un caire més narratiu, amb l'exposició detallada del marc cultural i social en què s'inserten les escoles i usos traductològics. Sense, però, pretendre d'escriure una història de les idees, el llibre mira de relacionar sempre l'activitat de traducció amb els interessos de cada societat per conèixer d'altres, contemporànies o anteriors. Tanmateix, creiem que l'interès del lector ha d'anar adreçat sempre als problemes relatius al contacte lingüístic i en particular el que es produeix mitjançant la circulació de textos. Les contradiccions i alhora la continuïtat entre els procediments propis de les cultures orals i els de les cultures escrites ens han semblat un capítol d'especial transcendència, i que no havia de quedar reduït a les civilitzacions antigues. En qualsevol cas, el guiatge ha correspost a una atenció constant a la cultura literària.

El fil conductor de l'explicació fa per respectar com més podem les exigències de la diacronia com a eix vertebrador de l'exposició, l'exhaustivitat com a fita per a un aprenentatge satisfactori, i sobre tot la claredat com a objectiu didàctic preferent. A més d'una bibliografia bàsica que hem volgut que fos succinta i suficient alhora, a cada tema l'estudiant trobarà referències abundoses i precises, amb l'ajut de les quals estarà en condicions d'aprofundir en cadascuna de les qüestions abordades, fins i tot aquelles de més especialitzades i particulars. L'atenció principal, sempre sota el criteri del profit dels alumnes, ha estat adreçada a aquelles cultures que sustenten l'exercici professional dels nostres egressats del títol de Traducció i Interpretació de la Universitat de València, és a

¹ L. Hardwick, *Translating Words, Translating Cultures*, London 2000; S. Settis, *Futuro del 'classico'*, Torino 2004 (= *The Future of the 'Classical'*, Cambridge & Malden 2006; J. Porter (ed.), *Classical Pasts: the Classical Traditions of Greece and Rome*, Princeton UP 2006; A. Lianeri & V. Zajko (edd.), *Translation and the Classic. Identity as Change in the History of Culture*, Oxford 2008; R. Pinyol (ed.), *Traduir els clàssics, antics i moderns*, PAM 2013; M. Franquesa, *La fundació Bernat Metge, una obra de país (1923-1938)*, PAM 2013.

dir, l'anglòfona, la francòfona, la germanòfona i la italianòfona. Ens hagués agradat d'atendre més espais –el lusòfon i el russòfon, p.e.- per la llúida aportació que han fet al coneixement de les literatures i cultures clàssiques, però un cop més els límits imposats per les possibilitats de la docència han aconsellat de cercar els objectius més tangibles i productius.

La redacció té en compte la naturalesa de l'alumne, que no té com a orientació la de tractar amb regularitat ni les llengües ni les literatures clàssiques. Els textos grecs i llatins van sempre acompanyats de traducció, i els conceptes grecs de transliteració. Llevat de casos on l'extensió ho aconsellava, la presentació de les citacions procura d'oferir tant la traducció com el text original, aspecte que només hem descurat quan es tractava de textos àrabs o hebreus. Hem mirat també de presentar traduccions pròpies, criteri adoptat en general per a la nostra tasca de recerca i amb un caràcter encara més rigorós per a la docència. A les citacions de llengües modernes el criteri de la brevetat ens ha induït a prescindir de la traducció com a criteri general.

Bibliografia bàsica

- Adams, J.N., *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge UP 2003.
- Bolgar, R.R. (ed.), *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700*, Cambridge UP 1976.
- Brock, S., “Translation in Antiquity”, in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 873-886.
- Copeland, R., *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge 1991.
- Copeland, R. & Sluiter, I., *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, A.D. 300-1475*, Oxford 2012.
- Goody, J., *La domesticación del pensamiento salvaje*, Madrid 1985 (= *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977).
- Jakobson, R., “On linguistic aspects of translation”, in R.A. Brower (ed.), *On Translation*, Cambridge (Mss.) 1959, 232-239 (= “En torno a los aspectos lingüísticos de la traducción”, *Ensayos de lingüística general*, Barcelona 1981, 67-77).
- Kallendorf, C.W. (ed.), *A Companion to the Classical Tradition*, Malden & Oxford 2007.
- Pomer, L. & Á. Narro, *Traducción y recepción de la cultura clásica*, València 2012.
- Signes Codoñer, J., B. Antón Martínez, P. Conde Parrado, M.Á. González Manjarrés & J.A. Izquierdo Izquierdo (coord.), *Antiquae Lectiones. El legado clásico desde la antigüedad hasta la Revolución Francesa*, Madrid 2005.
- Silk, M., I. Ingogard & R. Barrow, *The Classical Tradition. Art, Literature, Thought*, Malden & Oxford 2014.

Capítol 1.- La transmissió de la literatura a l'Antiguitat Clàssica.

1.1.- La tradició filològica al voltant del problema de la qüestió homèrica. *La crítica dels antics a l'obra homèrica.*

L'inici de la literatura europea es situa, més per convenció que per rigor científic, a l'èpica monumental representada pel personatge mític d'Homer. El poeta així conegut en realitat no va existir mai, ans fou creat per la cultura grega per tal de donar nom, cara i una biografia al qui consideraven un autor tocat per la gràcia dels déus ². És d'aquesta manera com la creació de generacions de rapsodes quedava refosa sota la inspiració d'un únic poeta, l'etopeia del qual constitueix una ben travada síntesi del que la seua audiència aprovava als plans de la religió, la política, l'ètica, i també al de la literatura. Dipositari d'una tradició i emblema alhora dels valors aristocràtics, Homer pertany a un món on com a norma general ningú no escriu, i on la paraula que importa és sempre aquella dotada d'ales i que conserva la memòria.

La negació de la validesa a la paraula escrita s'entèn si pensem compte en aquesta creació del personatge d'Homer, tan representatiu de la cultura oral que és cec; cec com el més característic dels rapsodes incorporats a la galeria de retrats de la pròpia èpica, Demòdoc, el poeta de la cort d'Alcíous, a Feàcia ³; cec com el poeta que entona un dels *Himnes homèrics*, el dedicat al déu Apol·lo ⁴; cec com Estesícor i cec com Tàmiris, castigats ambdós per haver desafiat el poder de les Muses. Una tradició mesopotàmica, testimoniada als arxius reals de Mari, certifica com els nens destinats a ésser instruïts com a poetes eren cegats per un metge que els 'adormia els ulls' ⁵.

Sense entrar en problemes de caire ideològic, i per tal de cenyir-nos al pla literari, convé de recordar que ja els antics no s'estaven de qüestionar l'obra homèrica. Ciceró atribuïa l'autoria del text a Pisístrat, que hauria refès cants fins aleshores mancats d'una organització interna ⁶. No gaire temps més tard, l'historiador Flavi Josep acusava Homer de no haver pas conegut l'escriptura, i apuntava amb encert a una llarga transmissió oral, prèvia a la fixació per escrit dels poemes ⁷.

Entre els moderns, François Hédélin, conegut per la seua dignitat d'abat

² Entre la recerca més recent destaquen les monografies de B. Graziosi, *Inventing Homer: The Early Reception of Epic*, Cambridge UP 2002; *Homer: The Resonance of Epic*, London 2005; i *Homer*, Oxford & New York 2012.

³ Hom. *Od.* VIII 62-64: *L'herald va arribar prop d'ells duent el molt veritable aede, que la Musa tant s'estimava, i li va concedir sia el bé sia el mal: el va privar dels ulls, però li va concedir un dolç cant.*

⁴ Hy. *Ap.* 169-173: *Noies, qui és d'entre els poetes el qui aquí acut més del vostre grat, i amb qui us adeliteu més? I ben bé totes vosaltres contesteu amb respectuoses paraules: 'cec és l'hme, viu a la rocallosa Quios, tots els seus cants pel temps a venir són puixants'.*

⁵ J.-M. Durand (ed.), *Les Documents épistolaires du palais de Mari I*, Paris 1997. Vegeu, com a contrapunt al fet històric, H. Tilley, *Blindness and Writing: From Wordsworth to Gissing*, Cambridge UP 2002, pp. 102-104.

⁶ Cic. *De orat.* III 137: *Pisistratus (...) qui primus Homeri libros confusos antea sic disposuisse dicitur, ut nunc habemus. De Pisistrato (...) homo diu fou el primer que va arranjar com ara els tenim els llibres d'Homer, anteriorment barrejats.* Vegeu sobre el cas R. Merkelbach, "Die pisistratische Redaktion der homerischen Gedichte", *RhM* 95, 1952, 23-47.

⁷ J. *Ap.* I 2, 12 *καί φασιν οὐδὲ τοῦτον ἐν γράμμασι τὴν αὐτοῦ ποιήσιν καταλιπεῖν, ἀλλὰ διαμνημονευομένην ἐκ τῶν ἄσμάτων ὕστερον συντεθῆναι καὶ διὰ τοῦτο πολλὰς ἐν αὐτῇ σχεῖν, διὸν ὅτι ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς οὐκ ἔστιν ἡμεῖς, ἀλλὰ ἡμεῖς οὐκ ἔσμεν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς, ἀλλὰ ἡμεῖς οὐκ ἔσμεν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς, ἀλλὰ ἡμεῖς οὐκ ἔσμεν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς.*

d'Aubignac i de Meimac (1604-1676), fou el primer autor que va atacar la figura i l'obra d'Homer amb arguments si més no contundents⁸. Al seu parer, no només l'èpica homèrica resultava una creació barroera, desequilibrada i gens estètica, sinó que ni tan sols Homer n'havia estat l'autor, per tal com hauria sigut una mera invenció, rera la qual s'amagava una dilatada tradició de composició oral de cants molt més tard refosos. El filòleg anglès Richard Bentley (1662-1742) va rehabilitar la figura del poeta cec, tot atribuint les incoherències dels poemes al fet que la seua recopilació escrita es féu uns cinc segles més tard de la composició, i gràcies al ja esmentat tirà d'Atenes, Pisístrat⁹. També l'escocès Thomas Blackwell (1701-1757) es troba a l'origen d'una llarga tradició britànica d'estudis homèrics, sempre dominats per la preeminència de la *Iliada*¹⁰. Robert Wood (1717-1771) es va anticipar a Parry en l'elaboració d'una teoria sobre la composició dels poemes homèrics: després d'haver cregut identificar els escenaris dels poemes, i tot partint de la base que Homer no sabia d'escriure, proposà que la seua creació es va fer mercès a la capacitat de retentiva tant de l'autor com dels seus auditoris¹¹. Jean-Jacques Rousseau hi afegí també un comentari d'interès, en fer notar com la poesia homèrica reflecteix l'evidència d'usos escripturals a la cultura contemporània del poeta¹².

Els inicis de l'estudi modern de la literatura grega arrenquen d'un (re)descobriments afortunat. A la segona Alexandria que és Venècia, refugi secular de grecs foragitats per la guerra, la fam, l'enveja o tot alhora, un viatger francès, noble i cult, fill d'una antiga nissaga aragonesa, Jean Baptiste Gustave d'Ansse de Villoison, trobava el còdex de la *Iliada* que coneixem com a Venetus A o Venetus 454. La diferència entre aquest manuscrit i les dotzenes dels altres conservats arreu d'Europa és que el Venetus A conté un resum dels comentaris *Sobre la correcció d'Aristarc* de Dídim Calcenteri, *Signes d'Aristonic*, *Prosòdia Iliàdica* d'Herodià i *Sobre la puntuació* de Nicànor. Només mercès a aquest bagatge filològic, pocs anys més tard Friedrich August Wolf va poder compondre els seus *Prolegomena ad Homerum*, on plantejava de soca-rel l'origen i transmissió dels textos èpics¹³. En situar Homer a una època anterior a l'aparició de l'alfabet, Wolf

⁸ Hédelin també es va aplicar a intentar demostrar que els sàtirs no eren una raça humana, sinó una d'animal, monstruosa i demoníaca, el que va exposar al seu assaig de joventut *Des satyres brutes, monstres et démons. De leur nature et adoration. Contre l'opinion de ceux qui ont estimé les Satyres estre une espece d'hommes distincts et separez des Adaicques*, París 1627. Vegeu al respecte S. Petrella, “Les satyres ne peuvent être hommes!” Quelques considérations “vray-semblables” e François Hédelin”, *S & F* 7, 2012, 97-107.

⁹ Sobre la figura d'aquest estudiós, vegeu la biografia de K.L. Haugen, *Richard Bentley. Poetry and enlightenment*, Cambridge (Mss.) 2011.

¹⁰ L'obra de T. Blackwell, *An Enquiry into the Life and Writings of Homer*, Londres 1735, careix, tanmateix, de les aportacions pròpiament filològiques del seu predecessor Bentley, en tant que s'instal·la més aviat al camp de la divulgació, amb bona cosa d'amanida mitològica per a entreteniment del lector.

¹¹ R. Wood, *An essay on the original genius and writings of Homer: with a comparative view of the ancient and present state of the Troade*, Londres 1775, pàg. 235: *for it is the nature of oral tradition, the only mode of recording events then known, to magnify and embellish, rather than suppress or pervert truth.*

¹² Vegeu al respecte Y. Touchefeu, “Rousseau et Homère”, *L'Antiquité* 27, 1995, 179-190.

¹³ F.A. Wolf, *Homeri Ilias ex ueterum criticorum notationibus optimorumque exemplarium fide nouis curis recensita*, Halle 1794, i *Prolegomena ad Homerum sive de operum Homericorum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi*, Halle 1795. En realitat, com a crític literari Wolf va aprofitar el treball, publicat de manera apressada i poc lluïda, d'Ansse de Villoison. La seua *Homeri Ilias ad veteris codicis veneti fidem recensita. Scholia in eam antiquissima ex eodem codice aliisque, nunc primum edita cum asteriscis, obeliscis aliisque signis criticis*, Venècia 1788, va proporcionar elements amb què Wolf produiria una edició més sistemàtica, però no pas més recixida des del punt de vista de la millora substancial del text homèric. Ultra l'aportació d'Ansse de Villoison, cal esmentar la del mestre de Wolf, C.G. Heyne, un important estudiós de l'èpica homèrica –fou editor de la *Iliada*– que es va anticipar a moltes de les opinions del seu deixeble. Per consegüent, el paper atorgat a Wolf dins la història de la

proposava que *Iliada* i *Odissea* devien haver estat compostes i recitades de memòria, com ho feien els rapsodes contemporanis de Plató ¹⁴. Neixia, doncs, l'anomenada *qüestió homèrica*, que discutia si poemes tan extensos podien haver estat compostos per un sol autor, o si es tractava d'obres menors compostes per diversos poetes i unides després per Homer ¹⁵. L'etimologia del terme grec ῥαψῳδός, *rhapsodós*, *rapsode*, com a derivat que és del verb ῥάπτω, *rhapto*, *sargir*, suggeria que Homer hauria *cosit* els diferents cants, tot creant d'aquesta manera un nou poema, el que coneixem com a èpica monumental. Val a tenir en compte, en aquest sentit, que *Iliada* i *Odissea* són obres especials, molt més extenses que la resta de poemes èpics que coneixem. El noms d'*unitaristes* i *analítics* identificaven els partidaris d'una i altra teories, la de la unitat original del text i la de la fusió de diversos poemes menors en un de sol. A més de les consideracions relatives a l'extensió dels poemes, els crítics tenien en compte raons estilístiques, lingüístiques i d'història social que semblaven contradir l'autoria d'un sol poeta, i suggerien, en canvi, una composició dilatada en el temps.

La qüestió homèrica va desaparèixer com a tal amb les investigacions de Milman Parry, que sota la indicació del seu mestre Antoine Meillet va demostrar la realitat, la grandiositat i l'antiguitat de la recitació d'extensos poemes èpics conservats oralment. És així com la noció de composició oral ha guanyat, amb tota justícia, un lloc de preeminència dins la teoria literària no només grega, ans general ¹⁶. Entenem com a composició oral aquella que utilitza com a mitjans bàsics els recursos provinents de la dicció oral dins una tradició literària i cultural concreta, no necessàriament expressada mitjançant una sola llengua ¹⁷. D'altra banda, convé no oposar els conceptes d'oralitat i escriptura com a definitoris de dues cultures cronològicament diferents, incompatibles: el mateix Homer demostra conèixer l'escriptura ¹⁸. Val a remarcar, tanmateix, que l'oposició entre oralitat i escriptura no era tan nítida com a l'actualitat, puix que la lectura dels textos escrits es feia en veu alta ¹⁹. L'oralitat, doncs, no s'ha de conceptualitzar com la mera antítesi de l'escriptura. La idea mateixa de literatura no es circumscriu, més enllà del seu origen etimològic, als textos escrits, de bo i manera que no hauríem de qualificar com a mostra de paradoxa el concepte de literatura oral. Per una prujia un bon tros maximalista, els darrers anys s'està imposant el concepte de *poesia oral*, que elimina la paradoxa, més formal que no real, de literatura oral. Finnegan va denunciar com la tradició tant antropològica com d'història literària ha tractat la literatura oral com a quelcom d'essencialment diferent de la literatura escrita ²⁰. La seua argumentada reclamació consistia a justificar l'ús tant del concepte mateix de *literatura* com de tota mena de tècniques literàries també per a les produccions orals. L'abandonament del terme

filologia clàssica mereixeria una seriosa revisió.

¹⁴ N'és un preciós testimoni el diàleg platònic titulat *Íon o sobre la poesia*.

¹⁵ G. Nagy, *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore 1979, pàg. 300, dona per al terme mateix d'Homer l'etimologia *el qui trava en un tot*.

¹⁶ Es pot llegir el gruix de la investigació de Parry al volum preparat pel seu fill, A. Parry (ed.), *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, Oxford 1971.

¹⁷ Vegeu al respecte R. Finnegan, "What is oral literature anyway? Comments in the light of some African and other comparative material", in B.A. Stolz & R.S. Shannon (edd.), *Oral Literature and the Formula*, University of Michigan, 1976, 127-166; *Oral Poetry: Its Nature, Significance, and Social Context*, Indiana 1992².

¹⁸ Hom. *Il.* VI 168, 176 i 178; VII 89-90. Vegeu al respecte H.L. Lorimer, "Homer and the Art of Writing: A Sketch of Opinion Between 1713 and 1939", *AJA* 52, 1948, 11-23; R. Finnegan, "How oral is oral literature?", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 37, 52-64.

¹⁹ E. Dickey, *Greek Forms of Address. From Herodotus to Lucian*, Oxford 1996, pàg. 31.

²⁰ R. Finnegan, *Oral Literature in Africa*, Oxford 1970, pp. 37-49.

literatura oral, bo i substituint-lo pel de *poesia oral*, apareix ja el 1970 ²¹, i assoleix un desenvolupament teòric important el 2007, quan planteja l'origen de la poesia oral a l'Àfrica ²². Nosaltres mantenim, però, el concepte de 'literatura oral', més exacte i clar. Si reduïem la nostra anàlisi als gèneres poètics, estariem excloent bona part de les tradicions narratives del mite, del conte popular en totes les seues variants –conte meravellós, conte infantil, conte eròtic-, i de la literatura moral, que utilitzaven principalment el relat en prosa.

2.- Perspectiva antropològica i prejudicis culturals.

Tant l'anàlisi mateixa d'una cultura basada en la creació oral, com la comparació amb qualsevol altra societat dotada dels instruments de la literarietat, solen incórrer en la tendència a prejutjar tota situació a partir d'una idea preconcebuda, la de la superioritat de les cultures literàries. Val a dir que aquesta superioritat es manifesta en determinats aspectes materials, en la mesura que les societats literàries són posteriors en el temps i, per consegüent, es beneficien de l'evolució històrica. Ara bé, si plantejem l'oposició entre aquelles cultures desproveïdes de la literarietat i aquelles que n'estan dotades, haurem de prescindir de determinats prejudicis, el més important dels quals és el que afecta l'assignació de les funcions i propietats de la cultura racional a les societats literàries. Aquesta idea té com a antecedents destacables al camp de la sociologia els treballs d'Émile Durkheim (1903), de Bronislaw Malinowski ²³, i de Claude Lévi-Strauss, l'autor de *La pensée sauvage*, i al de la història cultural el de Wilhelm Nestle, l'autor de *Vom Mythos zum Logos* ²⁴.

L'antropòleg Goody ha tractat del tema a diverses obres, però se'n pot fer una síntesi a partir del seu *The Domestication of the Savage Mind*, on desmunta els arguments en favor d'una superioritat *per se* de les cultures literàries i planteja el problema en termes no pas epistemològics, d'acord amb la capacitat cognitiva, sinó en termes tecnològics ²⁵.

²¹ R. Finnegan, *Oral Literature in Africa*, pàg. 106.

²² R. Finnegan, *The oral and beyond: Doing things with words in Africa*, Chicago UP 2007.

²³ B. Malinowski, *Magic, Science and Religion and Other Essays*, Glencoe 1948, pàg. 29: *man's selective interest in a limited number of animals and plants and the way in which this interest is ritually expressed and socially conditioned appear as the natural result of primitive existence, of the savage's spontaneous attitudes towards natural objects and of his prevalent occupations*. Aquesta afirmació ja fou contestada per C. Lévi-Strauss, *La pensée sauvage*, pàg. 6, en criticar com segons Malinowski *l'interès dels pobles primitius en plantes i animals totèmics no era inspirat per cap altra cosa que pel soroll dels seus estòmacs*. Malinowski ha estat denunciat pel seu etnocentrisme i androcentrisme, arran de la construcció d'una noció de primitivisme que el fa sempre inferior a la cultura i a l'home occidental, la qual cosa justifica tant la colonització del Tercer Món com l'esclavisme.

²⁴ Cf. J. Goody, *La domesticación del pensamiento salvaje*, Madrid 1985 (= *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977), pàg. 11: *La emergencia de la ciencia, ya se vea ocurriendo en el tiempo del Renacimiento en Europa, en la antigua Grecia, o aún antes en Babilonia, se entiende como seguidora de un período pre-científico, donde predominaba el pensamiento mágico. Los filósofos describen este proceso como la emergencia de la racionalidad desde la irracionalidad*.

²⁵ J. Goody, *The Domestication*, pàg. 37: *The specific proposition is that writing, and more especially alphabetic literacy, made it possible to scrutinise discourse in a different kind of way by giving oral communication a semi-permanent form; this scrutiny favoured the increase in scope of critical activity, and hence of rationality, scepticism, and logic to resurrect memories of those questionable dichotomies. It increased the potentialities of criticism because writing laid out discourse before one's eyes in a different kind of way; at the same time increased the potentiality for cumulative knowledge, especially knowledge of an abstract kind, because it changed the nature of communication beyond that face-to-face contact as well as the system for the storage of information; in this way a wider range of 'thought' was more available to*

Així, per exemple, si la capacitat de raonar pot avançar només amb l'ajut de les tècniques de l'escriptura, el cas concret de la matemàtica és ben significatiu: la resta, per exemple, està a l'abast d'una cultura oral, però la multiplicació i la divisió requereixen la intervenció de l'escriptura. I això no és pas a conseqüència d'una manca de capacitat d'abstracció, sinó un problema simplement tecnològic. D'altra banda, les cultures orals tendeixen a una homoèstasi cultural, una situació de permanent búsqueda d'equilibri, alhora que frenen la potencialitat creativa tant de l'individu com de la comunitat. Conreen el mite, mentre que les cultures literàries conreen la història ²⁶, el que té el seu lògic reflex a la creació literària ²⁷. Goody admet també la possibilitat que determinades teories, com la de les ones, siguin universals i degudes a desenvolupaments paral·lels a cultures diferents i no pas relacionades entre elles ²⁸.

Les característiques de les cultures orals són les següents, d'acord sempre amb Goody: en primer lloc, l'atenció al valor màgic de les paraules: *al pensament tradicional, paraules, idees i realitat estan intrínsecament relacionades; a la ciència, les paraules i la realitat varien independentment* ²⁹. N'hi ha prou de pensar en l'animisme; segonament, la subjecció de les idees al context on s'apliquen, mentre que a la cultura literària les idees són condicionades només per unes altres idees; terçament, la primacia del pensament irreflexiu, el que impossibilita el desenvolupament tant d'una lògica com d'una epistemologia; quartament, la manca de jerarquització de les motivacions, en absència d'una enunciació del principi de causalitat, el que fa acumular i barrejar el que una cultura literària ordena i disposa; cinquenament, la hiperprotecció del saber acumulat, que esdevé esclerotitzat, mentre que a la cultura literària l'escepticisme del savi estimula la revisió i posada al dia de la tradició de coneixements; i sisenament, la concepció pessimista del temps, en tant que el passat significa alguna mena d'època daurada, mentre que a la cultura literària l'esdevenidor ha de ser per força millor que el present.

Des d'un punt de vista psicològic, Goody remarca com la cultura literària, amb l'organització del coneixement mitjançant biblioteques, permet un accés individual al saber ³⁰. D'acord amb aquest plantejament, l'objectivació de la cultura literària es correspon amb la subjectivació de la cultura oral; a aquesta prima el factor de la creació, mentre que a la cultura literària prima el de la recepció ³¹. Per la nostra banda, volem afegir el caire cíclic de l'oposició entre oralitat i escriptura, que s'ha reproduït sempre que la cultura escrita ha estat aonorreada o limitada.

the reading public. Not longer did the problem of memory storage dominate man's intellectual life; the human mind was freed to study static 'text' (rather than be limited by participation of the dynamic 'utterance'), a process thath enabled man to stand back of his creation and examine it in a more abstract, generalised, and rational way. By making it possible to scan the communications of mankind over a much wider time span, literacy encouraged, at the very same time, criticism and commentary on the one hand and the orthodoxy of the book on the other. R. Horton, "African traditional Thought and Western Science", *Africa* 37, 1967, 50-71 i 155-187, pp. 51-52 (= *Ciencia y brujería*, Barcelona 1976), considera científiques les observacions recollides per les cultures orals africanes, en tant que dependents d'un model empíric.

²⁶ Vegeu al respecte J. Goody & J.P. Watt, "The Consequences of Literacy", *Comparative Studies in History and Society* 5, 1963, 304-345, pp. 321-326.

²⁷ J. Goody, *La domesticación*, pp. 22-24.

²⁸ J. Goody, *La domesticación*, pàg. 51.

²⁹ J. Goody, *La domesticación*, pp. 53-54.

³⁰ J. Goody, *La domesticación*, pàg. 55.

³¹ Cf. J. Goody, *The domestication*, pàg. 44: *Writing makes speech 'objective' by turning it into an object of visual as well as aural inspection.*

3.- *L'anàlisi psicològica de les cultures oral i literària.*

Havelock i Goody³², a tall d'esmentar les referències clàssiques dins un llistat d'autors, assenyalaven com la diferència entre la tradició literària i l'oral no és només una qüestió d'habituds d'expressió, ans també representa una forma diferent d'aproximació al coneixement. Amb l'escriptura sorgeix el pensament analític; a la cultura oral, la noció de veritat remet a una saviesa compartida entre el locutor i el seu auditori, que procedeix d'una base experiencial comuna; en d'altres paraules, es tracta d'una veritat adquirida d'una manera natural. A la cultura literària, no hi ha cap altra veritat que aquella que es desprèn d'una argumentació lògica i coherent, on s'avantposa la transmissió seqüencial de la informació a la interacció emocional. El discurs oral té, en canvi, la finalitat principal d'abastar tot el seu auditori i de connectar amb la situació instantània. La sintaxi del llenguatge oral s'ajusta més a la descripció de les passions o de les accions³³. Per consegüent, un mitjà de comunicació com l'escriptura comporta una organització de les dades a la memòria, alhora que una manera d'accedir a aquestes dades diferent de la de la parla espontània. Des d'aquesta visió, l'escriptura adquireix una identitat que va més enllà de la constitució d'una simple transcripció dels sons del llenguatge oral: només els sons tenen el poder de transmetre els afectes de l'ànima, com ho planteja Aristòtil ja des del proemi del tractat *De interpretatione*³⁴. La recepció visual, inherent al suport de l'escriptura, està íntimament vinculada al desenvolupament d'aquesta manera de pensar, sense la qual la ciència no existiria pas. L'escriptura forneix un cos visible i estable al significant, en comptes d'aquelles *paraules alades*, ἔπεα πτερόεντα, *épea pteróenta*, de què parla Homer³⁵, i d'aquesta manera fa visible la coexistència d'unitats que resulta difícil de percebre juntes, atès el caire efímer dels significants dins el temps sempre làbil de l'enunciació oral. El text escrit permet un examen acurat dels continguts i de les formes -les estructures sintàctiques i retòriques, les figures, el lèxic- mitjançant els quals se'ns transmet la informació. Amb l'escriptura ens situem, doncs, dins un pla metalingüístic. L'aprenentatge mateix de la lecto-escriptura ho confirma. Aquesta incidència en les formes és la conseqüència de l'escrutini ocular i del nombre de fixacions que recau sobre cadascuna de les paraules durant l'acte de la lectura. L'escriptura emfasitza la distinció entre allò que s'ha expressat explícitament i literal, i allò que s'ha volgut dir. I remarca també la importància que té la reiteració d'un pensament sota una mateixa forma, o en l'elecció de la parafrasi, que introdueix d'altres matisos. No és gens estranya, doncs, la següent reflexió d'Aristòtil:

³² E.A. Havelock, *Preface to Plato*, Harvard UP 1982; J. Goody, *La domesticación*; A. Hildyart & D.R. Olson, "On the Comprehension and Memory of Oral vs. Written Language", in D. Tannen (ed.), *Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy*, Norwood 1982, 19-33.

³³ Arist. *Rh.* 1413b3-1414a7. Vegeu al respecte, des d'una perspectiva pragmàtica, G.M. Rispoli, *L'ironia della voce. Per una pragmatica dei testi letterari nella Grecia antica*, Nàpols 1992.

³⁴ Arist. *Int.* 16a3-4 ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα, καὶ τὰ γραφόμενα τῶν ἐν τῇ φωνῇ. *Per consegüent, allò que hi ha al so són símbols de les afeccions de l'ànima, mentre que l'escriptura és el símbol d'allò que hi ha al so.*

³⁵ M. Parry, "About Winged Words", *CPh* 32, 1937, 59-63 (= A. Parry (ed.), *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*, Oxford 1971, 414-418); G. Guastella, "Epea pteróenta: il volo delle parole in alcune interpretazioni degli antichi", *Paideia* 59, 2004, 221-234.

ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ λόγος τῶν διωρισμένων ἐστίν· ὅτι μὲν γὰρ ποσόν ἐστὶν ὁ λόγος φανερόν· καταμετρεῖται γὰρ συλλαβῆι μακρᾷ καὶ βραχείαι· λέγω δὲ αὐτὸν τὸν μετὰ φωνῆς λόγον γιγνόμενον· πρὸς οὐδένα γὰρ κοινὸν ὄρον αὐτοῦ τὰ μόρια συνάπτει· οὐ γὰρ ἔστι κοινὸς ὄρος πρὸς ὃν αἱ συλλαβαὶ συνάπτουσιν, ἀλλ' ἐκάστη διώριστα αὐτὴ καθ' αὐτήν.

Ἡ δὲ γραμμὴ συνεχὲς ἐστίν· ἔστι γὰρ λαβεῖν κοινὸν ὄρον πρὸς ὃν τὰ μόρια αὐτῆς συνάπτει, στιγμὴν· καὶ τῆς ἐπιφανείας γραμμῆν, – τὰ γὰρ τοῦ ἐπιπέδου μόρια πρὸς τινα κοινὸν ὄρον συνάπτει. ὡσαύτως δὲ καὶ ἐπὶ τοῦ σώματος ἔχοις ἂν λαβεῖν κοινὸν ὄρον, γραμμὴν ἢ ἐπιφάνειαν, πρὸς ἣν τὰ τοῦ σώματος μόρια συνάπτει. ἔστι δὲ καὶ ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος τῶν τοιούτων· ὁ γὰρ νῦν χρόνος συνάπτει πρὸς τε τὸν παρεληλυθότα καὶ τὸν μέλλοντα. πάλιν ὁ τόπος τῶν συνεχῶν ἐστίν· τόπον γὰρ τινα τὰ τοῦ σώματος μόρια κατέχει, ἃ πρὸς τινα κοινὸν ὄρον συνάπτει· οὐκοῦν καὶ τὰ τοῦ τόπου μόρια, ἃ κατέχει ἕκαστον τῶν τοῦ σώματος μορίων, πρὸς τὸν αὐτὸν ὄρον συνάπτει πρὸς ὃν καὶ τὰ τοῦ σώματος μόρια· ὥστε συνεχὲς ἂν εἴη καὶ ὁ τόπος· πρὸς γὰρ ἓνα κοινὸν ὄρον αὐτοῦ τὰ μόρια συνάπτει.

*Semblantment, el discurs també forma part de les coses quantitatives concretes. És, evidentment, que el discurs és quelcom de quantitatiu, per tal com el mesurament en síl·labes llargues i curtes -parlo, és clar, del discurs proferit per la veu. Llurs parts no es posen en contacte amb cap límit comú, perquè no hi ha cap límit comú en què les síl·labes es posin en contacte, ans cadascuna resta individualment separada. La línia, en canvi, és quelcom de quantitatiu discontinu, ja que és possible de descobrir un límit comú en què les seves parts es posin en contacte: el punt. En la superfície, aquest límit és la línia, car hi ha un límit comú en què les parts del pla es posen en contacte. Igualment, en el cos hi pots trobar un límit comú, la línia o superfície, en què les parts del cos es posen en contacte*³⁶.

L'escriptura, doncs, proporciona una forma tangible a aquest conjunt i fa possible de concebre una memòria on coexisteixen les unitats. Al *De Oratore*, Ciceró es refereix al poder de l'escriptura, i pel que fa al canvi de la modalitat perceptiva formula que el recurs a l'aprehensió visual permet de conèixer mitjançant la representació simbòlica - l'escriptura en aquest cas- allò que per la seua naturalesa resulta inabastable al pensament³⁷. Un teòric de la informació, el canadenc McLuhan, reflexiona d'una manera molt semblant:

*El coneixement de l'alfabet proporciona a la gent el poder d'enfocar llur esguard una mica per davant de qualsevol imatge, de bo i manera que la captin en la seua totalitat amb un cop d'ull. Les persones analfabetes no han adquirit aquesta habitud i no miren els objectes a la manera nostra. Més aviat exploren els objectes i les imatges com ho fem nosaltres amb una pàgina impresa, tros a tros. Per consegüent, no tenen un punt de vista separat. Ells s'identifiquen plenament amb l'objecte. Entren dins d'ell sense pensar-s'hi. L'ull es fa servir, diguem-ne, no pas visualment, sinó tàctilment. Els espais euclídeus, en dependre d'una gran separació de la vista i del tacte, els hi són desconeguts*³⁸.

³⁶ Arist. *Cat.* 4b32-5a37.

³⁷ Cic. *De orat.* II 357: *ut res caecae et ab adspectu iudicio remotas conformatio quaedam et imago et figura ita notaret, ut ea, quae cogitando complecti uix possemus, intuendo quasi teneremus. De manera que entitats inassequibles a la vista i allunyades del criteri de l'esguard les faria talment aprehensibles una determinada configuració i una imatge i una forma com si tot allò que difícilment podríem abraçar mitjançant el pensament ho poguéssim gairebé aprehendre mitjançant la vista.*

³⁸ M. McLuhan, "Euclidean Space to Outer Space: An Informal Discussion of the Effects of

Hi hem d'afegir el fet que escriptor i lector compten amb el temps necessari per planificar un mètode. La mateixa manera grega de referir-se a l'escriptura fa servir el verb ἀναγιγνώσκω, *anagignosko*, *llegir*, literalment *reconèixer*. No s'ha d'oblidar que l'escriptura és un *codi elaborat*, si utilitzem la definició del sociolingüista Bernstein ³⁹. Des d'un punt de vista estrictament lingüístic, això representa no només la integració d'un gran nombre d'informacions dins cada unitat, ans també la disposició que permet al lector de construir i de reconstruir la figura conceptual mitjançant els elements lingüístics, el que contrasta amb la fragmentació del discurs oral dins petites *unitats-idea*, en termes de Chafe ⁴⁰. L'anàlisi d'aquest estudiós, basat en la cultura contemporània, mostra com aquests fragments del discurs oral es caracteritzen per tenir una longitud temporal no superior als dos segons, no més de sis paraules -ell parteix de la llengua anglesa- i blocs on la disposició dels elements adoleix d'una certa rigidesa sintàctica. A una cultura oral, en estar més desenvolupada la capacitat i l'habitud de la memòria com a conseqüència de les necessitats de tot tipus que obligaven a fer-ne pràctica omnipresent de la comunicació ⁴¹, cal pensar en el recurs a unitats molt més grans. Voldríem destacar que cadascun d'aquests petits fragments del discurs oral representa una unitat de consciència aïllada i, el que més és, tancada. L'oralitat recorre als seus propis mecanismes -l'ús abundós de repeticions, d'un lèxic genèric, d'estructures distributives i bimembres proveïdes d'una corba melòdica que les encabeix, de la gestualitat del cos dins un ordre ritual, del ritme basat en l'alternança de síl·labes llargues i breus- per tal de portar al record, una vegada i una altra, les idees fonamentals dins una saviesa que hom podria definir com a cumulativa, més que no integradora. Dins l'escriptura, en canvi, en donar prioritat a la transacció de la informació per damunt de la interacció emocional ⁴², trobem una densitat lèxica de què el discurs oral careix, a més d'un ús desenvolupat dels mecanismes de la subordinació i de la nominalització, entre d'altres.

A la seua *Institutio oratoria*, i al llibre IX, Quintilià ofereix arguments psicològics i textuals que fonamenten la divisió de la retòrica entre *figurae mentis*, d'una banda, i *figurae uerborum* o *dictionis*, d'una altra, tot oposant-se als seus predecessors, que consideraven els recursos retòrics sota l'etiqueta de simples recursos d'embelliment del text, els agrupaven dins un llistat que no hi feia cap distinció, i defensaven un ús mecànic de tots ells dins el discurs ⁴³. Les primeres, *figurae sententiarum*, contribueixen a introduir de manera subtil idees que no es fan explícites, però que es poden deduir de tot el període. Sota aquestes figures subjau una concepció intel·lectualista de l'expressió que mira de suggerir d'altres idees a aquells punts on l'atenció del receptor no està prou activada. Aquestes figures semblen demanar una certa planificació discursiva, pròpia més aviat de l'escriptura o de gèneres orals mixtos, puix que afecten unitats extenses. Quintilià

Acoustic and Visual Space in Communications”, *A Review of General Semantics* 37, 1980, 224-237.

³⁹ Bernstein va copsar, precisament, el fet que el domini de l'escriptura pot representar un fet autònom de la competència oral de l'individu, cf. B. Bernstein, *Class, Codes and Control: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*, London 1971, pàg. 116: *It is possible for a person to be able to write in an elaborated code but not to be able to speak it, for he may not be able to manage the face to face requirements of the role (over and above the matter of dialect).*

⁴⁰ W.L. Chafe, “The Flow of Thought and the Flow of Language”, in T. Givón (ed.), *Syntax and Discourse XII*, San Diego 1979, 129-181; “Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature”, in D. Tannen (ed.), *op. cit.*, 35-54.

⁴¹ Ciceró, *De senectute* VII 21: *memoria minuitur, nisi eam exerceas, la memòria minva, llevat que la practiquis.*

⁴² Noteu el caire de formes literàries com ara la poesia visual i la poesia concreta, com a estratègies rebels davant la tradició literària.

⁴³ Quint. *Inst.* IX 2, *passim*.

reprèn la definició aristotèlica del període, unitat complexa composta per diversos membres, unitat rítmica alhora, i que coincideix amb l'expressió d'un pensament complet⁴⁴. Hi hem de destacar, per exemple, la διαλλαγή, *diallaghé*, *intercanvi*, una barreja d'acumulació i sinonímia que opera mitjançant la juxtaposició d'arguments per tal de provocar un efecte de globalitat; la ὑποτύπωσις, *hypotyposis*, *hipotíposi*, que ho fa mitjançant la representació dels fets en termes tan expressius que el lector creu que veu més que no escolta; l'εἰρωνεία, *eiróneia*, *ironia*, on tota l'estructuració del pensament es troba en oposició al llenguatge i el to de veu que l'orador ha adoptat; la προσωποία, *prosopopoia*, *prosopopeia*, o discurs posat en boca d'un personatge imaginari o d'un ens abstracte personificat, etc. Sota l'articulació del sentit explícit és possible de trobar un altre sentit o informació diferent, que se l'hi oposa o que està omès. Les *figurae uerborum*, en canvi, afecten una o dues paraules -així, la repetició de la mateixa paraula al principi o al final, la gradació, l'antítesi i els paral·lelismes-, i estan orientades a produir efectes passionals en el receptor, no pas a facilitar-li cap informació o a modificar la que ja ha obtingut.

El debat actual dins la psicologia cognitiva entre teories proposicionals i digitals -per exemple, els models de Quillian, o teories analògiques que justifiquin les limitacions i la velocitat amb què recuperem o recordem una informació concreta- pot reinscriure's molt bé dins el marc de l'escriptura i l'oralitat. Totes dues comporten, en la nostra opinió, una manera diferent tant d'emmagatzemar la informació com de categoritzar l'experiència. L'oient, els oients de les cultures orals emmagatzemen la informació sentida dins un format proposicional, ço és, sota la forma d'anotació de trets discrets: atributs, de naturalesa perceptiva, relacional o funcional, que qualifiquen les accions i els actants. El discurs oral treballa amb baules amb les quals potencia la pròpia associació -temps i lloc, subjecte i predicat, relació i objecte, etc.-. Aquesta informació adopta una disposició en forma de retícula circular, on cada tret depèn jeràrquicament d'un altre que es situa a un nivell superior, fonamentalment perquè té una més gran extensió semàntica, el que la psicologia cognitiva anomena *una memòria semàntica i a llarg termini*. Les sutures entre els diferents fragments formen part de les implicacions contextuais que engloben totes dues parts, orador i auditori. Aquests trets remetent a una o diverses instàncies particulars que adquireixen el valor de paradigmes, capaços de representar tota la categoria. Uns conceptes talment axiomàtics exerceixen, en termes de Lakoff, el paper de categories radials⁴⁵. Formaran part, doncs, d'una mateixa categoria tots aquells elements que reuneixin trets similars als de les instàncies particulars; el trànsit d'un pensament de caire metafòric recolzaria en un judici de quasi-identitat respecte d'aquestes instàncies paradigmàtiques, no pas en l'establiment objectiu de l'esmentada identitat.

L'escriptura permet, en canvi, a causa de la permanència i estabilitat del significat i de la seua modalitat perceptiva, la captació, no només al nivell de l'opinió, de les identitats, de les homologies que subjauen a l'ús de significants i significats. També perquè a l'escriptura es combina l'anotació de trets discrets, puix que la memòria de l'escriptor és també una memòria a llarg termini, amb una modulació feta dins un format analògic que compensa la distància entre emissor i receptor. El que serveix com a connector és el concepte d'*esquema*. Aquesta noció fa possible d'enllaçar l'escriptura amb la distinció que recull la retòrica antiga entre *memòria natural* i *memòria artificial*, així com amb l'espacialitat del suport escrit, la funció del qual va percebre perfectament l'autor de la *Rhetorica ad Herennium*:

⁴⁴ Vegeu al respecte R.L. Fowler, "Aristotle on the Period", *CQ* 32, 1982, 83-99.

⁴⁵ G. Lakoff, *Women, Fire and Dangerous Things*, Chicago 1987.

La memòria artificial, doncs, consta de llocs i d'imatges. Anomenem llocs les realitzacions de la naturalesa o de l'home, de dimensions reduïdes, completes o distintes, tals que la memòria natural pugui fàcilment copsar-les i abastar-les. Per exemple, una casa, un intercolumni, un racó, una volta i altres coses semblants. Les imatges són unes formes, unes marques, unes representacions del que volem recordar. Per exemple, si volem guardar a la memòria un cavall, un lleó, una àguila, caldrà situar llurs imatges en uns llocs determinats. Ara mostrarem els llocs que cal trobar, com trobar-los i com posar-hi les imatges. Igualment com els qui coneixen les lletres poden, gràcies a elles, escriure allò que hom els dicta i llegir en veu alta allò que han escrit, així també els qui han après la mnemotècnia poden col·locar en uns llocs allò que han escoltat i, a partir d'ells, repetir-ho de memòria. En efecte, els llocs són perfectament comparables a les tauletes de cera o al paper, les imatges a les lletres, la disposició de les imatges a l'escriptura, la pronunciació a la lectura. Si, doncs, volem recordar moltes coses, hem de procurar-nos un bon nombre de llocs per a poder-hi col·locar un bon nombre d'imatges. També pensem que cal donar un ordre a aquests llocs, per tal que la confusió no ens privi de seguir les imatges -començant per allà on ens vingui bé, pel principi o per la fi- i veure allò que ha estat posat en els llocs i després dir-ho. En efecte, si teníem diversos coneguts drets davant nostre, posats en ordre, ens fóra ben igual de començar a dir llurs noms a partir del primer, de l'últim o del mig; igualment, si els llocs estan ordenats, s'esdevindrà que, guiats per les imatges, podrem dir, començant en qualsevol direcció vers on voldrem, allò que hem posat en els llocs ⁴⁶.

Com a cloenda al que hem exposat fins aquí, volem significar que totes dues menes de composició, l'oral i l'escrita, comporten modes diferents d'organitzar i de formular el pensament. Tant els pressupostos retòrics com l'expressió lingüística requereixen, al pas de l'una a l'altra, una readaptació que pari compte en les condicions en què té lloc la comunicació en un cas i en l'altre.

⁴⁶ Ps.-Cic. *Rh. ad Her.* III 29-30 (trad. J. Medina, *Retòrica a Herenni*, Barcelona, Fund. Bernat Metge, 2000).

Capítol 2.- La pràctica de la traducció a les cultures antigues fins a l'època romana.

Les civilitzacions antigues conegueren un món en què, malgrat les dificultats per al trànsit dels homes i les mercaderies ⁴⁷, es produïren constants intercanvis i fluxos de població; la conseqüència immediata en fou un important fenomen de convivència -no sempre pacífica- entre estrats ètnics de diversa procedència, que amb el decurs del temps i mitjançant un procés de mestissatge van derivar en els pobles d'època històrica. Al pla estrictament lingüístic, el grec antic integra paraules no només indoeuropees, sinó també a) *mediterrànies*, és a dir, pròpies de pobles que visqueren a la conca del Mare Nostrum abans de l'arribada dels indoeuropeus, i dels quals se sap molt poc, llevat d'un probable origen camito-berber; i b) *pelàsgiques*, és a dir, pròpies del(s) poble(s) instal·lat(s) a la Grècia continental i insular i l'asia Menor, i on alguns estudiosos han cregut reconèixer, com a mínim, una llengua indoeuropea i una de no indoeuropea ⁴⁸. Però també detectem al grec força termes semites i egipcis, l'origen dels quals ha plantejat el problema de les relacions entre tots aquests grups, totes elles d'època històrica i avalades per una nombrosa recerca arqueològica ⁴⁹. La mateixa consideració es pot estendre al llatí, en contacte tant amb d'altres llengües itàliques com amb l'etrusc, el púnic, el celta continental, el grec i diverses llengües mediterrànies.

Per tant, hem de distingir al contacte lingüístic al món antic dos nivells ben diferents: un de primer que es produeix arran d'intercanvis massius de població (època de les grans migracions) resolt amb o sense violència, més o menys dilatats en el temps, etc., però en cap cas producte d'una voluntat d'atansament; i un segon nivell que es correspon amb l'aparició de relacions comercials de tota mena, sense que n'excloguem el recurs a la pirateria o la contractació d'exèrcits o contingents de mercenaris. És a aquest segon nivell al qual pertany l'aparició de la funció i la figura del traductor, tot i que sense que es desenvolupi cap teoria al respecte.

L'estudi de la terminologia grega i llatina, possible només a partir de la comprensió dels contextos d'ús de cadascun dels termes objecte d'anàlisi, permet de reconstruir bona part de les funcions i aplicacions de la traducció. Tanmateix, aquestes funcions no evidencien un alt grau de professionalització del traductor ni de l'interpret. Un incís ben necessari ha de fer referència a la cultura creto-minoica, una civilització que va fer un ús parcial de l'escriptura -limitat a una utilitat econòmica i administrativa, per a pràctiques registrals localitzades als palaus dels senyors i també als temples-, i que per als mateixos grecs va estar del tot ignorada segles després, si exceptuem la figura mítica

⁴⁷ A. Herrmann, "Die Seidenstrassen vom alten China nach dem Römischer Reich", *MCCW* 58, 1915, 472-500; R. McLaughlin, *Rome and the distant East. Trade routes to the ancient lands of Arabia, India and China*, London 2010; *The Roman Empire and the Silk Routes: The Ancient World Economy and the Empires of Parthia, Central Asia and Han China*, Barnsley 2016; B. Hildebrandt, "Silk production and trade in the Roman Empire", in B. Hildebrandt & C. Gillis (edd.), *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in the Antiquity*, Oxford & Philadelphia 2017, 34-50.

⁴⁸ Cf. A. López Eire, "Los topónimos en «-ssos» y «-nthos» y el indoeuropeo", *Zephyrus* 18, 1967, 129-136.

⁴⁹ Vegeu al respecte É. Masson, *Recherches sur les plus anciens emprunts sémitiques en grec*, Paris 1967; R. Bertolín Cebrián, "Loan-words in Mycenaean Greek", *SPFB* 1, 1996, 13-20; A. Bourguignon, *Les emprunts sémitiques en grec ancien: étude méthodologique et exemples mycéniens*, tesi doctoral, Bruxelles 2012.

de Minos i poc més ⁵⁰. En aquest context el recurs a traductors professionals seria obligat, per bé que el nostre coneixement de les relacions comercials del món micènic no ens permeti de reconstruir una activitat molt brillant ⁵¹.

Juntament amb l'estudi dels referents lingüístics a l'existència i funcions dels traductors i intèrprets, l'anàlisi de les fonts històriques contribueix també a fer copsar la importància del contacte entre llengües. Coneixem, per exemple, com diverses poblacions bàrbares absorbides per la colonització grega passaren en poques generacions a fer del grec la llengua habitual per part de la majoria dels parlants ⁵². Fins i tot coneixem el cas de comunitats senceres a l'Epir i la Macedònia, genèricament conegudes amb el nom de molossos, que des dels inicis de l'Edat del Ferro varen assumir un llarg procés d'hellenització, la fi del qual fou la seua condició hel·lenòfona; encara a l'època hel·lenística, Estrabó inclou entre les ètnies hel·lenitzades algunes d'il·líries, entre les quals una, els bil·lions, són anomenats *bilingües* ⁵³. Segons els historiadors romans, la llatinització de l'imperi va ésser particularment ràpida i simple. Així ens en parla l'historiador Tàcit (56-118 d.C.), que posa en llavis del general Gneu Juli Agrícola el testimoni següent:

Sequens hiems saluberrimis consiliis absumpta. namque ut homines dispersi ac rudes eoque in bella faciles quieti et otio per voluptates adsuescerent, hortari privatim, adiuuare publice, ut templa fora domos extruerent, laudando promptos, castigando segnīs: ita honoris aemulatio pro necessitate erat. iam vero principum filios liberalibus artibus erudire, et ingenia Britannorum studiis Gallorum anteferre, ut qui modo linguam Romanam abnuerant, eloquentiam concupiscerent. inde etiam habitus nostri honor et frequens toga; paulatimque discessum ad delinimenta vitiorum, porticus et balinea et convivorum elegantiam. idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset.

L'hivern següent va acabar amb decisions molt escaients. De fet, per tal que homes dispersos i rudes i per això mateix propensos a les guerres s'habituessin a la calma i a l'oci a través dels plaers, en privat els exhortava i en públic els ajudava perquè construïssin temples, fòrums i cases, tot lloant els disposats a la feina i reprenent els mandrosos: tenia així lloc l'emulació de l'honor en comptes de la imposició. De fet, ja alligonava els fills dels prínceps en les arts liberals, i avantposava l'enginy dels britans a l'afany dels gals, de tal manera que els qui poc abans havien abominat de la llengua llatina ansiaven la seua eloqüència. Des d'aquell temps, doncs, els nostres vestits representaven l'honor i la toga era habitual; i poc a poc es va davallar cap al deler dels

⁵⁰ Th. I 7-10. Vegeu al respecte R.M. Cook, "Thucydides the Archaeologist", *The Annual of the British School at Athens* 50, 1955, 266-270, pàg. 267: (...) *Thucydides, and indeed the ancients generally, believed that Greek culture had continued from Heroic times to their own without any serious break or revolution; and so Agamemnon's Mycenae could be thought of as one city, repaired and casually rebuilt but essentially the same.*

⁵¹ Cf. J.C. Bermejo Barrera, "Sobre la funció del comerç en la estructura econòmica micènica", *Gallaecia* 5, 1983, 167-183.

⁵² Cf. M.B. Hatzopoulos, "Grecs et Barbares dans les cités de l'arrière-pays de la Chalcidique", *Klio* 71, 1989, 60-65, pàg. 61: *Hérodote ne connaît que des Pélasges ou des Tyrséniens parlant des langues barbares; au temps de Thucydide cette 'macédoine' de peuples barbares est déjà bilingue et un demi-siècle plus tard dans l'inscription de Pseudo-Skylax toutes les cités de l'Aktè sont décrites simplement comme helléniques.* Cf. Hdt. I 57, 1-2, Thc. IV 10, 4, Ps.-Skylax 66.

⁵³ Estrabó VII 7, 8. Vegeu al respecte el treball de N.G.L. Hammond, "The Koina of Epirus and Macedonia". *ICS* 16, 1991, 183-192, esp. pp. 186-187.

*vicis, porxades i banys i el luxe dels banquets. Això mateix rebia entre els incauts el nom de 'civilització', encara que constituïa una vessant del seu esclavatge*⁵⁴.

També l'historiador grec Plutarc (ca. 46-ca. 120 d.C.) ens ha deixat un testimoniatge de l'expansió de la llengua llatina:

ἔκ τε δὴ τούτων θαυμαζόμενος ἠγαπᾶτο παρὰ τοῖς βαρβάροις ὁ Σερτώριος, καὶ ὅτι Ῥωμαῖκοῖς ὀπλισμοῖς καὶ τάξεσι καὶ συνθήμασιν ἀφαιρῶν τὸ μανικὸν καὶ θηριῶδες αὐτῶν τῆς ἀλκῆς ἀντὶ ληστηρίου μεγάλου στρατὸν ἐποιεῖτο τὴν δύναμιν, ἔτι δ' ἀργύρω χρώμενος ἀφειδῶς καὶ χρυσῶ κράνη τε κατεκόσμη καὶ θυρεοῦς αὐτῶν διεποίκιλλε, καὶ χλαμύσιν ἀνθιναῖς καὶ χιτῶσι χρῆσθαι διδάσκων καὶ χορηγῶν εἰς ταῦτα καὶ συμφιλοκαλῶν ἐδημαγώγει. μάλιστα δὲ εἶλεν αὐτοῦς τὰ τῶν παίδων, τοὺς γὰρ εὐγενεστάτους ἀπὸ τῶν ἐθνῶν συναγαγὼν εἰς Ὀσκαν, πόλιν μεγάλην⁵⁵, διδασκάλους ἐπιστήσας Ἑλληνικῶν τε καὶ Ῥωμαϊκῶν μαθημάτων ἔργῳ μὲν ἐξωμηρεύσατο, λόγῳ δὲ ἐπαίδευεν, ὡς ἀνδράσι γενομένοις πολιτείας τε μεταδώσων καὶ ἀρχῆς. οἱ δὲ πατέρες ἤδοντο θαυμαστῶς τοὺς παῖδας ἐν περιπορφύροις ὀρῶντες μάλα κοσμίως φοιτῶντας εἰς τὰ διδασκαλεῖα, καὶ τὸν Σερτώριον ὑπὲρ αὐτῶν μισθοῦς τελοῦντα, καὶ πολλὰκις ἀποδείξεις λαμβάνοντα, καὶ γέρα τοῖς ἀξίοις νέμοντα, καὶ τὰ χρυσᾶ περιδέραια δωρούμενον ἃ Ῥωμαῖοι βούλλας καλοῦσιν.

*Objecte d'admiració arran d'aquests fets, doncs, Sertori era estimat entre els bàrbars, i perquè, en llevar-los l'alienació i el bestialisme de llur força a còpia d'armes, formacions i composicions romanes, feia de llur força un exèrcit, en lloc d'una gran banda de lladres, i encara, tot esmerçant-hi or i argent sense fer-ne estalvi, guarnia els seus elms i feia acolorir els seus escuts, i seduïa la gent ensenyant-los a servir-se de mantells i túniques florejats, sufragant els costos per a aquests productes i unint-se'ls en l'amor envers la bellesa. Però sobretot els va captivar el tracte envers els seus fills, ja que en haver congregat els de més alt llinatge de les diferents nacions a Ossa, gran ciutat, i haver establert mestres d'ensenyaments grecs i romans, mentre que de fet els retenia com a ostatges, de paraula els educava, per tal de fer-los partícips de la vida ciutadana i del poder tan bon punt esdevingueren homes. Els pares, amb admiració, es complaïen veient els fills amb togues pretextes, molt decorosament, anant i venint a les escoles, i veient Sertori executant pagaments per ells, examinant-los sovint, atorgant premis als que n'eren dignes, i regalant els collar daurats que els romans anomenen 'bullae'*⁵⁶.

El fet que Plutarc fos contemporani estricte de Tàcit afegeix un factor més d'interès per als nostres propòsits. Tanmateix, val a dir que Plutarc no seria un testimoni fiable, atesa la seua admiració per la cultura i l'estat romans⁵⁷.

La combinació d'ambdues fonts, les literàries i les històriques, resulta de gran interès en el cas d'aquells autors més vinculats al que podriem anomenar factors exògens de la cultura grega; un cas paradigmàtic és el d'Hipònax d'Efes, l'obra iambogràfica del qual reflecteix una situació sociolingüística molt estesa al llarg de la geografia grega, el

⁵⁴ Tac. Agr. XXI 1-3.

⁵⁵ El topònim llatí *Ossa* no es correspon amb exactitud amb l'ibèric Bolskan. No sembla acceptable l'explicació de M. Dolç, "Los primitivos nombres de Huesca", *Argensola* 6, 1951, 153-165, pp. 155-156, on planteja la hipòtesi de la lenició de *b-.

⁵⁶ Plu. Sert. XIV.

⁵⁷ M. Shiffmann, "Plutarch Among the Postcolonialists", *Prospectives in Political Science* 37, 2008, 223-230; G.J.D. Aalders, *Plutarch's Political Thought*, Amsterdam, Oxford & New York 1982.

bilingüisme i el contacte entre llengües ⁵⁸. Fins i tot ens hem de replantejar el concepte grec de *bàrbar*, que en ple segle V a.C., per influència de les guerres mèdiques, és objecte d'una autèntica reformulació molt poc relacionada amb el que havia sigut la història mateixa de la paraula. Altrament dit, la noció de barbàrie és una creació recent, pròpia d'un context històric i fins i tot d'un cert nivell ideològic; se'n diria un producte de l'especulació tràgica ⁵⁹, semblant a un altre de ben sofisticat i també del tot aliè a la cultura grega clàssica, el concepte de nació ⁶⁰. Sabem que el terme βάρβαρος és d'origen onomatopèic, i que designa les dificultats que hom té per parlar una llengua aliena. Per un llarg excursus d'Estrabó sobre el terme homèric βαρροφώνους, dit dels caris ⁶¹, sabem que la noció mateixa no té el més mínim component pejoratiu, sinó que fa referència a la inintel·ligibilitat de què són acusats els parlants poc destres en l'expressió d'una llengua estrangera. Ara bé, també els grecs són *bàrbars* quan parlen una llengua diferent de la pròpia. A les ciutats bilingües de Jònia i Eòlia, a la Creta antiga, a moltíssimes colònies - per no dir, directament, a totes- i als grans ports comercials com ara Atenes, Corint o Siracusa, devia haver-hi grecs bilingües, familiaritzats amb una o més llengües estrangeres. A la Mediterrània Occidental, aquesta nostra, sense cap de dubte que entre els grecs hi havia, cara a la seua penetració colonitzadora i comercial, traductors amb un bon coneixement de la lingua franca d'aquell temps, el púnic. Alguns dels termes semítics habituals a les transaccions comercials van passar -tal volta a través d'una *lingua franca* comercial mediterrània, l'existència de la qual és més que probable- al lèxic comú grec, i fins i tot a l'ús literari ⁶². De fet, l'antiguitat ens mostra com l'Orient Pròxim havia desenvolupat conceptes i pràctiques com la de l'ús de llengües emprades per a comunicacions supranacionals, el que coneixem com a *Verkehrsprache* o *target-language*; aquest paper l'acomplia ja l'acadi ⁶³, al segle XVIII a.C. L'acadi ocupava clarament el lloc d'una llengua A, que bandejava les altres de determinats usos, com ara els de l'escriptura per a finalitats d'un abast social ⁶⁴.

Un cas ben especial el constitueixen els primers documents privats de la història d'Occident, les cartes gregues d'Òlbia, Pech-Maho i Empúries, gairebé contemporànies

⁵⁸ N'hem tractat al treball titulat "La lengua literaria de Hiponacte", *Anales de Filología Clásica* 30, 2017, 143-159.

⁵⁹ Per a la història del concepte de *bàrbar*, que arrenca en bona mesura dels *Perses* d'Esquil, cf. vegeu V. Bubeník, *Hellenistic and Roman Greece as a sociolinguistic Area*, Amsterdam 1987, pp. 276 ss.; E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford 1989, pp. 277 ss.; M.V. García Quintela, "Bárbaros y griegos: políticas de lectura", *Gerión* 11, 1993, 373-385.

⁶⁰ A un treball inèdit titulat "Individu i país a la Grècia antiga", hem plantejat la impossibilitat de reconèixer entre els grecs antics l'existència d'una ideologia nacionalista, present tan sols al discurs d'alguns intel·lectuals com ara Eurípides, cf. *Ifigènia a Aulida* vv. 1259-1275 i 1368-1401.

⁶¹ Estrabó XIV 2, 28. El terme es registra a Hom. *Il.* II 867.

⁶² Es el cas del terme βαρβείος, provinent del semític *Jrb, 'fiador', 'garant', cf. gr. ἄρραβῶν, 'quantitat en garantia'. Cf. P. Martino, "Un semitismo antico nel greco: βαρβείος", *SSL* 28, 1988, 231-253. Els primers testimoniatges literaris són Esquil, *Perses* 302 i *Agamèmon* 230, i Sòfocles *Electra* 690.

⁶³ G. Dossin, "Les archives épistolaires du palais de Mari", *Syria. Archéologie, art et histoire* 19, 1938, 105-126, pàg. 110: *Aussi bien est-il surprenant de relever si peu d'influences étrangères dans l'accadien de cette correspondance écrite en pays amurrite par des princes ou des fonctionnaires amurrites. Cette absence d'influences étrangères profondes sur la morphologie, la syntaxe et le vocabulaire montre à quel point l'accadien s'affirmait déjà, aux temps de Hammurapi et de Zimrilim, la grande langue de communication entre les multiples pays de la Mésopotamie.*

⁶⁴ D. Charpin, "Tell Hariri. Mari. III. Les archives de Mari de l'époque amorrite", *Supplément au Dictionnaire de la Bible* 14, Paris, 2008, 233-248, pàg. 243: *On doit enfin noter que la totalité de la correspondance a été rédigée en akkadien, à l'exception d'une lettre en hourrite destinée à Zimri-Lim: aucune lettre n'a été rédigée en amorrite, alors même qu'une bonne partie de l'élite était bilingue.*

totes tres ⁶⁵; són precisament aquestes dues darreres les que contenen dades de gran importància per a la constatació d'un fenomen de bilingüisme greco-ibèric; eren aquests traductors, probablement indígenes amb coneixement del grec, els qui permetien l'establiment dels primers intercanvis i el posterior desenvolupament del comerç. El domini d'una llengua de prestigi al marc econòmic constituïa la condició per a l'accés als mercats de la Mediterrània i d'Orient. Lamentablement, la manca d'informació no possibilita un coneixement mínim del que serien aquestes *Verkehrssprachen* o *linguae francae* del món antic: semític -en la seua variant púnica, p.e.-, grec, egipci, persa... Tampoc no estem prou assabentats de com eren les parles criolles d'aquell temps, on i des de quan es parlaven, en quin règim sociopolític, si s'escrivien, etc. Per Heròdot sabem que els descendents d'escites i amàzons parlaven una mena de neo-escita, modificat en la fonètica i la morfologia per la llengua de les mares ⁶⁶.

L'arribada al segle IV d.C. d'una cultura escrita que havia no només de competir, ans també de substituir la tradicional cultura oral, va anar acompanyada d'un exercici continuat de la traducció ⁶⁷.

Una altra activitat que requeria dels serveis de traductors, tot i que més restringida en el seu abast social, és la dels historiadors. El seu ús de fonts, que esdevé inexcusable a partir d'un cert moment en el desenvolupament de la ciència historiogràfica, està documentat almenys des d'Heròdot, en el cas de la literatura grega. El pare de la Història, com en diu Ciceró, va utilitzar com a mínim fonts egípcies i perses ⁶⁸, i arriba a citar fins a dotze inscripcions escrites en llengües diferents del grec ⁶⁹. Sabem, però, que més d'un cop el traductor va enganyar Heròdot, com quan ens dóna una hipotètica versió grega dels noms dels reis perses Darios, Xerxes i Artaxerxes ⁷⁰, o quan cita la inscripció de la piràmide de Quèops ⁷¹. Per consegüent, els bons propòsits de l'historiadors es veien sovint contradits per la insolvència, deguda a no sabem ben bé quines raons -una actitud obstruccionista potser, a la major part dels casos-, del presumpte intèrpret.

Hem d'esmentar una qüestió gens menyspreable, la desaparició d'una llengua qualsevol en contacte amb una de més important des del punt de vista polític, cultural o econòmic. El bilingüisme al món antic pot estendre's al llarg de varies generacions, o bé

⁶⁵ Cf. I.G. Vinogradov, "The oldest Greek letter from Berezan island", *VDI* 4, 1971, 74-100; "New Inscriptions on Lead from Olbia", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 1, 2006, 63-74; E. Sanmartí & R.A. Santiago, "Une lettre grecque sur plomb trouvée à Emporion (Fouilles 1985)", *ZPE* 68, 1987, 119-127; M. Lejeune & J. Pouilloux, "Une transaction commerciale ionienne au Ve siècle á Pech-Maho", *CRAI* 1988, 526-536, i R.A. Santiago, "En torno al plomo de Pech Maho", *Faustia* 11, 1989, 163-179.

⁶⁶ Hdt. IV 110, 2-117.

⁶⁷ S. Brock, "Translation in Antiquity", in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 873-886, pàg. 874: *It is above all that from the fourth century onwards that translation becomes a major factor in literary production, with interest focused on philosophical and, above all, religious texts.*

⁶⁸ Vegeu Hdt. II 11, 106 i 125 per a les fonts egípcies, III 89 ss., V 52, VII 61 ss. per a les perses.

⁶⁹ Cf. H. Volkmann, "Die Inschriften im Geschichtswerk des Herodot", in AA.VV., *Convivium. Festschrift K. Ziegler*, Stuttgart 1954, 80 ss.; E.A. Raubitschek, "Herodotus and the Inscriptions", *BICS* 8, 1961, 59-62; A. Momigliano, *La historiografía griega*, Barcelona 1984 (= Torino 1982), pp. 132-133; S. West, "Herodotus' Epigraphical Interests", *CQ* 35, 1985, 278 ss.; C. Schrader, "Tipología y orígenes de la historiografía griega", in A. López Eire & C. Schrader, *Los orígenes de la oratoria y la historiografía en la Grecia clásica*, Zaragoza 1994, 75-199, pp. 137-140.

⁷⁰ Vegeu Hdt. VI 98, 3, cf. H. Schmeja, "Dareios, Xerxes, Artaxerxes. Drei persische Königsnamen im griechischen Deutung (Zu Herodot 6, 98, 3)", *Die Sprache* 21, 1975, 184 ss.

⁷¹ Hdt. II 125, 6, cf. A.B. Lloyd, *Herodotus Book II. Introduction*, Leiden 1975, pàg. 140.

resultar neutralitzat després d'un període molt curt: els amorreus, per exemple, en no gaire temps es van integrar lingüísticament a la Mesopotàmia de cap a 2000 a.C., però, en canvi, més tard es va produir, al llarg de molts segles, una lenta arameïtzació que va acabar amb la desaparició de l'assiri, el caldeu, etc.⁷²

Comença a haver-hi estudis monogràfics sobre la qüestió que acabem de presentar, tradicionalment desatesa pels historiadors de la lingüística⁷³. Tanmateix, hi manca la selecció i comentari del corpus d'aquells textos útils per a la nostra formació i reflexió.

Teoria i pràctica de la traducció al món hel·lenístic.

La millora de les condicions socials i econòmiques produïda arran de l'extensió de l'imperi romà va causar un enorme increment de l'intercanvi cultural, i per tant lingüístic, entre tots els pobles de la conca mediterrània, comparable només a les millors èpoques de la colonització grega, al segle VII a.C. Tanmateix, no hem de menystenir el paper cabdal que els exèrcits, i en especial aquells de regulars, varen tenir en l'assoliment d'un estatus professional per als intèrprets, ni la importància que la diplomàcia va atorgar a l'exercici de la traducció⁷⁴.

La determinació de les actituds de grecs i romans quant a la comprensió de qualsevol altra llengua, amb la consegüent aplicació al desenvolupament de l'activitat traductora i a la professionalització dels intèrprets, ens mostra una oposició molt clara, que deriva de la respectiva concepció antropològica i política: mentre que els grecs mostraren generalment un escàs interès per l'aprenentatge d'una altra llengua, i només per raons de promoció personal tendiren a conèixer i fer servir el llatí, els romans foren molt més oberts i integradors; a aquesta vessant política, que té molt a veure amb el tòpic pragmatisme romà, es correspon un altre pla teòric de gran importància, el de la creació literària: fou aquí on la influència grega obligà el llatí, tant el literari com el tècnic, a un gran esforç d'adaptació que inclogué la traducció de moltíssimes obres⁷⁵. No hem d'oblidar, tanmateix, les limitacions per als usos d'ambdues llengües, que en acabat es relacionaven d'acord amb l'exercici del poder. En aquest sentit, els romans tingueren sempre la cura de mantenir la preponderància i àdhuc l'exclusivitat del llatí com a llengua de l'imperi. August, per exemple, enraonava en grec amb assiduitat i plena competència, però es va negar sempre a escriure'l. Diocleciana va concebre el 295 la publicació d'un edicte que fes del llatí l'única llengua oficial de l'imperi, tot i que finament no va arribar a dur-la a la pràctica.

⁷² Cf. G. Garbini, "La Siria: un tipo anomalo di contatto linguistico", in AA.VV., *Lingue a contatto nel mondo antico*, Pisa 1978, 35-49, esp. pàg. 44.

⁷³ Cf. E. Hovdhaugen, *Foundations of Western Linguistics. From the beginning to the end of the first millennium A.D.*, Oslo 1982, 14-17.

⁷⁴ Per situar-nos fora del context greco-romà, ja al segle III a.C., Aníbal comptava amb els serveis dels historiadors grecs Silè de Caleacte i Sòsil d'Esparta, que el varen assessorar en la seua aliança amb Filip V de Macedònia.

⁷⁵ Com en diu W. Wilss, *op. cit.*, pp. 29-30: *In der römischen Antike hat die Übersetzungsmethodische Interessenlage kultur- und machtpolitische Ursachen, die durch das Verhältnis Roms zu Griechenland bedingt sind. Nachdem die ersten Übersetzungen griechischer Literatur ins Lateinische, so etwa die Übersetzung der Euripides-Tragödien unter Ennius oder die Übersetzung griechischer Komödien durch Plautus und Terenz (...) unter das griechischen Original gewesen waren etc.*

Si examinem la qüestió de més a prop, trobarem que en la pràctica hi va haver una atenció creixent pel llatí entre els hel·lenoparlants, tot i que l'actitud habitual era la de la indiferència ⁷⁶. Ara bé, no és cert, com s'afirma de forma un bon tros gratuïta, que els grecs no tinguessin cap més afecte que envers la seua pròpia llengua ⁷⁷. I no va estar només la importància del llatí com a llengua de l'administració, el sistema legal i l'exèrcit; també al pla literari acusem una forta inclinació cap a la puixant literatura llatina, fins al punt que Libani d'Antioquia, autor del segle IV d.C., tem per la mateixa continuïtat dels estudis hel·lènics ⁷⁸. Fins i tot arriba a donar-se el cas que els autors de l'èpica tardana grega posteriors a Apol·loni Rodi -Quint d'Esmirna, Trifiodor, Nonnos de Panòpolis, tots ells dels segles IV i V d.C.- van prendre Virgili com a model per al seu gènere, en comptes d'Homer, i encara van adaptar els usos de l'hexàmetre llatí als seus poemes ⁷⁹.

De fet, mercès a les troballes arqueològiques d'Egipte posseïm un coneixement limitat, però suficient, del que foren els primers ἐρμηνεύματα, *hermeneumata*, *manuals de traducció*, destinats a l'aprenentatge del llatí per part dels hel·lenòfons, i que es composaven, en els casos més complexos, de fins a tres seccions: una succinta descripció gramatical de la llengua llatina, un recull de textos -sovint literaris: Virgili, Sal·lusti, Ciceró, etc.- acompanyats de traducció grega, i un lèxic de caire temàtic ⁸⁰. D'altres cops en tenim només un llistat temàtic bilingüe, a manera de prontuari per a usos més que més administratius. Val a dir que les traduccions gregues, com és usual als segles IV a I a.C., responen més aviat al tipus que coneixem com a literal ⁸¹. A més a més, es tracta d'obres que representen el primer pas en la reflexió sobre la traducció literària i la seua tècnica, puix que els lèxics bi- o trilingües trobats a d'altres cultures de l'Orient Pròxim -acadi i sumeri, fenici i etrusc, lidi, grec i arameu, etc.- es limiten a l'acumulació d'ítems, però en cap cas no desenvolupen una formulació teòrica ⁸².

A l'activitat traductora d'aquesta època pertany el primer plantejament *de facto* d'un dels problemes més freqüents, si no el que més, dins la història de la traducció: literalitat o literarietat de la versió. Els edictes d'Àsoka, conservats a una inscripció del segle III a.C. ⁸³, són probablement l'obra de dos autors, cadascun dels quals va escriure el

⁷⁶ Cf. E.A. Fisher, "Greek translations of Latin literature in the fourth century A.D.", *apud* AA.VV. *Later Greek Literature*. *YClSt* 27, 1982, 173-215, pàg. 174: *Greek speakers (...) apparently avoided acquaintance with Latin culture*.

⁷⁷ Així ho fan, p.e., A.H.M. Jones, "The Greeks under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* 17, 1963, 3-19, pàg. 3; P. Peeters, "Erudits et polyglottes d'autrefois", *Recherches d'histoire et de philologie orientales II*, Bruxelles 1951, pàg. 10.

⁷⁸ E.A. Fisher, *op. cit.*, pàg. 175. Cf. Libani, *Discursos* I 214 i 234; II 44, XLVIII 22, i *Cartes* 566.

⁷⁹ E.A. Fisher, *op. cit.*, pàg. 176. Val a dir, tanmateix, que el canvi accentual grec contribuï en gran mesura a aquesta subordinació de la mètrica grega a la llatina.

⁸⁰ Cf. A. Bataille, "Les glossaires gréco-latins sur papyrus", *Recherches de Papyrologie* 4, 1967, 161-169; A. Dionisotti, "From Ausonius' school days? A school book and its relatives", *JRS* 72, 1982, 83-125; J. Debut, "De l'usage de listes de mots comme fondement de la pédagogie dans l'Antiquité", *REA* 85, 1983, 261-274, i "Les Hermeneumata Monacensia", *LEC* 55, 1987, 180-193. Per als lèxics grecs antics i llur tipologia vegeu E. Dickey, "Greek Dictionaries Ancient and Modern", in C. Stray (ed.), *Classical Dictionaries: Past, Present, and Future*, London 2010, 5-24.

⁸¹ Cf. R.E. Gaebel, "The Greek Word-lists to Vergil and Cicero", *Bulletin of the John Rylands Library* 52, 1969-70, 284-325; S. Brock, "Aspects of Translation Technique in Antiquity", *GRBS* 20, 1979, 69-87, pp. 69-71, on esmenta citacions gregues a Horaci i Ciceró; E.A. Fisher, *op. cit.*, pàg. 177.

⁸² P. Swiggers & A. Wouters, "Langues, situations linguistiques et réflexions sur le langage dans l'Antiquité", in P. Swiggers & A. Wouters (edd.), *Le langage dans l'Antiquité*, Louvain-la-Neuve 1990, 10-46, pàg. 14.

⁸³ Ens referim a la inscripció de Kandahar (Afganistan), amb text bilingüe grec i arameu.

text de les ordres reials d'acord amb les fórmules i l'estil de la llengua respectiva ⁸⁴. El mateix registrem a la versió grega de la història de Tefnut, transmesa per un papir, on llegim un text cuidat, que no respon ni de bon tros a la sintaxi i l'estil del demòtic de l'original ⁸⁵. En canvi, la situació més habitual respon als paradigmes de la literalitat, com ho demostren moltíssims documents romans de caràcter públic, legal o simplement administratiu -edictes, cartes, decrets, etc.-, conservats pels papirs egipcis o per suports epigràfics duradors ⁸⁶. En un altre pla, el semàntic, aquesta literalitat es manifesta en la corresponció de termes grecs i llatins -a despit de l'ús contextual que se'ls hi vulgués donar-, cf. φροντίς, *phrontís*, i *cura*, συμφορά, *symphorá*, i *casus*, σύρω, *syro*, i *traho*, etc. Aquesta correspondència era sovint induïda per l'etimologia del terme en qüestió, entesa com a comuna a ambdues llengües, encara que molt sovint fos del tot errònia ⁸⁷. Val a destacar, pel que fa a aquests fenòmens, la uniformitat evidenciada per la llengua tècnica, i en grec i en llatí. Torna a produir-se, doncs, una situació que ja coneixíem a la Grècia clàssica, ço és, l'existència d'una classe professional d'escribes que es desplaçava allà on eren requerits els seus serveis, i que involuntàriament podien arribar a alterar determinades regles ortogràfiques, fonètiques, morfològiques, sintàctiques o lèxiques de llengües que no eren la pròpia: els edictes d'Àsoka, redactats per gravadors d'origen occidental, persa en concret, en són, novament, un bon exemple ⁸⁸.

La pràctica romana de la traducció d'obres literàries gregues planteja una altra qüestió de gran interès, la de la literatura traduïda, i encara, com a problema derivat, el de la literatura escrita per l'autor en una llengua diferent de la seua nacional ⁸⁹. A aquest període s'origina, per tant, la figura del traductor literari, un dels primers exemples del qual fou Livi Andrònic, que féu la versió llatina de l'*Odíssea* homèrica. Tanmateix, no hem de perdre de vista l'existència al món romà de dues ben separades vies per a la incorporació de préstecs lèxics o sintàctics, per a la imitació de tòpics, situacions i personatges literaris, i per a la pròpia formació de traductors: 1) la llengua elevada de la literatura grega, apresada amb l'ajut de rètors i gramàtics grecs, més que més des del segle I a.C.; i 2) la llengua grega quotidiana, parlada a mercat, al carrer, per comerciants i per

⁸⁴ Cf. L. Robert, "Une bilingue gréco-araméenne d'Asoka", *Journal Asiatique* 246, 1958, 1-48, pàg. 13. Per a una segona inscripció, vegeu D. Schlumberger, « Eine neue griechische Asoka-Inschrift », in F. Altheim & J. Rehork (edd.), *Der Hellenismus in Mittelasien*, Darmstadt 1969, 406-417.

⁸⁵ *P. Lond.* inv. 274, cf. S. West, "The Greek Version of the Legend of Tefnut", *JEA* 55, 1969, 161-183.

⁸⁶ Cf. P. Viereck, *Sermo graecus quo senatus populusque romanus magistratusque populi romani (...) usi sunt examinatur*, Göttingen 1888; R. Sherck, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969; C. Préaux, "De la Grèce classique à l'Égypte hellénistique: traduire ou ne pas traduire?", *Cd'E* 42, 1967, 369-383; H.J. Mason, "The Roman Government in Greek Sources, the Effect of Literary Theory on the Translation of Official Titles", *Phoenix* 24, 1970, 150-159; G. Steiner, "Language and Gnosis", *After Babel: Aspects of Language and Translation*, London 1975.

⁸⁷ Valguin com a exemples casos com ara *ars*, ἀρτὴ τῆς ἀρετῆς. Es tracta de casos d'atracció paronímica -també descrita com a etimologia popular- o, com se'n diu entre els filòlegs clàssics, paretimologia.

⁸⁸ Cf. S. Sani, "Interpretazioni e ricostruzione del testo nelle iscrizioni di Àsoka", in E. Campanile (ed.), *Problemi di lingua e di cultura nel campo indoeuropeo*, Pisa 1983, 97-107, pàg. 100: *Queste occasionali inversioni di lettere si spiegano come una indiretta influenza della Persia -o, più in generale, delle province più occidentali dell'impero Maurya- sulle iscrizioni di Asoka: infatti dopo il crollo degli Achemenidi si erano rifugiati presso la corte di Pataliputra molti artisti, tagliatori e scalpellini. Molti di questi scalpellini, che avevano, ovviamente, abitudini scritte di tipo occidentale, venivano inviati in ogni parte dell'India per incidere materialmente gli editti del Re etc.*

⁸⁹ El mateix Plautus no era llatí, sinó umbre, i, de fet, algunes de les peculiaritats de la seua llengua literària han sigut explicades com a manlleus al seu osco-umbre matern. Vegeu J.N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge UP 2003.

esclaus, que juntament amb el fenici constituïa el *target language* de tota la Mediterrània, i que el teatre de Plaute ens mostra amb una particular vivesa. Els hel·lenismes de Plaute, que molt sovint es deuen al fenomen de la intervenció, propi de l'activitat traductora, tenen aquest segon origen, segons que han demostrat Cooper, Perret i Kaimio ⁹⁰.

Aquestes traduccions llatines començaren, segons que hem dit més amunt, sota la primacia de la literalitat, però paulatinament anà imposant-se el criteri de la comprensió del text, que afavoria una versió més lliure. Els gustos per la traducció aplicada al *sensum*, millor que al *uerbum*, eren majoritaris a la fi de la República ⁹¹, i així ho confirma Ciceró, com més tard ho faran Horaci i Aule Gel·li ⁹². Tots ells recullen una teoria de la traducció que oposa l'activitat de l'*orator*, entès com a autor literari plenament conscient del caire creatiu del seu art, a la de l'*interpres*, mer adaptador a sou, si no es tracta d'un esclau, dels textos precisos per a l'exercici d'una pràctica comercial, política, judicial o militar qualsevol, on només interessa la literalitat de la versió. Aquesta literalitat constitueix, precisament, el que no volen els autors literaris, preocupats com estan tant per la bellesa de la versió com per l'adequació dels referents del text traduït a la cultura de la llengua receptora. Ciceró, per exemple, es va veure obligat a crear neologismes, el que s'explica per la manca d'una tradició llatina que el precedís en camps com ara la filosofia o la retòrica.

Un aspecte interessant d'aquesta fase el constitueix l'aparició de teories que pretenen donar compte científic de la *paupertas* o *egestas* del llatí ⁹³, i que operaven mitjançant un mateix recurs, però en dos sentits oposats: o bé el llatí havia de ser una mena d'estadi precedent, caracteritzat pel seu arcaisme, del que més tard seria el grec, o bé seria un dialecte corromput, degenerat, que difícilment podia imitar el geni de l'autèntica llengua grega ⁹⁴. Bona fortuna en aquest pla va fer la teoria que el llatí era un dialecte del grup eolí, degut a certes concomitàncies fonètiques i lèxiques que hom creia trobar ⁹⁵. Registrem, per tant, un intent dels gramàtics, tant grecs com llatins, de situar les diferències entre ambdues llengües des d'un punt de vista merament lingüístic, i fins i tot en podríem dir un antecedent de la moderna lingüística comparada. Ara bé, el fet es deu únicament i exclusiva a la coexistència de les dues cultures i a l'esforç constant de traducció que s'havia de fer de l'una a l'altra.

Si ara breument parem compte en les característiques de la gramàtica llatina, trobarem que tenia objectius, mètodes i usos ben diferents dels de la grega, sense oblidar tanmateix que les respectives llengües presenten grans diferències. I doncs, el breu compendi gramatical d'Eli Donat, l'*Ars Grammatica* –títol que continua la tradició de

⁹⁰ Cf. F.T. Cooper, *Word Formation in the Roman Sermo Plebeius*, New York 1895; J. Perret, "Les hellénismes du vocabulaire latin", *L'Information littéraire* 11, 1953, 183-190; J. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, Helsinki & Helsingfors 1979.

⁹¹ Cf. A.M. Lewis, "Latin translations of Greek literature. The testimony of Latin authors", *AC* 55, 1986, 163-174.

⁹² Cic., *De optimo genere oratorum* V 14 i *De finibus* III 15, Horaci *Ars* 133, Aul. Gel. *Nits àtiques* IX 9, 1.

⁹³ Cf. Lucreci I 832 i III 260.

⁹⁴ Comparteixen aquestes teories -en el fons la mateixa- Eli Estiló, Varró, Hipsícrates d'Amisos, Tirannió el Jove, Filòxen d'Alexandria, Claudi Dídim, Seleuc d'Alexandria, Apió d'Alexandria i, en fi, Quintilià. Encara al segle IV d.C. es recull aquesta idea a Carisi. Sobre la qüestió es pot consultar E. Gabba, "Il latino come dialetto greco", *Miscellanea A. Rostagni*, Torino 1963, 188-194.

⁹⁵ En realitat, aquesta tesi eòlia arrenca del pressupte origen troià o etrusc del poble romà, tant si se'l considerava descendent dels troians fugits de la destrucció de la seua ciutat, com si se'l feia remuntar a un poble anatòlic emigrat a la península itàlica.

Dionisi el Traci-, des de la seua aparició al segle IV va servir de model, que empraren Servi Honorat encara al mateix segle, Cledoni al segle V a la seua *Ars*, i Pompeu Maure als inicis del segle VI al seu *Commentum artis Donati*. Absolutament diferent foren les *Institutiones Grammaticae* de Priscià, una mena d'enciclopèdia en divuit volums que pretenia de recollir tota la ciència gramatical.

S'ha postulat que hi hauria hagut una doble innovació romana pel que fa a la teoria de la traducció: en primer lloc, la cultura romana hauria procedit a una imbricació de gramàtica i retòrica, en transformar l'activitat traductora, integrada en un principi entre els usos propis de la imitació, i regulada doncs per les lleis de la literatura, en una tasca adreçada a la millora en l'ús de la mateixa llengua llatina; segonament, també s'hauria practicat una distinció entre els processos de la imitació, que estaria limitat a la pròpia tradició literària, i el de la traducció, que es donaria tan sols entre llengües diferents ⁹⁶. En la nostra opinió, ni l'una ni l'altra varen ésser a drete llei innovacions romanes. Des dels bells inicis la gramàtica grega té l'objectiu de fixar un estàndard lingüístic basat en els usos literaris més selectes; d'altra banda, no només hi ha traducció més enllà dels textos literaris; és que tampoc, a l'època imperial i encara abans a casos com els del teatre de la Roma republicana o el de la poesia neotèrica, no es pot destriar una literatura grega i una de llatina; de fet, la imitació es dóna, i en tots dos sentits, des d'una llengua i cap a l'altra. El caire pragmàtic que Copeland atribueix a l'activitat traductora dins la cultura romana ⁹⁷ no sembla justificar un marc teòric nou dins la història de la traducció i l'hermenèutica.

En un altre pla, fou sens dubte l'Orient on es va produir l'aparició de situacions sociolingüístiques que afavorien clarament l'expansió de l'ofici dels traductors, i per tant el desenvolupament del seu art. Flavià, bisbe d'Antioquia, i Diodor, bisbe de Tarsos, traduïren al grec poesia litúrgica antifonal composta en siríac, afavorits pel fet que ambdues llengües eren parlades per individus realment bilingües, per bé que l'existència d'una situació bicultural sigui més problemàtica; en tot cas, d'aquest individus sortí tota una escola de traductors ⁹⁸, que sens dubte rebrien alguna mena de formació si és que volien professionalitzar-se. Part d'aquest interès per la traducció fou motivat, com és lògic, per raons propagandístiques associades molt sovint a l'excusa de la predicació de la vertadera religió. Així ho féu, per exemple, el rei Maurya Aśoka, que intentà atreure els grecs a la fe budista ⁹⁹.

Pel que fa a la predicació cristiana, i fins a la seua prohibició per part de Teodoret, el *Diatèssaron* -compendi dels quatre evangelis canònics- circulà en una versió siríaca, però també en tenim algunes restes de la versió grega ¹⁰⁰. Tot i que la llengua

⁹⁶ R. Copeland, "Roman theories of translation", *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge 1991, 23-50, pàg. 24.

⁹⁷ R. Copeland, *op. cit.*, pàg. 33: *For Cicero, the rhetorical framework of translation would not allow any differentiation between the claims of uerba and sententia: to reconstitute the text verbally and stilistically represents an act of resignification. Form and style are subjected to interpretive force, bent 'ad nostram consuetudinem', transplanted and naturalized to generate Latin models of eloquence.*

⁹⁸ Cf. S.P. Brock, "Greek into Syriac and Syriac into Greek", *Journal of the Syriac Academy* 3, 1977, 406-422, i "Greek and Syriac in Late Antique Syria", in A.K. Bowman & G. Woolf (edd.), *Literacy and power in the ancient world*, Cambridge 1994, 149-160, pp. 152-154. R. Schmitt, "Die Ostgrenze von Armenien über Mesopotamien, Syrien und Arabien", in G. Neumann & J. Untermann, *Die Sprachen im römischen Reich der Kaiserzeit*, Bonn 1980, 187-214, postula l'existència d'una diglòssia greco-aramaica, cap als segles IV-V d.C.

⁹⁹ Cf. D. Schlumberger, "Une nouvelle inscription grecque d'Açoka", *CRAI* 1964, 126-140.

¹⁰⁰ Cf. S.P. Brock, *op. cit.*, pàg. 155.

original de la seua composició podria haver estat el siríac ¹⁰¹, el que aquesta predicació ens testimonia és la forta activitat traductora desenvolupada a l'efecte.

Històricament parlant, a l'imperi oriental el grec ocupà sempre el lloc del llatí a una posició de privilegi que aquest mai no li va poder discutir; fou el grec, per tant, la llengua del poder des de Líbia i Egipte fins al regne dels parts ¹⁰², i aquesta situació tingué una lògica continuïtat als temps de l'imperi bizantí ¹⁰³. Cal també considerar, però, que el contacte de llengües inclou els diversos dialectes arameus, l'àrab, etc. ¹⁰⁴ Sobre totes elles s'imposà el grec, el predomini del qual arrenca del seu ús per part de la diplomàcia dels diferents reialmes dels Diàdocs, continua mitjançant la importància del seu corpus de textos literaris i científics, i s'aferma amb l'establiment de les interrelacions de caire comercial i social a què al·ludim més amunt.

Teoria i pràctica de la traducció a l'imperi romà.

És l'època en què apareixen grans obres lexicogràfiques com els anomenats *Hermeneumata Pseudodositheana*, del segle III d.C. ¹⁰⁵ Els formen una primera secció organitzada alfabèticament a la manera del glossari tradicional, més una segona que presenta textos triats segons la temàtica. La fortuna –la utilitat, doncs– de l'obra queda demostrada per la seua gran difusió manuscrita, que comprèn una trentena de testimonis copiats entre els segles IX i XIII als principals monestirs europeus i conservats a biblioteques d'Alemanya, Bèlgica, França, Holanda, Itàlia i Suïssa. Aquests *Hermeneumata* tenien una finalitat només pràctica, per la qual cosa no contenen cap mena de contingut teòric. Com a eina lexicogràfica és força completa, amb uns trenta mil termes recollits. No som, per consegüent, davant d'un treball lexicogràfic per a situacions conjunturals amb motiu d'un viatge, d'una estada breu, de trobades d'escassa durada, etc. Ben diferentment, els *Hermeneumata* foren concebuts per a resoldre qualssevol dubtes a no importa quina matèria, activitat o situació. Els textos de recolzament són també variants, amplis, propers a la llengua conversacional i alhora vinculats a nivells de llengua propis d'una persona culta. S'hi compten els apotegmes d'Adrià, les faules d'Isop, la *Genealogia* d'Higini i el tractat *De manumissionibus*.

¹⁰¹ Cf. W.L. Petersen, "New evidence for the question of the original language of the Diatessaron", in W. Schrage (ed.), *Studien zum Text und zur Ethik des Neuen Testament*, Berlin 1986, 325-343.

¹⁰² F. Daumas, *Les moyens d'expression du grec et de l'égyptien comparés dans les décrets de Canope et de Memphis*, El Cairo 1952, pp. 3-9, ofereix un llistat de decrets bilingües greco-egipcis. Vegeu també els textos publicats al *SEG 18*, 1962, 126-140. Quant a Pàrtia, pensi's que l'administració real d'aquell reialme emprava indistinctament grec i arameu, i que alguns hel·lenoparlants hi varen arribar a aconseguir llocs de preeminència. Per a la penetració de termes grecs dins l'egipci demòtic, cf. W. Clarysse, "Greek loan-words in Demotic", in S.P. Vleeming (ed.), *Aspects of Demotic Lexicography*, Leuven 1987, 9-33. Per al procés invers, cf. P.W. Pierce, "Egyptian loan-words in Ancient Greek?", *SO 46*, 1971, 96-107.

¹⁰³ Cf. G. Dagron, "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'état", *Revue historique 241*, 1969, 23-56. Per a textos hagiogràfics i per al *Liber Legum Regionum*, vegeu P. Peeters, *Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1950.

¹⁰⁴ Cf. F.G.B. Millar, "Empire, Community and Culture in the Roman Near East: Greeks, Syrians, Jews and Arabs", *Journal of Jewish Studies 38*, 1987, 143-164.

¹⁰⁵ Un dels manuscrits més antics inclou el tractat gramatical titulat *Ars Dosithei magistri*, el que va suggerir que també els *Hermeneumata* n'eren obra. Pel que fa a la datació, el manuscrit de Leiden ens dona la de l'any 207, però hem de prendre-la com un *terminus post quem*. Vegeu sobre tota la problemàtica de l'obra M. Gayraud, "L'apprentissage du grec et du latin dans l'Empire romain d'après un manuscrit de la Bibliothèque Universitaire de Montpellier", *Académie des Sciences et Lettres de Montpellier 2010*, 35-44.

La naturalesa gairebé enciclopèdica d'aquest lèxic havia d'atendre, doncs, necessitats comunicatives de tota mena. Els *Hermeneumata* es distancien dels glossaris precedents, tot i llur llarga tradició. Què havia ocorregut que justificués no només la compilació i redacció d'aquest monument lexicogràfic? Evidentment, un canvi social de gran abast. En fou el motiu, des d'una perspectiva jurídica, l'edecte de l'emperador Caracal·la, l'any 212, conegut com a *Constitutio Antoniana*, que conferia la ciutadania romana a tots els barons lliures de l'imperi, el que els obria la porta de l'administració i de l'exèrcit... a condició que fossin competents en llengua grega. Simultàniament, l'emperador duia a terme una antiga ambició romana, l'extensió de l'ús del dret romà a totes les províncies de l'imperi. Per la mateixa època es desenvolupen els *studia iuris* arreu de l'imperi oriental, molt sovint sobre la base de les antigues escoles de retòrica.

Hi va haver la lògica resistència a aquesta imposició del llatí, però la reversió del bandejament del grec no es va produir fins al 397, quan s'admet la formulació de les sentències en llengua grega, mentre que per a les disposicions testamentàries encara es va haver d'esperar al 439 perquè fossin vàlides en llengua hel·lènica.

Sobre la tipologia de la traducció al món antic.

La teoria de la traducció al món antic no segueix una evolució uniforme ni elabora un discurs lineal. Just a la inversa, arriben a configurar-se dues opinions alternatives, excloents. D'una banda, hi ha l'opció teòrica d'apreciar tota traducció que respongui de manera com més aproximada millor al text de la llengua de sortida. D'una altra, l'opció contrària privilegia una traducció lliure, que exposi les idees amb independència de la forma amb què són expressades. Aquesta segona posició obre la porta a formats diferents del de la traducció, com ho són la paràfrasi i l'epítom ¹⁰⁶.

Dins la producció de traduccions hi ha un capítol de gran transcendència tant a l'època antiga com a la medieval i la moderna, i que encara actualment mereix una extraordinària atenció. Ens referim a la traducció dels textos cristians. Hi destaquen per llur tasca traductora Màrius Victori, Rufí, Ambrosi i Jeroni, tots ells al segle IV. Màrius Victori, que del neoplatonisme va passar a la conversió al cristianisme, va traduir els tractats aristotèlics *Categories* i *Sobre la interpretació* ¹⁰⁷. La producció traductoria de Rufí d'Aquilea (ca. 344-411) es compta entre les més abundoses: va traduir la *Història Eclesiàstica* d'Eusebi de Cesarea, homilies i tractats de Basili de Cesarea i de Gregori de Nazianz, a més d'un autor molt important als primers segles del cristianisme, Evagri. Però se n'han de destacar en especial les traduccions del neoplatònic Orígenes ¹⁰⁸. Nogensmenys, a parer de sant Jeroni Rufí era un traductor poc fidel a la literalitat dels

¹⁰⁶ S. Brock, "Aspects of translation technique in Antiquity", *GRBS* 20, 1979, 69-87.

¹⁰⁷ А Фокин (A. Fokin), *Христианский платонизм Мария Викторина (El cristianisme platonitzant de Màrius Victori)*, Moscou 2007. Mitjançant les seues traduccions d'obres de l'escola neoplatònica Victori va ésser un dels principals introductors de conceptes neoplatònics dins la teologia cristiana, com ara el de la Trinitat, cf. A.R. Haig, "Neoplatonism as a Framework for Christian Theology: Reconsidering the Trinitarian Ontology of Marius Victorinus", *Pacifica* 21, 2008, 125-145. La seua influència sobre sant Agustí i Boeci fou també molt significativa.

¹⁰⁸ E. Gallagher, "Origen via Rufinus of the New Testament Canon", *New Testament Studies* 62, 2016, 461-476.

textos ¹⁰⁹, el que li va valdre una transmissió més reduïda, que rebia atenció pels autors que feia llegidors en llatí, no pas per la feina del traductor, considerada suspecta ¹¹⁰. Sant Ambrosi (ca. 340-397) fou un polígraf que també va atendre les tasques de la traducció ¹¹¹, mentre el paper de Sant Jeroni va ésser encara més transcendent, arran del fet que la seua traducció de la Bíblia va esdevenir canònica.

Aquesta activitat traductora que té com a llengua de sortida la grega de la *Septuaginta* i del *Nou Testament* s'inicia al segle IV, amb el regnat de Constantí, i comença amb tres llengües d'arribada, el copte i el siríac, a més del llatí; a partir del segle V sovintejaran les traduccions a l'armeni, l'etíop i el georgià, i des del VIII a l'àrab. La traducció dels textos religiosos cristians a aquesta darrera llengua patiria una sobtada interrupció amb l'aparició del mahometanisme, però va tenir una continuïtat amb la traducció de textos científics, filosòfics i literaris.

La traducció del llatí al grec roman encara lluny d'haver-nos donat tota la informació que en necessitem. Al costat d'una gran atenció pels textos de caire jurídic, base del Codi Justinià, hi va haver també una important activitat traductora centrada en textos literaris, de la qual hem d'esmentar les *Metamorfosis* i *Heroides* ovidianes, obres que figuraran també entre les més presents a la cultura medieval.

Per a la teoria de la traducció haurem de reconèixer una distinció prou clara, i establerta ja a l'època hel·lenística, entre dues opcions alternatives ja esmentades, la de la literalitat i la de l'adaptació. Ciceró, que no debades havia practicat la traducció amb assiduïtat ¹¹², ens en parla en els termes següents:

nec conuerti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, uerbis ad nostram consuetudinem aptis, in quibus non uerbum pro uerbo necesse habui reddere, sed genus omne uerborum uimque seruaui. non enim ea me annumerare lectori putauit oportere, sed tamquam appendere.

Ni tampoc he traduït com un traductor, ans com un orador, amb les mateixes oracions i formes i figures, amb paraules adients als nostres costums, on no vaig haver de traduir paraula per paraula, sinó que vaig conservar tota l'originalitat i la força de les paraules. Per consegüent, no vaig pensar que calgués comptar-les per a profit del lector, sinó a avaluar-ne el pes, a tall de dir-ho així ¹¹³.

Que la distinció era fermament establerta ho prova un segon passatge ciceronià:

Nec tamen exprimi uerbum e uerbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit uerbum quod idem declaret magis usitatum.

¹⁰⁹ K.D. Hill, "Rufinus as an Interpreter of Origen: Ascetic Affliction in the Commentarii in *Epistula ad Romanos*", *Augustiniana* 60, 2018, 145-168.

¹¹⁰ W. Dunphy, "Rufinus of Aquileia in the Middle Ages. The Evidence of Manuscripts", *Nanzan Journal of Theological Studies* 34, 2011, 93-142.

¹¹¹ Li fou atribuïda una traducció de la *Guerra Jueva* de Flavi Josef, per bé que l'autor era un hebreu convertit al cristianisme anomenat Ambrosiaster i en realitat Hilari o Gaudenci.

¹¹² R. Poncelet, *Cicéron, traducteur de Platon*, París 1957; M. Puelma, "Cicero als Platon-Übersetzer", *MH* 37, 1980, 137-178.

¹¹³ Cic. *De optimo genere oratorum* 14.

Tanmateix, tampoc no hi haurà cap necessitat de traduir paraula per paraula, com tenen costum de fer els intèrprets aliens al bon ús de la llengua, quan hi hagi una paraula més emprada que expressi el mateix ¹¹⁴.

Vegem-ne encara un tercer passatge:

quid enim causa est cur poetas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? an quia delectat Ennius, Pacuvius, Attius, multi alii, qui non verba, sed vim Graecorum expresserunt poetarum?

Així doncs, quina és la causa per la qual els entesos en la llengua grega llegeixen els poetas, però no pas els filòsofs? Potser perquè causen delit Ennius, Pacuvi, Atti i molts altres que varen expressar les paraules, però no pas la força dels poetes grecs? ¹¹⁵.

I un altre, ja com a cloenda:

*(...) nec uerbo uerbum curabis reddere fidus
interpres*

(...) ni tampoc no tindràs cura de traduir paraula per paraula com a intèrpret fidel ¹¹⁶.

La insistència de Ciceró té a veure amb el seu rebuig de la pràctica habitual a les primeres traduccions llatines de la literatura grega, com la famosa d'Enni de l'*Odissea* homèrica, els autors de les quals varen gaudir d'una extrema llibertat. Tanmateix, la reacció contra aquesta tècnica –propera a voltes a la simple paràfrasi– va conduir a un esclavatge respecte de la literalitat, que també va produir resultats insatisfactoris:

*(...) Labeonem, quia Labeo transtulit Iliadem et Odysseam uerbum ex uerbo
ridicule satis quot uerba potius quam sensum secutus sit.*

*(...) A Labeó, pel fet que Labeó va traduir paraula per paraula la *Ilíada* i l'*Odissea*, de manera molt ridícula, en tant que es va guiar més per les paraules que no pas pel sentit* ¹¹⁷.

Malauradament, i com és lògic per la força del prestigi del cristianisme, la traducció pretesament literal va arribar a imposar-se ¹¹⁸.

Curiosament, sant Jeroni no es va adherir a la tradició traductora més prestigiosa, ans va criticar-la fortament per l'escassa literalitat i excessiva permissivitat emprades:

Quanta in illis praetermissit, quanta addiderit, quanta mutauerit, ut proprietates alterius linguae suis proprietatibus explicaret, non est huius temporis dicere.

¹¹⁴ Cic. *De fin.* III 4, 15.

¹¹⁵ Cic. *Academica* I 10.

¹¹⁶ Cic. *Ars* II 3, vv. 133-135.

¹¹⁷ Schol. Pers. I 4, ed. O. Jahn, *Auli Persii Flacci Satirarum liber*, Leipzig 1843, pàg. 248.

¹¹⁸ S. Brock, "Translation in Antiquity", in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, pàg. 877: (...) *By the end of the Late Antiquity literal translation, uerbum e uerbo, had become the norm for almost all translation, into whatever religion, and this was to remain the case in the medieval West and the Renaissance etc.*

Quant en va ometre, quant hi va afegir, quant hi va canviar, per tal de donar compte de les particularitat d'una i altra llengües mitjançant les mateixes particularitats, no és pas propi d'aquesta ocasió dir-ho ¹¹⁹.

Més endavant, Jeroni acut al testimoniatge de la comèdia, un dels espectacles més sovintejat i aclamat a la Roma clàssica, i que per a l'èxit dels drames requeria una fidel adaptació del text quan es tractava, com s'esdevenia amb regularitat, d'una traducció del grec al llatí:

Terentius Menandrum, Plautus et Caecilius ueteres comicos interpretati sunt: numquid haerent in uerbis, ac non decorem magis et elegantiam in translatione conseruant? Quam uos ueritatem interpretationis, hanc eruditi kakoζηλίαν nuncupant.

Terenci i Plaute varen traduir els antics comediògrafs Menandre i Cecili; que no s'atenen a les paraules, i que no mantenen a la traducció més aviat l'escaiença que no pas la bellesa? A vosaltres us preocupa això, l'autenticitat de la traducció, i als experts allò, aquesta fútil imitació ¹²⁰.

A un altre passatge Jeroni posa com a exemple el de la poesia més excelsa, l'èpica, un cop més a propòsit de la traducció del grec al llatí i a qualsevol altra llengua, de fet:

Quodsi cui non uidetur linguae gratiam interpretatione mutari, Homerum ad uerbum exprimat in Latinum –plus aliquid dicam–, eundem sua in lingua prosae uerbis interpretetur, uidebit ordinem ridiculum, et poetam eloquentissimum uix loquentem.

Perquè si aquell a qui no sembla que l'encant d'una llengua canviï amb la traducció, que tradueixi Homer al llatí paraula per paraula –més endavant diré alguna cosa més–, i que el comenti en la seua llengua amb paraules prosaiques; veurà un ordre de paraules ridícul, i un poeta de gran facilitat de paraula que amb prou feines si parla ¹²¹.

De vegades, la carregada de Jeroni contra la literalitat de la traducció adopta un discurs caracteritzat pel classisme:

Sufficit in praesenti nominasse Hilarium confessorem qui homilies in Iob et in psalmos tractatus plurimos in Latinum uertit e Graeco, non adsedit litterae dormitanti, et putida rusticorum interpretatione se torsit, sed quasi captiuos sensus in suam linguam uictoris iure transposuit.

A l'ocasió present n'hi ha prou d'esmentar Hilari el confessor, el qual va traduir del grec les homilies sobre Job i nombrosos tractats sobre els psalms, però no es va cenyir a una literalitat somnolega, ni es va fer un garbuix amb la fètida explicació dels pagesos,

¹¹⁹ Hier. ep. LVII Ad Pamm. 5, ed. I. Hilberg, *Sancti Eusebii Hieronymi epistulae I*, Wien & Leipzig 1810, pàg. 508..

¹²⁰ Hier. ep. LVII 5, ed. I. Hilberg, *op. cit.*, pàg. 510.

¹²¹ Hier. ep. LVII 5, ed. I. Hilberg, *op. cit.*, pàg. 511.

sinó que gairebé va transposar a la seua llengua els seus sentits com a captius sota la llei del vencedor ¹²².

Un corrent diferent es dibuixa a les acaballes de l'Antiguitat, dins un marc absolutament dominat pel cristianisme, i on tanmateix l'herència clàssica continua fent-se present. Als seus *Saturnaliorum Conviviorum Libri VII*, Macrobi exposa en detall un principi traductològic:

Et si uultis me et ipsos proferre uersos ad uerbum paene translatos, licet omnes praesens memoria non suggerat, tamen qui se dederint obuios adnotabo: νευρήν δὲ μαζῶν πέλασεν, τόζω δὲ σίδηρον. Totam rem quanto compendio lingua ditior explicauit? Uester licet periodo usus ídem tamen dixit?

I si voleu que jo us ofereixi aquells mateixos versos traduïts amb esforç paraula per paraula, s'entèn que la meua memòria d'avui no me'ls dugui tots, però tanmateix faré constar aquells que em fes més presents: 'va atansar la corda al pit, el ferro a l'arc'. Tot el tema amb quin estalvi l'haurà exposat una llengua més rica? El vostre poeta va dir el mateix, però fent servir una circumlocució ¹²³.

Macrobi lloa l'economia del traductor i blasma una intervenció basada en l'abús de l'amplificació. El risc que el traductor esdevingui creador ja fou advertit i condemnat pel mateix Jeroni:

Non ut interpretes, sed ut auctores proprii operis transtulerunt.

Han traduït no pas com a traductors, ans com a autors de la pròpia obra ¹²⁴.

Etchegaray atribueix a la influència del neoplatonisme la predilecció per la traducció lliure als segles IV i V ¹²⁵, a causa de l'al·legorisme que inspirava els comentaris d'aquest corrent filosòfic. Sant Hilari i sant Jeroni haurien compartit el mateix biaix.

(...) quamquam hoc tantum probare uoluerim, me semper ab adolescentia non uerba, sed sententias transtulisse etc.

Encara que vulgués provar només això, des de la juvenesa sempre he traduït no pas paraules, sinó oracions ¹²⁶.

Un text de Plini el Jove sembla dir-nos, probablement des d'un punt de vista força parcial, que els autors literaris grecs varen sentir-se atrets per la literatura llatina d'una manera espontània: *legitur describitur cantatur etiam, et a Graecis quoque, quos Latine huius libelli amor docuit, nunc cythara nunc lyra personatur*¹²⁷. El fet

¹²² Hier. *ep.* LVII 6, ed. I. Hilberg, *op. cit.*, pàg. 512.

¹²³ Macr. *Sat.* V 3, 3. El text homèric és Hom. *Il.* IV 123, reproduït per Verg. *Aen.* XI 680-682.

¹²⁴ Hier. *ep.* LXXXIV 7.

¹²⁵ A. Etchegaray Cruz, "Teoría de la traducción en la antigüedad latina", *Helmantica* 72, 1972, 493-502.

¹²⁶ Hieron. *ep.* LVII 6.

¹²⁷ Pl. *Ep.* VII 4, 9: 'mis versos son leídos, copiados y también cantados, e incluso los griegos, que han aprendido latín, por el aprecio por este libro mío, los acompañan tanto con la lira, como con la cítara (trad. J. González Fernández, *Plinio el Joven. Cartas*, Madrid 2005, pág. 344). La datación de la carta sería anterior al año 107 d.C., fecha de publicación del volumen séptimo del epistolario de Plinio el

incontestable és que l'existència de traduccions de Virgili al grec arrenca ja des del mateix segle I d.C., segons que ho va assenyalar ben escaientment Barry Baldwin ¹²⁸. La investigació sobre el procés de traducció del llatí al grec s'ha centrat, no obstant això, a l'època del Baix Imperi ¹²⁹, tot i que hi ha una línia de recerca que aborda la traducció de textos literaris ¹³⁰. Observeu que d'una investigació centrada en les influències literàries es passa, sense solució de continuïtat, a una altra que té com a objectiu el contacte interlingüístic, alhora que la història cultural, preferentment la literària, i la història de la traducció ¹³¹.

El model traductològic de la Septuaginta:

La primera traducció al grec de la Bíblia, coneguda com a *Septuaginta*, ha gaudit no només d'un gran prestigi, ans també de l'aura de les obres creades per a l'eternitat. L'absència tanmateix d'un model metodològic o fins i tot d'un precedent proper ha fet que els *Setanta* constitueixin un exemple de juxtaposició de pràctiques traductores contradictòries, mancades d'una coherència interna ¹³². Un atansament primerenc a la tasca de traducció va cercar d'adoptar una posició intralingüística, centrada en la idea que el text d'arribada grec havia de ser un de molt proper al text de sortida hebreu; que el reflectís com més millor, doncs. Tanmateix, el caire quasi divinal atorgat a aquest text en va fer una icona talment respectada que es va estendre la idea que com a paraula de Déu imposava el vet a la més mínima esmena. Aquesta diguem-ne inviolabilitat del text sagrat, la perfecció del qual el feia esdevenir patró, model i norma per a tota mena de registre, es registra a la *Carta d'Aristees*, on ja es presentava la tasca de la traducció des d'una perspectiva ideològica.

La coincidència pràctica de tots dos plantejaments metodològics fou que la tradició va augmentar paulatinament la servitud envers un sentit de la literalitat que per moltíssims motius feia impossible l'assoliment de l'objectiu d'una traducció correcta.

Joven, cf. Th. Mommsen, "Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius", *H* 3, 1868, 31-139 (= *Gesammelte Schriften IV*, Berlín 1906, 366-468) y A.N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny. A historical and social commentary*, Oxford 1998². Plinio se refiere a un libro de poemas suyos. Coincide con este espontáneo interés Aulo Gelio, Gell. XIX 7: (...) *Graeci plusculi (...) homines amoeni et nostras quoque litteras haud incuriose docti*.

¹²⁸ B. Baldwin, "Virgilius Graecus", *AJPh* 97, 1976, 361-368.

¹²⁹ B. Rochette, *Le latin dans le monde grec. Recherches sur la diffusion de la langue et des lettres latines*, Bruselas 1997. Para una visión de conjunto véanse G. Horrocks, "The Impact of Bilingualism: Greek and Latin in Contact", *Greek. A History of the Language and Its Speakers*, Oxford 2010², 126-132; B. Rochette, "Greek and Latin Bilingualism", in E.J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Oxford 2010, 281-293.

¹³⁰ V. Reichmann, *Römische Literatur in griechischer Übersetzung*, Leipzig 1943; R.E. Gaebel, "The Greek Word-Lists to Virgil and Cicero", *BRL* 52, 1970, 284-325; E. Fisher, "Greek Translations of Latin Literature in the 4th. Cent. A.D.", *YCIS* 27, 1982, 173-215; L. Coronati, "Osservazioni sulla traduzione greca della IV Ecloga di Virgilio", *CCC* 5, 1984, 71-84; B. Rochette, "Les traductions grecques de l'*Énéide* sur papyrus. Une contribution à l'étude du bilinguisme gréco-latin au Bas Empire", *LEC* 58, 1990, 333-346; "Bilinguisme, traductions et histoire des textes dans l'Orient grec (I-IV siècle après J.-C.)", *RHT* 27, 1997, 1-28.

¹³¹ Com a mostra del bilingüisme estès a determinats segments de població, vegeu el cas dels epitafis redactats en totes dues llengües, cf. J. Touloumakos, "Bilingue [Griechisch-Lateinische] Weihinschriften der römischen Zeit", *Τεκμήρια* 1, 1995, 79-129.

¹³² S. Brock, "The Phenomenon of the *Septuagint*", *Oudtestamentliche Studien* 17, 1972, 11-36, sobre la inconsistència de la metodologia de traducció dels *Setanta*.

Més encara, la norma d'ús d'una estricta literalitat va esdevenir una inevitable regla d'or per a tota mena de textos ¹³³.

El plantejament metodològic dels *Setanta* aposta amb fermesa per una literalitat absoluta, que exclou procediments alternatius com la paràfrasi, l'abreujament o la selecció ¹³⁴. Val a dir que resulta un bon tros paradoxal que, arran de la riquesa sintàctica del grec, el text de la traducció esdevé més clar que no pas el del seu original ¹³⁵. Els problemes amfibològics o estètics que lleven atractiu als *Setanta* es deuen, precisament, a una literalitat que en condemna la plena homologació amb la tradició literària, lingüística i estilística grega. La pretensió de literalitat força la preferència per l'ordre VSO habitual a l'hebreu i l'arameu, o instal·la dins la llengua grega construccions que mai ni abans havien existit ni tingueren temps a venir cap continuïtat, com ara la fórmula καὶ ἐγένετο, que és la traducció literal de l'hebreu *wa-yāhí*.

La famosa i influent traducció dels *Setanta* ¹³⁶ no fou, però, l'única traducció de l'*Antic Testament* al grec. N'hi va haver altres, signades per Aquila, Símmac i Teodosi, entre més. Una tasca filològica encara posterior, duta a terme a Babilònia i a Galilea entre els segles VI i X, fou la de l'edició de l'*Antic Testament* amb la inclusió de vocals plenes, d'accents i de signes de puntuació, el que s'ha anomenat edició masorètica –a partir del terme מסורה, *masorah*, *tradició*-. Tanmateix, la versió grega de la *Septuaginta* va haver de fer-se sobre un text pre-masorètic. I encara hi ha una part dels *Setanta* que demana una perspectiva diferent, la d'aquells textos que no tenen un hipotext hebreu, sinó que varen ésser compostos directament en grec, com ara, per exemple, part dels quatre llibres dels Macabeus; així com el primer està reconegut com una traducció d'un original hebreu, i el segon, en canvi, com una versió abreujada de l'hipotext, també hebreu, el consens dels investigadors considera els llibres tercer i quart textos compostos directament en llengua grega.

No fou aquesta l'única vessant de la traducció dels textos bíblics. Varen existir altres escoles amb tècniques particulars, com ara l'anomenat *Pentateuc* de Constantinoble ¹³⁷, el *Graecus Venetus* ¹³⁸ i encara d'altres que ens han arribat fragmentàriament.

¹³³ S. Brock, "Translation in Antiquity", pàg. 878: *Such was the prestige of the Bible in Late Antiquity that in due course Jerome's prescription of uerbum e uerbo for biblical translations was the norm for almost all translation, whether religion or secular.*

¹³⁴ G. Drettas, "The Translation (Targum) of the Septuagint", in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 873-886, 887-896, pàg. 893: (...) *There are no instances of admixture, such as are to be found in pidgins or creoles. In order to respond to the requirements of the text, the translators simply exploited the structural similarities between Greek and Hebrew.*

¹³⁵ G. Drettas, *op. cit.*, pàg. 894.

¹³⁶ El nom mateix resulta paradoxal, atès que la *Carta d'Aristees* parla clarament d'un nombre diferent:

¹³⁷ El *Pentateuc* fou editat el 1547.

¹³⁸ O. Gebhardt, *Graecus Venetus*, Leipzig 1875. Una edició precedent és la de C.F. Ammon, *Graecus Venetus I-II*, Erlangen 1790-1791.

Capítol 3.- Els orígens de l'hermenèutica a la cultura escrita.

Si ja de per si resulta força difícil la tasca de presentar les teories dels antics sobre el llenguatge, arran de múltiples raons -en primer lloc, la manca de prou testimonis, atesa la transmissió fragmentària o la simple pèrdua de molts dels *corpora* teòrics amb què hem de comptar-, més encara ho ha d'ésser la d'introduir els nostres alumnes en disciplines com l'hermenèutica i la traducció. Si al camp de la lingüística, entesa en el més ampli sentit, el nostre segle viu el prejudici de pensar que la maduració d'aquesta ciència li pertany completament, què no haurà d'ocórrer en el cas de les dues disciplines de què ens hem d'ocupar?

Si esmentem unes paraules d'un dels millors historiadors de l'Antiguitat entendrem millor les dificultats amb què es troba qui emprèn el camí que s'obre a partir d'aquestes ratlles. Valguin, per tant, com a avís per a navegants, però en cap cas com a disculpa per part nostra. Segons que ho diu Arnaldo Momigliano, *sui Greci (...) si deve far recadere la responsabilità, se questa è la parola, della barriera che tanto a lungo escluse i Persiani, gli Indiani e, a fortiori (geograficamente), i Cinesi dal nostro orizzonte culturale e spirituale*¹³⁹. Altrament dit, correspon als grecs l'estigma d'haver-se reclos en si mateixos, esclaus de l'autocontemplació i de la satisfacció de sentir-se fills d'una cultura molt antiga, en comptes d'obrir les seues riqueses i experiències intel·lectuals als altres pobles de la terra.

I tanmateix, l'aventura de grecs i llatins també aquí sembla estar lluny de fer-nos el darrer testimoniatge. Ben al contrari, molt del que crèiem nou haurà de revelar-se hereu i deutor de la teoria clàssica. Part d'aquesta importància del llegat clàssic es deu a les circumstàncies mateixes en què es dona l'expressió tant del pensament que anima l'activitat de traducció i d'interpretació com de les estratègies pràctiques amb què els objectius previstos són duts a terme. A diferència d'altres cultures proveïdes d'una tècnica d'escriptura, la grega fa servir un instrument de naturalesa fonètica, el que representa una mena d'informació que les escriptures pictogràfiques no poden transmetre. Les dades derivades de la història de la llengua grega són per elles mateixes de gran significació per al coneixement de l'evolució d'una cultura i d'una societat. Hi hem d'afegir encara les dades fornides per l'anàlisi estilística, on gran part dels recursos estudiats reposen sobre la fonologia i la fonètica.

Els orígens de l'hermenèutica a la cultura escrita.

Ja des dels primers testimonis literaris de la nostra tradició occidental (èpica homèrica, Hesíode, material oracular, etc.) hom pot observar un intent, conscient i progressiu, de definir els valors significatius, tant a la realitat lingüística com al seu referent contextual, de tots aquells termes susceptibles d'interpretació, que aniran constituint la sèrie sencera de llenguatges formals, i àdhuc dels diferents registres d'aquests. Si ens referíem tan sols a Homer, n'hi ha prou d'esmentar la polèmica dels darrers decennis sobre la capacitat de l'home arcaic de pensar-se a si mateix, de prendre consciència de la responsabilitat dels actes propis i d'expressar-se en termes autònoms, sense sentir-se mediatitzat per poders extrahumans¹⁴⁰. En aquest sentit, l'aparició d'una

¹³⁹ A. Momigliano, *Sagezza straniera*, Torino 1980, pàg. 172.

¹⁴⁰ Val la pena d'esmentar l'obra de B. Snell, un clàssic del pensament occidental, *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*, Hamburg

afirmació de la subjectivitat, comuna als darrers estadis de l'èpica i als primers de la lírica ¹⁴¹, representa el primer pas cap a una voluntat d'interpretació del món. Això sense oblidar que la vella teoria romàntica sobre els gèneres literaris, que formulava la configuració del gènere èpic amb anterioritat a la del líric, imposa un marc diacrònic que no creiem ni versemblant, ni equilibrat, ni defensable des d'un punt de vista metodològic, llevat que vulguem fer dependre la història de les idees d'uns determinats prejudicis.

A partir del segle VI a.C., al mateix temps que va configurant-se la formulació d'aquests llenguatges i es va difonent el suport escrit com a garant de l'aprenentatge, es fan les primeres reflexions al voltant de la comunicació ¹⁴². Aquest procés és paral·lel a aquell de la conformació de les primeres teories cosmogòniques, polítiques i ètiques de la tradició filosòfica occidental, com ara veurem. Precisament està donant-se en aquests darrers anys una relectura en clau político-social de tots els textos dels anomenats *físics* milenis, en tant que contenen també tota una teoria sobre l'organització de la polis i, en definitiva, sobre el correcte repartiment del poder ¹⁴³. Aquesta teoria parteix de l'aplicació de l'hermenèutica, i és possible, per tant, només com a conseqüència de l'aparició d'aquesta dins el discurs filosòfic.

A tots els pre-socràtics és central la idea de la codificació del llenguatge, concebut també com a arma per a la lluita política de conseqüències més duradores que les derivades de la simple força de les armes: el pacte obliga a través de generacions, i crea alhora un sentiment de vinculació que permet de superar l'antinòmia vencedors/vençuts ¹⁴⁴. És també el llenguatge qui genera situacions pre-democràtiques, basades en una millor distribució dels poders i dels béns al si de cada polis. Com és lògic, el bastiment d'aquest nou sistema de valors no es fa només des de la història del pensament i de la comunicació humans, sinó que té una immediata aplicació a tots els àmbits de la convivència. Al mateix temps, l'hermenèutica com a eina a l'abast de qualsevol individu pot reemplaçar la recurrència als codis vigents fins aleshores, com ara els marcats per la tradició (el *mos maiorum* dels romans), la religió (*fas/nefas*, θεμιτόν, *themitón* / ἀθέμιτον, *athémiton*, *permitido*, *prohibido*), el sistema legal que coneixem com a pre-dret, etc., i que estaven

1955, esp. pp. 17-42 i 65-82 (= *Las fuentes del pensamiento europeo: Estudios sobre el descubrimiento de los valores espirituales de Occidente en la antigua Grecia*, Madrid 1965, per bé que la versió espanyola és molt deficient), a més de les molt recents de Th. Jahn, *Zum Wortfeld 'Seele-Geist' in der Sprache Homers*, München 1987, i A. Schmitt, *Selbständigkeit und Abhängigkeit menschlichen Handelns bei Homer: hermeneutische Untersuchungen zur Psychologie Homers*, Mainz 1990. Aquestes dues monografies han representat, per bé que per vies diferents i alhora diametralment oposades, una forta crítica a Snell, els postulats del qual, tanmateix, configuren encara un monument ideològic de coneixement obligat, i una proposta que ha animat la recerca posterior.

¹⁴¹ Cf. J. Russo, "The Inner Man in Archilochus and the *Odyssey*", *GRBS* 15, 1974, 139-153.

¹⁴² I. Sluiter, "The Greek Tradition", in W. Van Bekkum, J. Houben, I. Sluiter & K. Versteedh, *The Emergence of Semantics in Four Linguistic Traditions: Hebrew, Sanskrit, Greek, Arabic*, Amsterdam 1997, 148-224, pàg. 149, remunta els orígens de l'interès grec pel llenguatge als inicis mateixos de la seua tradició literària.

¹⁴³ Cf. M. García Quintela, "El libro de Anaximandro y la sociedad de Mileto", *Hispanitas. Estudios en homenaje ó Prof. Dr. Carlos Alonso del Real*, Santiago de Compostela 1996, 359-386.

¹⁴⁴ La importància de la lluita està ben expressada per Heràclit als seus fragments, cf. en primer lloc el frg. 53: *la guerra és pare de tot, sobirà de tot, i ha mostrat quins són els déus i quins els mortals*, en pensament que retrobem a Plató, *República* VIII 543 a 3-6: (...) *i que en són reis els qui hagin estat els millors tant per la seua saviesa com a la guerra*. També cal considerar el fragment 80: *cal saber com n'és la guerra de comuna a tothom, i que la pròpia justícia és una contesa, i que tot el que s'esdevé ho fa mitjançant la contesa i enmig de la necessitat*. Sobre el caràcter positiu de la guerra per a Heràclit, *uid.* M.V. García Quintela, *El rey melancólico. Antropología de los fragmentos de Heráclito*, Madrid 1992, pàg. 231.

fonamentats, bé en conceptes mal establerts, procedents d'un estadi oral de la cultura i sovint deslligats no només d'un referent lògic sistematitzat, ans també de la realitat social contemporània, bé en ritus ancestrals que la lògica del llenguatge no podia penetrar sense prescindir dels criteris de la racionalitat i la universalitat. Per consegüent, hermenèutica i teoria política van units des dels inicis de la reflexió filosòfica grega.

Tot i la migradesa dels testimonis pervinguts, podem discernir quelcom de les teories d'alguns dels pre-socràtics sobre el llenguatge. Heràclit hi veu una mostra més de l'equilibri entre principis i forces oposats, de forma que les contradiccions habituals a la comunicació no representen cap fenomen propi del llenguatge, sinó que reflecteixen la configuració mateixa del món. Parmènides, en canvi, entenia el llenguatge com una acomodació, més o menys feliç, entre la realitat aprehensible de les paraules i la representació mental dels conceptes, que pertany al món dels fenòmens ¹⁴⁵. Empèdocles, en fi, hauria estudiat les relacions entre la llengua i la retòrica, i no és pas debades que la tradició en fa el mestre de Gòrgies ¹⁴⁶.

Ultra aquestes dues aproximacions, la filosòfica -o mentalista- d'Heràclit i Parmènides, i la més pragmàtica d'Empèdocles, un dels pre-socràtics destaca per la profunditat i riquesa de la seva recerca sobre el llenguatge, que es caracteritza alhora per un tret fonamental: l'interès per la llengua en ella mateixa. Ens estem referint a Demòcrit, famós per l'ús de neologismes i poetismes, que sens dubte neixien de les seues reflexions lingüístiques. Fruit rellevant n'era el llibre *Sobre Homer, o sobre la precisió lingüística i els termes obscurs*, un dels primers exemples del terme ὀρθοέπεια, *orthoépeia*, *correcció lingüística*, que anys a venir hauria de conèixer, amb els sofistes, un floriment excepcional. Dins d'aquesta empresa de Demòcrit, convé de subratllar la seua posició sobre la qüestió de l'origen del llenguatge, que parteix del reconeixement de les incongruències observables en la significació de les paraules: l'homonímia, la polisèmia –πολυωνυμία, *polyonymía*, en la formulació democrítia-, la commutació –ὀνομάτων μετάθεσις, *onomaton metáthesis*- i la manca de termes precisos –ὀνομάτων ἔλλειψις, *onomaton elleipsis*- fan pensar a l'abderita que el llenguatge ha de tenir forçosament un origen convencional, adient a les imperfeccions de la naturalesa humana i a la seua ignorància de la veritat de moltes de les realitats del món ¹⁴⁷.

Un altre camp d'actuació fou el de la interpretació dels textos poètics i oraculars, a més de la primera literatura en prosa, també en certa mesura vinculats a l'organització política, però per d'altres raons. Glosses, mitemes, oracles, dites i faules ens forneixen un preciós material de situacions, etopeies, associacions semàntiques, etc., que contenen una complexa plasmació, a mig camí entre la literatura culta i la popular, del sistema de valors del món antic. A aquest efecte, els estudis dels comparatistes han eixamplat de molt l'anàlisi de l'individu com a tal, sense oblidar el seu aspecte familiar i social. Tant en el camp de la lingüística ¹⁴⁸ com en el de la literatura ¹⁴⁹, el de la història ¹⁵⁰, el de

¹⁴⁵ Cf. G.B. Kerferd, *The Sophistic Movement*, Cambridge 1981,

¹⁴⁶ Cf. Emped. frgs. 82 A 2, 3 i 14, B 4 ed. Diels & Kranz.

¹⁴⁷ Democr. frg. 68 B 26 ed. Diels & Kranz: τύχη ἄρα καὶ οὐ φύσει τὰ ὀνόματα.

¹⁴⁸ N'esmentarem com a exemple M. Benveniste, *Vocabulario de las Instituciones Indoeuropeas*, Madrid 1983 (= Paris 1969).

¹⁴⁹ Cf. M. Propp, *Morfología del cuento*, Madrid 1974; C. Watkins, *How to kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, Oxford 1995.

¹⁵⁰ Cf. J.P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, London 1989.

l'antropologia ¹⁵¹ o el de la mitologia ¹⁵², s'han produït avanços notabilíssims al llarg d'aquest segle. En tots els casos el suport dels filòlegs ha permès l'establiment de les relacions ideològiques al si dels diferents textos i entre ells mateixos, i ha permès una correcta o si més no més ajustada lectura de l'evolució de les societats.

El principi de la imitatio a la retòrica antiga i al pensament sofístic.

Els inicis d'aquesta reflexió occidental sobre el llenguatge estan dominats per la retòrica, les perspectives, funcions i objectius de la qual apareixen als nostres ulls ja ben bé des que la cultura grega torna a servir-se de l'escriptura. Estudis recents han posat en relleu aquesta antiguitat de la tradició retòrica, que als textos homèrics mostra un alt nivell de desenvolupament. La retòrica, predecessora, per tant, de la gramàtica, contempla com un dels seus postulats bàsics el de la versemblança, τὸ εἰκός, *to eikós*. A aquest principi s'acomoda la teoria de la μίμησις, *mímesis*, o *imitatio*, que recomana l'adequació de l'expressió lingüística no tan sols a la persona que ha de pronunciar un parlament, sinó també a l'ocasió en què ha de fer-ho i als destinataris de les seues paraules. L'escaïença d'aquestes obeeix a raons pràctiques, però descansa en la imitació de la realitat a través del llenguatge.

Si més amunt fèiem veure la importància de la cultura de la polis predemocràtica en l'establiment de l'hermenèutica, també ara cal posar en relleu el paper dels primer governs democràtics en el desenvolupament de l'estudi del llenguatge. Es per això pel que els primers manuals de retòrica tingueren el seu origen, ja al segle VI a.C., en la pràctica judicial a algunes ciutats jònies de Sicília, especialment a Siracusa, Gela o Selinunt, on fins i tot les dones, segons que ho proven els documents, podien exercir la facultat de defensar-se davant del tribunal, una situació que mai no es donà a la pròpia Atenes. Per consegüent, els ciutadans havien de comptar amb la preparació adient a fi i efecte de guanyar els processos oberts. Aquesta necessitat exigia un atansament científic a la realitat del llenguatge, però també utilitarista i en tot cas adaptat a les necessitats expressives del gruix de la població lliure. Ja no es tractava de l'estudi de les γλῶσσαι, *glossai*, termes rars, ja fossin gregues o bàrbares, com ho feien els intèrprets de l'èpica, els oracles, i en general tota la poesia didàctica; en canvi, aquí s'escau la discussió sobre el més correcte ús sintàctic i lèxic, tant a les pròpies paraules com a les de la part contrària ¹⁵³. Es tracta, doncs, d'un estudi científic, ordenat i rigorós de la poesia, en especial l'obra d'Homer, que va ocasionar -com s'esdevindria, segles més tard, amb la filologia en tant que ciència autònoma i pròpia d'especialistes- un progrés substancial del coneixement del llenguatge i de la interpretació del discurs. Estem referint-nos, per tant, al moviment sofístic, de qui diu Untersteiner, un dels seus millors coneixedors, que representa *la genuïnitat de una reacció humana front als diversos problemes de l'existència*, com a paradigma del mateix geni grec ¹⁵⁴.

¹⁵¹ Cf. J.B. Llinares Chover, *Introducció històrica a l'antropologia I. Textos antropològics dels clàssics greco-romans*, València 1995.

¹⁵² Cf. G. Dumézil, *Mito y epopeya*, Barcelona 1977 (=Paris 1986⁵), i *Els déus sobirans dels indoeuropeus*, Barcelona 1985 (= Paris 1980²).

¹⁵³ Cf. C.J. Classen, "The study of language amongst Socrates' contemporaries", in C.J. Classen (ed.), *Sophistik*, Darmstadt 1976, 215-247, pàg. 218.

¹⁵⁴ M. Untersteiner, "Sofistica' e genio ellenico", *Scritti minori. Studi di letteratura e filosofia greca*, Brescia 1971, 369-372, pàg. 370.

És a aquest corrent a què pertanyen els estudis sobre sinonímia de Pròdic de Ceos i d'altres ¹⁵⁵, fonamentats en la διαίρεσις ὀνομάτων, *diairesis onomaton*, la distinció dels diferents termes ¹⁵⁶. A la mateixa època hem d'adscriure la recerca d'un filòsof, Protàgores, l'interès del qual per l'hermenèutica queda també palès ¹⁵⁷. Un altre sofista, Hípies, reconeixia la datació posthomèrica de certs termes ¹⁵⁸. Però és al moviment sofístic en conjunt al què es refereix Plató quan qualifica els seus membres amb el neologisme λογοδαίδαλος, *logodaidalos*, *inventor de paraules* ¹⁵⁹, que per ell sol defineix l'activitat d'aquests intel·lectuals. Recordem alhora que amb el terme λόγος, *logos*, queden designats tant la paraula com a significant, com el concepte o significat. Per consegüent, els sofistes són creadors també de conceptes, el que no només feien mitjançant la creació de neologismes -aspecte en què Èsquil, posem per cas, els hauria avantatjat de llarg-, ans també per la decantació de les velles accepcions en d'altres de noves. També és a Plató a qui devem un cert nombre de notícies sobre les recerques dels sofistes, bona part de les quals inserides al *Cràtil*. Notem, per exemple, la idea que els diversos dialectes grecs -l'existència dels quals és també reconeguda ¹⁶⁰- han admès barbarismes, el que origina, entre d'altres inconvenients imaginables, la impossibilitat d'entendre'n el significat precís ¹⁶¹.

Qüestió de gran interès, tant al pla de l'hermenèutica com en el de la traducció i la interpretació, ho és la de si cada paraula té un sol significat. També aquí hem de reconèixer el caràcter peoner de Pròdic, puix que de l'estudi dels testimonis indirectes que de la seua obra ens han estat transmesos es conclou una teoria clarament expressada: al *Protàgores* platònic, el nostre sofista no concedeix més d'una accepció a determinats adjectius que commuta per escatir-ne la diferenciació ¹⁶²; també a l'*Eutidem* blasma el costum de fer servir una mateixa paraula amb més d'una accepció ¹⁶³. Al mateix temps, la preocupació de Protàgores per l'ὀρθοέπεια, *orthoépeia*, la precisió en l'ús de les paraules, apunta en la mateixa direcció.

Un altre problema hermenèutic plantejat pels sofistes afecta al relativisme del discurs humà. Fou precisament Protàgores el qui més insistí en el fet que per a qualsevol

¹⁵⁵ Cf. H. Mayer, *Prodikos von Keos und die Anfänge der Synonymik bei den Griechen*, Paderborn 1913, i W. Wössner, *Die synonymische Unterscheidung bei Thukydides und den politischen Rednern der Griechen*, Würzburg 1937. El mètode de Pròdic es basava en l'ús tant popular com poètic de les paraules, i operava mitjançant la commutació dels pretesos sinònims. No sembla pas, però, que hi intervingués l'estudi de l'etimologia com a tal. Com en diu Mayer, *op. cit.*, pàg. 41: *Wenn wir endlich die überlieferten Distinktionen formell auf den Grad ihrer Verwandtschaft untereinander prüfen, so zeigt sich, dass der Synonymiker die Ähnlichkeit der Begriffe nicht durchweg so streng gefasst hat, wie sie uns heute unter dem Worte 'συνώνυμον' geläufig ist, sondern dass er schlechthin ähnliche oder gleichbedeutende Wörter unterschieden hat.*

¹⁵⁶ Cf. Plató, *Laques* 197 d 4 ss., *Protàgores* 340 a 7 ss. i 358 a 6 ss., *Càrmides* 163 d 4, i Aristòtil, *Tòpics* 112 b 22 ss.

¹⁵⁷ Cf. C.J. Classen, *op. cit.*, pàg. 231: *Protagoras strove to encourage the use of the proper word at the proper moment, properly adjusted in every instance to its context in the sentence of argument, an art that requires the most accurate knowledge of the meaning of each particular word, since possession of such knowledge was the only sure means by which a speaker could avoid unnecessary ambiguities.* Sobre l'obra de Protàgores, vegeu també M. Untersteiner, "Le 'Antilogie' di Protagora", *Antiquitas* 2-3, 1947-48, 34-44 (= *Scritti minori. Studi di letteratura e filosofia greca*, Brescia 1971, 388-402).

¹⁵⁸ Hipp. frg. 86 B 9 ed. Diels & Kranz.

¹⁵⁹ Pl. *Phdr.* 366 e.

¹⁶⁰ Pl. *Crat.* 401 c i 409 a.

¹⁶¹ Pl. *Crat.* 410 a, 416 a, 421 c.

¹⁶² Pl. *Prt.* 377 a.

¹⁶³ Pl. *Euthd.* 277 e 3-278 a 7.

realitat és possible de formular raonaments oposats ¹⁶⁴. Una especial importància en aquesta qüestió és la que hem d'atorgar a la figura cabdal de Gòrgies de Leontins. En ell trobem la formulació de la primera teoria de l'escepticisme en matèria de comunicació, basada en la impossibilitat d'articular cap mena de llenguatge, ni públic ni privat, que pogués representar mínimament la realitat ¹⁶⁵. Ben al contrari, el λόγος, *logos*, conté en ell mateix dues condicions que fan impossible la intel·ligibilitat de qualsevol missatge; en primer lloc, el valor referencial del significat resulta sempre convencional, diferent per l'emissor i pel receptor, està fora d'una aprehensió universal, i per tant provoca l'error i la comunicació; segonament, mai no pot haver-hi una identitat entre la idea, o representació visual del concepte, i el significat propi de l'expressió oral i/o escrita, de forma que ni el llenguatge icònic ni el llenguatge articulat no permeten una traducció, ni tan sols aproximada, dels respectius missatges; són codis diferents, la superposició dels quals no coincideix. Un fragment anònim ens ha preservat tota aquesta teoria gorgiana ¹⁶⁶, l'interès de la qual ha suscitat un debat que continua encara amb tota la seua vivesa ¹⁶⁷.

La teoria hermenèutica dins la filosofia de Plató.

La primera monografia centrada en un tema de lingüística és el *Cràtil* de Plató, compost entre 380 i 360 a.C. ¹⁶⁸ Al nostre interès destaca la discussió relativa a dos problemes: l'origen del llenguatge i el significat de les paraules. El primer pot donar-nos referències de gran utilitat pel que fa a l'actitud dels grecs devers altres llengües, tant en el pla estrictament antropològic, com en el que toca l'activitat concreta de la traducció i la interpretació; en ambdós casos registrarem la mateixa posició autocèntrica, però també una voluntat d'ordenació del món que té aplicacions possibles d'ordre no només cultural, ans també polític. Quant al segon problema, Plató integra la seua teoria lingüística dins d'un marc més ampli, el de l'estètica: el llenguatge és tractat com una forma més d'expressió, com ho són les diverses obres d'art. D'aquí prové la consideració de les paraules com a *representacions precioses* (ἀγάλματα, *agálmata*) de la realitat. Un cop més, la relació entre l'ens i el nom és plantejada en termes de mimesi, *imitatio*, principi filosòfic i estètic que esdevé una de les claus per a la comprensió del pensament platònic.

Aquesta interpretació no fa sinó elevar a la categoria de discurs filosòfic una mena de principi analògic present a la cultura pre-racional, i que tant a l'època clàssica com a l'hel·lenística i la imperial documentem a les *Tabellae Defixionum*, d'origen més que més popular: qui domina el nom, bo i començant per conèixer-lo, domina també l'ens que

¹⁶⁴ Prot. frg. 80 A 1 ed. Diels & Kranz: δύο λόγους εἶναι περὶ παρτὸς πράγματος ἀντικειμένου ἀλλήλοισι, *sobre tota qüestió hi ha dos raonaments recíprocament contraposats*.

¹⁶⁵ Gorg. frg. 82 B 3 ed. Diels & Kranz: ἐν μὲν καὶ πρῶτον ὅτι οὐδὲν ἔστιν, δεύτερον ὅτι εἰ καὶ ἔστιν, ἀκατάληπτον ἀνθρώπῳ, τρίτον ὅτι εἰ καὶ κατάληπτον, ἀλλὰ τοί γε ἀνέξοιστον καὶ ἀνερμήνευτον τῷ πέλας, *en primer lloc, la sola afirmació que res no existeix; segonament, que encara que existís, queda fora de l'aprehensió del mortal; en tercer lloc, que encara que fos aprehensible, no és susceptible ni d'una correcta comprensió ni de la participació al nostre proïsme*.

¹⁶⁶ Ps.-Arist. *De Melisso, Xenophane, Gorgia* 980 a 19-b 21.

¹⁶⁷ Per a l'estat de la qüestió, vegeu A. Mourelatos, "Gorgias on the Function of Language", in L. Montoneri & F. Romano (edd.), *Gorgia e la sofistica*, Catania 1985, 607-638.

¹⁶⁸ G.R. Ledger, *Re-counting Plato: A Computer Analysis of Plato's Style*, Oxford 1989, pàg. 223, situa el *Cràtil* a l'època intermèdia o de maduresa de l'estil platònic, etapa a la qual pertanyen també els diàlegs *Protàgores*, *Eutidem*, *Simposi*, *República* i *Parmènides*. Tret comú a tots ells és la forta influència de la dialèctica sofista.

anomena ¹⁶⁹. És a dir, el significat equival al significat i el representa, i aquesta identitat es veu reforçada pel fet que a cada ens li correspon un sol nom, diferent a cada llengua, però en el fons comú a tota l'espècie humana, per tal com aquesta comparteix una mateixa lògica i una mateixa realitat; per consegüent, cada nom ha de tenir una sola traducció, puix que l'ὄνομα, *ónoma*, *nom*, es correspon amb un sol significat. Aquí Plató dóna continuïtat a la teoria del sofista Pròdic, que examinava els aparents sinònims per tal de fer veure l'especificitat de llurs significats. A més, hi ha una categoria especial de noms, els πρῶτα ὀνόματα, *prôta onómata*, *primers noms*, que relacionen els seus significats amb els γράμματα, *grámmata*, *signes*, que els componen, nou testimoni de com opera aquesta imitació de la realitat, fins i tot la lingüística ¹⁷⁰.

Pel que fa la qüestió de l'origen del llenguatge, Plató no es mostrà decidit ni pels arguments de la tesi analogista ni pels de l'anomalista. Tanmateix, cal remarcar el fet que preferís estudiar l'essència de les paraules a partir de les respectives realitats sensibles, i no dels noms mateixos ¹⁷¹. Podria pensar-se que estigué més a prop dels analogistes, per tal com defensà que els components mínims del llenguatge, els fonemes, representaven, és a dir, imitaven significats ¹⁷², el que probablement recull observacions provinents dels sofistes. D'altra banda, tampoc no hem d'oblidar que a d'altres obres *lingüístiques* de Plató se'ns diu clarament que el llenguatge és un regal dels déus, una concessió que els humans devem a la previsió i la generositat divines. No pas altrament haurien arribat a poder dels mortals coneixements nobles com el de la música i el llenguatge, o les mateixes percepcions sensibles ¹⁷³.

La teoria aristotèlica de la interpretació.

El pensament aristotèlic, que comprèn gairebé tots aquells camps de l'activitat humana que podem qualificar de nobles, ens ha llegat també una teoria de la llengua, plantejada des del punt de vista de la lògica formal. En aquest pla, Aristòtil ha trobat importants continuadors al nostre segle, tant al pla de la retòrica -grup μ, p.e.- com en el de la poètica i la sociolingüística ¹⁷⁴. La teoria aristotèlica, tanmateix, ultrapassa, com de seguida veurem, els límits d'un marc merament lògic, perquè aborda també la qüestió de l'expressió de formes amb valor significatiu, però que no designen cap realitat.

Les diferències entre la teoria aristotèlica i la platònica difícilment poden ésser reduïdes a un sol biaix, però estarem molt a prop de resumir-les de manera a la vegada clara i útil si plantegem la qüestió des del punt de vista metodològic. Si Plató no concebia el llenguatge i els seus usos fora de la realitat, ja fos la realitat ideal del seu sistema filosòfic o la realitat perceptible, Aristòtil centrà tota mena de tema lingüístic en el propi sistema que és l'expressió humana, la comunicació dels éssers intel·ligents. Per tant, exclouïa la imitació de la realitat, en considerar aquesta un factor extern al llenguatge, que disposa, en canvi, dels seus mecanismes d'evolució i de canvi. L'autonomia del llenguatge

¹⁶⁹ Així ho diu explícitament Jàmblic, *De Myst.* VII 4, 254, 14.

¹⁷⁰ Cf. E. Heitsch, *Willkür und Problembewusstsein in Platons Kratylos*, Darmstadt 1984, pp. 31-43.

¹⁷¹ Pl. *Crat.* 439 b 6-8.

¹⁷² Pl. *Crat.* 426 b 5-427 d 2, on dóna exemples d'un bon nombre de fonemes.

¹⁷³ Pl. *Tim.* 47 c 4-8.

¹⁷⁴ La pregona influència de l'estagirita als dominis de la retòrica s'aprecia amb tota claredat a les obres de C. Perelman & L. Olbrecht-Tyteca, *The new rhetoric: A treatise on argumentation*, Notre Dame 1969, i T. Albadalejo, *Retórica*, Madrid 1990.

arriba fins i tot a separar-lo de la lògica, segons que ho ha indicat Belardi ¹⁷⁵. Quan Aristòtil esmenta el nom *τραγέλαφος*, *tragélaphos*, *cabricèrvol*, ens en diu que com a tal nom no existeix i que no sabem ben bé què designa, però que, tot i amb això, significa alguna cosa ¹⁷⁶ i en percebem una categorització, si més no parcial: es tractaria d'un animal mamífer, quadrúpede, etc. Per tant, la capacitat representativa del llenguatge arriba més enllà del coneixement lògic, i s'endinsa en els dominis del somni o la poesia.

La teoria aristotèlica del llenguatge està continguda principalment a la *Poètica* i al tractat *Sobre la interpretació*, en particular als capítols inicials, I-IV de les edicions modernes. Val a dir que per la seua coherència interna, l'originalitat del discurs teòric i la correspondència que presenta amb tota l'obra precedent, aquest tractat ha estat reconegut com a mostra de les darreries de la creació aristotèlica. Això és una prova més de la importància que l'estagirita atorga als problemes relatius al llenguatge i l'hermenèutica ¹⁷⁷. En síntesi, Aristòtil admet que la significació de cada paraula neix d'una convenció i no d'una relació entre el nom i l'ens. Les relacions entre les llengües precisarien, per tant, d'un mètode d'anàlisi diferent, semblant al que el mateix filòsof féu servir, p.e., per a l'estudi dels diferents tipus de constitucions: a) elaboració d'un corpus de dades, b) classificació i comparació de les mateixes, i c) formulació d'una categorització que expliqui també les causes de les diferències. Ens situem, doncs, en un marc epistemològic presidit per un coneixement de caire inductiu, molt més pragmàtic del que havíem registrat fins ara.

Si partim d'una anàlisi que contempli la perspectiva tant històrico-cultural com sociolingüística, podrem tal volta atansar-nos més a la comprensió de la posició aristotèlica. La teoria de l'estagirita, que fa per apropar-se a la realitat, té una bona part de justificació en el fet que es tracta d'un individu fill d'un metge, nat a la perifèria de Grècia, habituat a viatjar i a sentir-se fora del context polític -i lingüístic- propi del ciutadà, la polis. És en aquest sentit com la teoria gramatical aristotèlica afavoreix una comprensió diferent del problema de la comprensió d'una llengua estrangera. En aquest punt val a fer una observació sobre la metodologia aristotèlica: som davant d'un autor compromès amb una visió enciclopedista de la ciència, però conscient també de la multiplicitat del coneixement humà. L'avinentsa d'haver estat contemporani de les conquestes del seu deixeble Alexandre el Gran li permeteren de reunir fonts inabastables per als seus antecessors. Per tant, és molt possible que tingués accés a les reflexions índies sobre el llenguatge ¹⁷⁸. Però el mèrit d'Aristòtil consisteix a haver entès els canvis que va experimentar el seu món, amb l'inici d'una nova interrelació entre Orient i Occident. Potser per aquesta incardinació amb el seu context històric, Aristòtil ha estat reconegut com l'autor de la primera reflexió profunda, complexiva, tècnica i positiva -no influïda, per tant, ni per la teologia, ni per la literatura, ni per la política- de tot el pensament universal ¹⁷⁹.

A l'arrel de l'interès d'Aristòtil pel llenguatge hem d'esmentar, segons que ja ha estat dit, el problema de la comunicació. A diferència de Plató, que es sentia

¹⁷⁵ W. Belardi, *Il linguaggio nella filosofia di Aristotele*, Roma 1975, pp. 110 ss.

¹⁷⁶ Arist. *Analítiques Posteriors* 92 b 6, *De interp.* 16 a.

¹⁷⁷ Per a la història del text vegeu l'edició, proveïda d'un magnífic comentari, d'E. Montanari, *La sezione linguistica del Peri Hermeneias di Aristotele, I-II*, Firenze 1988.

¹⁷⁸ Per a la gramàtica índia, vegeu V. Niwas Misra, *The Descriptive Technique of Panini. An Introduction*, Den Haag & Paris 1966; J.K. Sital, *A reader on the Sanskrit Grammarians*, Cambridge, Mss., 1972.

¹⁷⁹ Cf. E. Montanari, *op. cit. I*, pp. 26-27.

profundament allunyat de les disquisicions en què abundava la dialèctica dels sofistes, tot i reflectir-les mantes vegades als seus *Diàlegs*, Aristòtil va comprendre que no es podia prescindir d'aquest vehicle gnoseològic que és la llengua. Si Plató es va veure dominat pels seus prejudicis -en primer lloc, els d'índole política- envers rêtors i sofistes, Aristòtil va fer tot el contrari, i amb la seua recerca ha bastit el bo i millor de la ciència de la dialèctica. A aquesta radical oposició amb el pensament platònic es deu l'absència a l'obra de l'estagirita de tota mena de recurs a l'al·lusió mítica. Això sí, Aristòtil va haver de realitzar un seguit de treballs adreçats a depurar la tècnica discursiva dels sofistes, a fi d'aïllar veritat i aparença. Dues de les obres aristotèliques versen de ple sobre l'establiment d'una ciència dialèctica; ens referim a les *Refutacions sofístiques* -el títol és de per si ben expressiu- i el llibre III de la *Metafísica*. A ambdues obres queda definida l'eina principal de la dialèctica aristotèlica, el principi de contradicció ¹⁸⁰. Es així com naixia l'expressió filosòfica per antonomàsia, el sil·logisme, que no ha conegut aportacions de relleu des d'Aristòtil fins a Kant.

Al camp concret de l'hermenèutica, el pensament aristotèlic mira sempre d'harmonitzar els diversos valors semàntics expressats mitjançant un sol terme -homonímia-, a més d'explicar per què un mateix valor semàntic és expressat per diverses paraules -sinonímia-, el que encaixa dins la teoria de la substància ¹⁸¹. La mateixa posició mentalista dugué Aristòtil a reivindicar per al llenguatge humà un origen purament convencional, com a producte de les necessitats expressives de la comunitat i no pas per la imitació barroera dels sons de la natura ¹⁸². Ara bé, una de les principals causes de la comunicació és el fet que, al llarg de la història de la humanitat, cada concepte ha anat afegint al seu significat originari d'altres de nous. La solució d'aquest problema ha estat, per a alguns estudiosos, l'objectiu fonamental de la teoria aristotèlica ¹⁸³, punt clau de la qual és la distinció entre significat i significat, base de tota la lingüística moderna. D'altra banda, també devem a Aristòtil la cabal comprensió de les diferents funcions lingüístiques -expressiva, impressiva, conativa, referencial i poètica-, per bé que es limità a apuntar-les fent servir el símil de l'actuació dramàtica ¹⁸⁴.

Un capítol d'especial importància és el constituït per la disquisició aristotèlica sobre les classes de paraules ¹⁸⁵, on la noció fonamental és la de la significació: nom i verb signifiquen per ells sols, puix que estan dotats de la capacitat semàntica, mentre que la resta de classes de paraules depenen d'aquelles dues: l'article presenta el nom, el pronom el representa, l'adjectiu i l'adverbi acompanyen nom i verb, respectivament, i les

¹⁸⁰ Per a l'origen de la dialèctica i l'oposició aristotèlica al pensament platònic, vegeu P. Aubenque, "Aristotele e il linguaggio", *Vichiana* 4, 1967, 247-263, esp. pp. 254-256.

¹⁸¹ Per a aquesta qüestió, vegeu J. Barnes, "Homonymy in Aristotle and Speusippus", *CQ* 21, 1971, 65-80, i L. Tarán, "Speusippus and Aristotle on Homonymy and Synonymy", *H* 106, 1978, 73-99. Per a la definició de la sinonímia, cf. Arist. *Rh.* 1404 b 37 - 1405 a 2. Per al contrast entre sinonímia i homonímia, *Top.* A 15.

¹⁸² Arist. *De Interp.* 2.

¹⁸³ Així, p.e., M. Baratin & F. Desbordes, *L'analyse linguistique dans l'Antiquité Classique. I. Les théories*, Paris 1981, pp. 1825, cf. pàg. 18: *Dans le domaine de l'analyse linguistique, l'idée centrale d'Aristote est que les erreurs d'interprétation dont l'usage de la langue peut être cause proviennent de ce que l'on confond le matériau linguistique et ce qui est signifié par lui.*

¹⁸⁴ Arist. *Poètica* 1457a 21 κατὰ τὰ ὑποκριτικά, segons els modes d'allocució propis del actors, cf. A. López Eire, "Las funciones del lenguaje en la 'Poética' de Aristóteles", *Orígenes de la Poética*, Salamanca 1980, 19-21. No ho ha entès D.W. Lucas, *Aristotle: Poetics*, Oxford 1968, pàg. 202, que limita la referència aristotèlica a la mera selecció morfològica, no pas funcional -barreja igualment casos, desinències, modes-, sense considerar l'autèntica dimensió comunicativa en què està plantejat el passatge.

¹⁸⁵ Arist. *Poètica* 1456b 20-1457a 30.

conjuncions, preposicions i partícules són, en definitiva, les classes més desproveïdes de qualsevol mena de significació autònoma. Els criteris són a la vegada sintàctics i lògics, i permeten una clara distinció entre les diferents classes. Aquest és encara el nostre sistema categorial, mantingut sense modificacions rellevants a qualsevol model sintàctic i a qualsevol llengua ¹⁸⁶.

Encara en el pla estricte de l'hermenèutica, un passatge de singular importància del *De interpretatione* estableix que les paraules representen conceptes no relacionats amb la realitat, i que tampoc no es distingeixen dels *significanda* a què es refereixen. A més a més, l'autonomia significativa de les paraules les situa a un nivell perfectament independent de l'oració gramatical -el que, d'altra banda, explica la dificultat amb què la lingüística moderna vol tractar alhora de semàntica i sintaxi- ¹⁸⁷. I doncs, el que aquí ens interessa destacar és una conseqüència que afecta de ple la teoria de l'hermenèutica. Si els conceptes són universals, en tant que hi ha una correspondència exacta entre ὄνομα, *ónoma*, i νόημα, *nóema*, entre paraula i concepte, la traducció radical és possible, en la línia en què ho expressa, per exemple, Roman Jakobson ¹⁸⁸. Si rebutgem el punt de partida aristotèlic i afirmem, per contra, la contingència del valor significatiu de les paraules, aleshores la traducció radical resultarà formalment impossible ¹⁸⁹. D'altra banda, el pensament aristotèlic manté una perfecta coherència, de forma que la teoria del llenguatge traspua el substancial de la filosofia de l'estagirita. Es així com queda establerta la diferència entre una predicació συνώνυμος, *synónymos*, *coincident*, i una de ὁμώνυμος, *homónymos*, *equivalent*, ¹⁹⁰, basades, respectivament, en la relació que Aristòtil defineix entre la substància i l'accident: als significats substancials i accidentals es corresponen predicacions de caràcter diferent. Aposició, atribució i predicació exigeixen una correcta interpretació si no volem alterar la intel·lecció de les oracions, perquè no és el mateix τὸ εἶναι τι, *to eînai ti*, *ésser alguna cosa*, i τὸ εἶναι ἀπλῶς, *to eînai haplôs*, *el simple fet d'existir* ¹⁹¹. En la mateixa línia, Aristòtil va identificar un tipus d'oració i de discurs, el λόγος ἀποφαντικός, *logos apophantikós*, *oració enunciativa*, amb l'expressió dels significats accidentals; aquest discurs té un valor hermenèutic general marcat per la seua contingència, el que l'impedeix d'expressar l'essència dels conceptes, i s'atansa per tant a la categoria dels símbols ¹⁹².

¹⁸⁶ W. Belardi, *op. cit.*, pp. 38-61, tracta de l'objecció, formulada de forma explícita per A. Trendelenburg, *De Aristotelis categoriis*, Berlin 1833, i recollida per altres autors, que les categories aristotèliques no passen de ser meres abstraccions relacionades, en darrer terme, amb les estructures del grec clàssic, però difícilment aplicables a tota altra llengua. Aquest retret es revela mancat de fonament, puix que la teoria aristotèlica té un fonament semàntic i lògic, més que no morfo-sintàctic.

¹⁸⁷ Arist. *De int.* 16 a, 13-14. Per a un estudi detingut, vegeu G. Sadun Bordoni, *Linguaggio e realtà in Aristotele*, Bari 1994.

¹⁸⁸ Cf. R. Jakobson, "On linguistic aspects of translation", in R.A. Brower (ed.), *On Translation*, Cambridge (Mss.) 1959, 232-239 (= "En torno a los aspectos lingüísticos de la traducción", *Ensayos de lingüística general*, Barcelona 1981, 67-77). El principi teòric de la univocitat de la paraula es troba ja a Arist. *Met.* III 4, 1006 b: τὸ γὰρ μὴ εἶναι τι σημαίνειν οὐθὲν σημαίνειν ἐστίν, *el fet que una paraula no signifiqui un sol concepte equival a no significar res*.

¹⁸⁹ Així ho planteja, p.e., W. van OrmanQuine, *Ontological Relativity and Other Essays*, Columbia UP 1969.

¹⁹⁰ Arist. *Cat.* 5, 2 a 29-34. Vegeu V. Celluprica, "Logica e semantica nella teoria aristotelica della predicazione", *Phronesis* 32, 1987, 166-187.

¹⁹¹ Un dels millors estudiosos contemporanis d'Aristòtil, P. Aubenque, *Le problème de l'être chez Aristote*, Paris 1962, 159-163, distingia els usos copulatiu dels merament existencials a partir del simple tractament lingüístico-hermenèutic de les respectives construccions gregues d'εἰμί, segons que les documentem, p.e., a *Soph. El.* 5, 166 b 37-167 a 6. Vegeu també F. Letoublon, "Υστατος ἐλθεῖν, ἄγγελος ἐλθεῖν. Prédication, attribut et apposition", *In the Footsteps of R. Kühner II*, Amsterdam 1986, 161-176.

¹⁹² Cf. Arist. *De int.* 5, 17 a 15-22.

També al pla de la retòrica hi ha una important contribució que hem d'esmentar: la relació que Aristòtil estableix entre matèria i forma retòriques i discurs lògic ¹⁹³. Aquesta anàlisi formal està a la base de moltes teories gramaticals modernes, varies de les quals han acarat la qüestió de les diferències sintàctiques i semàntiques entre llengües diverses.

El pensament epicuri i estoic.

A l'època hel·lenística, les investigacions de Plató i Aristòtil foren repeses per diverses escoles filosòfiques, entre les quals destaquen les d'epicuris i estoics. Ara bé, també en aquest període hem de vincular directament filosofia, lingüística i filologia, per tal com, a l'inrevés del que havia estat proposat fins no fa gaire temps, aquesta darrera fou un important col·laborador en el desenvolupament de l'hermenèutica ¹⁹⁴. Fou el treball dels filòlegs alexandrins el qui permeté, no només establir les millors edicions possibles dels textos clàssics, ans també acumular un reguitzell d'observacions amb què els gramàtics poguessin operar. Aquesta ἀπόδοσις γλωσσῶν, *apódosis glossôn*, explicació de termes específics ¹⁹⁵, present a tota la filologia grega antiga, està a la base de l'especulació filosòfica i lingüística. Com en diuen Baratin i Desbordes, la constitució de la gramàtica com a ciència depèn de la separació de llengua i discurs; de la primera importa la correcció, ὀρθότης, *orthotes*, ἑλληνισμός, *hel·lenismós*, *latinitas*, i del segon el contingut ¹⁹⁶. Certament, no hem de barrejar indiscriminadament filologia i teoria gramatical ¹⁹⁷. Aquest esclat, de profundes conseqüències per a tota la tradició hermenèutica occidental, tingué lloc al segle I a.C., tant si s'admet com si no aquesta datació per a l'*Art Gramàtica* de Dionisi el Traci ¹⁹⁸. Segons que l'estudi global d'aquesta època ens demostra, el desenvolupament de la lingüística no hauria estat lineal, acumulatiu, sinó que a partir de la filologia alexandrina s'hauria produït una intensa renovació ¹⁹⁹.

L'escola epicúria tractà a bastament el problema de l'origen del llenguatge, i ho féu d'acord amb una metodologia empirista, que tenia com a model el de la ciència contemporània -medicina, física, biologia, etc.-. En una línia propera a Aristòtil i enfrontada a Plató, la proposta dels epicuris es basa en una tendència innata a l'home, la de comunicar-se, que hauria estat desenvolupada d'una manera gairebé instintiva i

¹⁹³ Cf. M. Baratin & F. Desbordes, *op. cit.*, pàg. 23.

¹⁹⁴ Cf. D.J. Taylor, *op. cit.*, pàg. 6: *The received distinction between technical and philosophical grammar is a false dichotomy. We need not envision a Stoic philosopher and an Alexandrian grammarian authoring identical treatises on any given topic, nor assume that their aims in writing and their approach to the topic were the same. But they were asking many of the same questions, and we ought not deny the grammarian an interest in matters pertaining to what we may anachronistically think of as the philosophy of language, any more than we should deny the philosopher a concern with the technical details of linguistic description.*

¹⁹⁵ Cf. Dionís d'Halicarnàs, *GG I 1, 6, 1*.

¹⁹⁶ M. Baratin & F. Desbordes, "La 'troisième partie' de l'*ars grammatical*", in D.J. Taylor (ed.), *The History of Linguistics in the Classical Period*, Amsterdam & Philadelphia 1987, 41-66, pp. 52-53.

¹⁹⁷ D.J. Taylor, "Rethinking the History of Language Science in Classical Antiquity", in D.J. Taylor (ed.), *The History of Linguistics in the Classical Period*, Amsterdam & Philadelphia 1987, 1-16.

¹⁹⁸ Cf. V. Di Benedetto, "Dionisio Trace e la *techne* a lui attribuita", *ANSP 27*, 1958, 169-210, i 29, 1959, 87-118, i "La *techne spuria*", *ASNP 3*, 1973, 797-814; J. Pinborg, "Classical Antiquity; Greece", in Th.A. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, Den Haag 1975, 69-126; E. Siebenborn, *Die Lehre von der Sprachrichtigkeit und ihren Kriterien: Studien zur antiken normativen Grammatik*, Amsterdam 1976; D. Fehling, ressenya a E. Siebenborn, *Gnomon 51*, 1976, 488-490.

¹⁹⁹ Cf. D.J. Taylor, *op. cit.*, pàg. 13.

autodidacta, sense que hi pugui ésser reivindicada la influència d'un νομοθέτης, *nomothetes*, legislador ²⁰⁰. Cada poble ho hauria fet amb independència dels altres, el que explica la diversitat de les llengües humanes. El caràcter *natural* d'aquesta evolució queda palès si considerem que, en l'opinió dels epicuris, la comunicació humana i la pròpia dels animals presenten una oposició gradual només, i no pas una diferència original i redundant ²⁰¹.

La proposta que hem exposat té una relació directa amb l'atomisme de l'escola filosòfica dels abderites, el fundador de la qual, Demòcrit, insistia en la fragilitat i imperfecció de tota convenció humana inherent al llenguatge. Es tracta d'un plantejament hermenèutic de signe materialista, que si al pla cosmològic té com a expressió l'atomisme, al de la comunicació està representat per l'intent d'explicar cada fet d'acord amb les característiques dels individus, la seua forma de vida, el seu entorn físic, etc. ²⁰²

La qüestió de l'origen concret del llenguatge rebé per part dels epicuris una solució intermèdia: les paraules neixerien d'una manera natural, a partir d'onomatopeies més que més, però més tard hagueren de ser modificades per convencions ²⁰³. Sense que en puguem dir que es tracta, doncs, d'una teoria simplista i poc argumentada, la doctrina epicúria contrasta molt amb l'impressionant llegat que els estoics ens han tramès.

Entre les escoles menors, i abans d'ocupar-nos dels estoics, hem de fer esment dels megaresos, molt influïts pels eleates i continuadors de l'escola socràtica; el seu fundador, el matemàtic Euclides, fou deixeble de Sòcrates. Per a aquests rètors -Eubúlides, Diodor Cronos, Estilpó- era precís sotmetre a una profunda revisió el sistema platònic. L'origen del llenguatge, per exemple, fou definit per Diodor com a producte de la mera convenció, sense que tingués la més mínima relació amb la realitat; per consegüent, no seria possible cap ὀρθότης, *orthotes*, correcció, sinó que és tan sols el criteri de cada individu el qui pot establir les normes lingüístiques ²⁰⁴.

A l'escola filosòfica dels estoics devem una profunda reflexió sobre qüestions de caràcter gramatical, paral·lela a la formulació de la lògica. Aquesta reflexió no derivà, segons alguns autors, en una formulació teòrica tan acurada i completa que haguem de considerar-la pròpia d'una escola; tanmateix, el corpus de les observacions estoiques permet d'apreciar un avanç en l'anàlisi de la traducció com a fenomen lingüístic. A la qüestió de l'origen del llenguatge els estoics respongueren en termes inequívocament favorables a la tesi anomalista, i d'aquí els hi ve l'interès per l'etimologia dels noms –per

²⁰⁰ Cf. Lacy, "The Epicurean Analysis of Language", *AJPh* 1, 1939, 85-93.

²⁰¹ La llengua grega suggereix una clara distinció entre veu humana i veu animal, molt diferent de l'equiparació operada pels epicuris: els termes αὐδή i φράσις són sempre reservats, ja des d'Homer, a la veu humana, mentre que el més genèric de φωνή serveix tant per a les veus humanes com per als cants dels ocells. Així ho entengué també Aristòtil, qui compregué les veus animals dins del terme ἀδιαίρετος φωνή, *veu intel·ligible*, *Po.* 1456b 21-25. A tal efecte, D.W. Lucas, *op. cit.*, pàg. 199, addueix que *the same would doubtless be true of many basic sounds of other languages, but Aristotle concerns himself only with Greek*. Aquesta interpretació en sembla una mica forçada i discriminatòria: el mateix es podria dir de les veus dels infants, o de les que ens arriben distorsionades i llunyanes, però Lucas no hi pensa.

²⁰² Cf. M. Baratin & F. Desbordes, *op. cit.*, pp. 25-26.

²⁰³ Cf. K. Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, Berlin 1957.

²⁰⁴ Aquest Diodor arribà a posar als seus fills els noms de Μέν i Δέ, Men i De, i el de Ἀλλὰ Μήν, Al·là Men, a un esclau, com a forma de provar el caràcter purament arbitrari dels noms propis. Per a les teories de Diodor vegeu Fr. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, Zürich 1959, frgs. 112-115.

damunt de Plató, p.e., amb el qual presenten tanmateix vàries concomitàncies ²⁰⁵-, i en especial dels noms bàsics o *πρῶτα ὀνόματα*, *prôta onómata* ²⁰⁶. Aquesta metodologia enllaça directament amb la dels sofistes, i es basa també, per tant, en la distinció dels termes, és a dir, la *διαίρεσις ὀνομάτων*, *diairesis onomaton*, *selecció dels termes* ²⁰⁷. Una altra important coincidència entre sofistes i estoics rau en l'assignació d'un sol significat a cada terme, a diferència de la teoria aristotèlica ²⁰⁸. Amb els megaresos comparteixen el reconeixement del caràcter convencional del signe lingüístic, el que els dugué a diferenciar entre noms propis, on l'arbitrarietat és màxima, i noms comuns. D'altra banda, els estoics aprofundiren també en el concepte aristotèlic de la significació, i varen establir una antítesi entre el *λεκτὸν αὐτοτελές*, *lektón autotelés*, terme que té sentit per si mateix, i el *λεκτὸν ἐλλιπές*, *lektón el-lipés*, terme que té sentit dins d'un context.

Un aspecte ben interessant de la doctrina estoica, l'estudi del sistema verbal grec, sembla haver estat condicionat, si no per l'origen no-grec d'alguns dels membres de l'escola -cas de Zenó, p.e.-, sí almenys per la seua pertanyença a una cultura clarament bilingüe. Aquest és un dels aspectes més menystinguts, fins ara, de la recerca sobre la doctrina estoica, malgrat el seu interès intrínsec.

Convé també recordar la interdependència de lògica i sintaxi a l'escola estoica, fins al punt que Dionisi d'Halicarnàs advertia que els dos volums de l'obra de Crisip *Sobre la sintaxi de les paraules* no tractaven de retòrica, sinó de lògica ²⁰⁹. Potser per aquesta abstracció pròpia dels estoics, la seua gramàtica ha estat menystinguda fins fa poc, el mateix que ha passat amb la retòrica ²¹⁰. Schmidt ²¹¹ i Pohlenz ²¹² sí que saberen reconèixer-li la seua gran vàlua, fonamentalment perquè dotaren la lingüística d'una autonomia com a ciència que la distingís de la retòrica.

²⁰⁵ Moltes de les etimologies proveïdes pels fragments dels estoics recorden poderosament les del *Cràtil* platònic, cf. P.M. Gentinetta, *Zur Sprachbetrachtung bei den Sophisten und in der Stoisch-hellenistischen Zeit*, Winterthur 1961, pp. 111-112. També G. Ryle, "Letters and Syllables in Plato", *PhR* 69, 1960, 443 ss., observà que tant al *Cràtil* com als estoics la major part dels exemples corresponien a verbs.

²⁰⁶ Cf. M. Pohlenz, *Die Stoa*, Göttingen 1964, pàg. 41.

²⁰⁷ Cf. Alexandre d'Àfròdisies, *Comentaris als Tòpics d'Aristòtil*, 181,2 ss. ed. Wallies: *Pròdic*, per tant, va intentar d'assignar a cadascun dels conceptes esmentats una significació pròpia, com també ho feren els estoics etc.

²⁰⁸ Cf. M.E. Reesor, "The Stoic ἴδιον and Prodicus' Near-Synonyms", *AJPh* 104, 1983, 123-133.

²⁰⁹ H.Fr. von Arnim, *Stoicorum Veterum Fragmenta II*, Leipzig 1903, pàg. 206 a.

²¹⁰ Cf. A. López Eire, "Lingüística y poética en la Stoa", *Orígenes de la Poética*, Salamanca 1980, 191-219, pàg. 200, on les retòriques d'Arquidem de Tarsos i Hermàgores de Temnos són qualificades de *escolásticas y sometidas al más mecánico y estéril esquematismo que imaginarse pueda*. Malauradament, aquesta concepció de la retòrica fou potser la més atractiva per al pensament llatí, propens a l'organització taxonòmica de tota matèria, i és per això que tota la tradició llatina prové d'Hermàgores, cf. J.J. Murphy, "La era de la codificación; Hermàgoras y la pseudo-ciceroniana *Rhetorica ad Herennium*", in J.J. Murphy (ed.), *Sinopsis histórica de la retórica clásica*, Madrid 1988 (= *A Synoptic History of Classical Rhetoric*, 1983), 117-132, pp. 122-124.

²¹¹ R.T. Schmidt, *Stoicorum Grammatica*, Amsterdam 1967 (= Halle 1839), pàg. 8: *fuere igitur Stoici, qui cum antecedentes philosophi non nisi passim et quasi praetereuntes quasdam de lingua quaestiones tetigissent, primi uniuersam hanc disciplinam per se ipsam tractandam excolendamque sibi sumerent, foren doncs, els estoics els qui en primer lloc, encara que els filòsofs anteriors no varen tocar alguns problemes lingüístics llevat de com si a cada ocasió fessin una excepció, varen assumir que havien de tractar i d'explicar tota aquesta ciència per ella mateixa*.

²¹² M. Pohlenz, *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa*, Göttingen 1939, pàg. 157: *Die Stoiker sind es, die für die Griechen und für das Abendland die wissenschaftliche Lehre von der Sprache begründet haben*.

En conjunt, a l'època hel·lenística s'observa la conformació definitiva de la teoria lingüística i retòrica dominant a Europa fins a l'època moderna. S'ha d'admetre que els aspectes més logicistes varen primar sobre aquells que depenen més estrictament dels factors interns i externs de la llengua: el caràcter de cada sistema i el grau de desenvolupament de cadascun -tots dos, més que més, pel que fa a la sintaxi i la semàntica-, les condicions socials que operen sobre el contacte entre els individus, les relacions socio-econòmiques i culturals existents entre llengües diverses, etc.

Capítol 4.- L'Església cristiana i els estudis clàssics. El Renaixement carolingi.

La posició de l'Església envers l'herència cultural de l'Antiguitat mostra tants signes de contradicció i d'ambigüitat com d'acceptació i de rebuig. S'ho val a recordar que ja des dels primeríssims anys del Cristianisme es va desfermar a nivell intern una lluita aferrissada, gairebé sectària, entre els nacionalistes hebreus abraçats a la idea i la reivindicació del messianisme i els partidaris d'una predicació universal, escapçats al principi amb el martiri de sant Esteve, però al capdavant triomfadors amb l'estesa del que es va anomenar, precisament, catolicisme. La dicotomia entre una pulsio restrictiva i una d'inclusiva no faria altra cosa que repetir-se al llarg dels segles.

Devem al paleògraf Ludwig Traube la divisió de l'Edat Mitjana, des del punt de vista literari, en tres períodes, que ell va denominar *aetas Vergiliana*, estesa entre els segles VIII i IX, *aetas Horatiana*, estesa entre el X i l'XI, i *aetas Ovidiana*, estesa entre el XII i el XIII ²¹³. Cadascuna d'aquestes èpoques va conèixer una revifalla de la tradició clàssica, sengles moviments que històricament tractem com a renaixement carolingi, renaixement otonià, i Rinascimento.

A desgrat de la nostra atenció preferent per la transmissió escrita, convé de tenir present que a l'Edat Mitjana, i encara més als seus primers segles, hi ha una interacció d'oralitat i escriptura com a vehicles i factors de la continuïtat cultural, i dins d'ella de la tradició literària ²¹⁴.

L'Església cristiana i els estudis clàssics.

La principal font de problemes que ha conegut la Història de la traducció fins als nostres dies neix de l'exegesi dels textos cristians, i el moment històric en què s'inicià aquest procés d'estudis fou la reforma luterana, amb la possibilitat que va obrir de fer la predicació no només en llengua vulgar, ans també per part de qualsevol creient.

Tanmateix, les dificultats de la qüestió serien mínimes si la transmissió dels textos bíblics hagués estat exempta d'una sèrie de condicionants que hem d'esmentar; en primer lloc, l'existència d'una transmissió no sempre unívoca; segonament, la selecció per part de les autoritats cristianes d'uns textos *vertaders* front d'uns de considerats *apòcrifs*, feta sense cap atenció als principis de la crítica; i en tercer lloc, l'aporia que representava l'exegesi d'una paraula de Déu que ofería versions no sempre fidedignes, que obligava a una contínua tasca d'interpretació de les corresponents versions grega, hebrea i llatina. És aquest tercer punt el que ens afecta de ple, fonamentalment pel que fa a la versió llatina del Nou Testament a càrrec de Sant Jeroni, confegida entre 382 i 384, i que coneixem com a *Vulgata* per a distingir-la de la *Vetus* o *Itala*.

²¹³ L. Traube, *O Roma Nobilis. Philologische Untersuchungen aus dem Mittelalter*, München 1891; "Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters", in P. Lehmann (ed.), L. Traube. *Vorlesungen und Abhandlungen II*, München 1911, pàg. 113.

²¹⁴ J.M. Ziolkowski, "Middle Ages", in C.W. Kallendorf (ed.), *A Companion to Classical Tradition*, Malden & Oxford 2007, 17-29, pàg. 24: *The classical tradition, passed down through reading and writing and constituted by texts responding to earlier texts, stands at least implicitly in contrast to the oral tradition, transmitted from mouth to ear and back again in unending loops. Yet although the classical tradition goes together with the book learning and the oral tradition with folklore, the traditions were not partitioned altogether from each other during the Middle Ages.*

La influència de l'obra jeroniana fou immediata, i el seu pes tan gran que fins i tot arribà a dir-se que no era un mortal, ans Déu mateix qui havia inspirat l'obra -com a mitjà d'assegurar-ne la intangibilitat-. Hem de destacar dos aspectes en la composició d'aquesta *Vulgata*: en primer lloc, l'esforç de reflexió sobre la teoria de la traducció, com a culminació d'una pràctica que oposava literalitat a literarietat, i que privilegiava aquesta darrera ²¹⁵; segonament, l'existència de manlleus sintàctics -no només lèxics- del llatí al grec, que, tot i la voluntat de Jeroni d'evitar-los, eren consubstancials a la traducció d'un corpus tan ampli ²¹⁶. L'abast i la profunditat d'aquesta influència arriba a manifestar-se en el paper de mitjancer que la *Vulgata* va tenir, i amb ella tot el llatí cristià, entre els textos semítics originaris i llengües com ara l'irlandès antic, com ho demostren les concordances presents a la literatura irlandesa, fins i tot la de caràcter profà ²¹⁷.

Amb independència dels nombrosos problemes d'interpretació derivats del caràcter transcendent d'aquests textos, al pla purament lingüístic es plantegen dificultats de gran abast, que esdevenen qüestions teòriques com ara les següents: la influència de llengües pertanyents a sistemes lingüístics molt diferents de l'indoeuropeu, en especial pel que respecta a la sintaxi; el reflectiment als textos de les tensions pròpies de llengües sotmeses a un fort procés de canvi; l'acomodació d'obres procedents, bé d'una predicació oral, bé d'un testimoni dictat a l'autor, a les exigències del discurs literari escrit; i, en fi, l'adaptació tant del grec com del llatí a les necessitats expressives de la religió, el que originà no només la creació de noves paraules, ans també la modificació de molts semantemes.

Un aspecte menys lingüístic i més hermenèutic del problema ens el planteja el seguit d'exemples de termes que no reben cap traducció, fenomen que registrem ja a la traducció grega dels *Setanta* ²¹⁸. Es tracta d'un cas d'extrema reverència per la llengua original, si ho volem explicar així, però també d'una actitud corporativista que respon a interessos de poder: es considera que la llengua del(s) déu(s) no està mai a l'abast del comú dels mortals, sinó que només el seu intèrpret, és a dir, el sacerdot, està capacitat per a conèixer determinats conceptes o frases. Fins i tot la mera pronúncia d'aquests termes màgics, entre els quals pot figurar el mateix nom del déu, és susceptible de reportar desgràcies imprevisibles a l'incaut que contravé el mandat diví ²¹⁹. Aquesta pràctica s'inscriu dins l'antiquíssima concepció que el nom representa la mateixa substància anomenada, el que pot dur a posseir-la, o bé, com en el cas de la divinitat, a conjurar-la ²²⁰.

²¹⁵ Per donar un sol exemple de la influència de Sant Jeroni, esmentarem un passatge del jueu cordovès Maimònides, que a una carta a Samuel ibn Tibbó es fa eco exacte del famós passatge sobre la impossibilitat de traduir *paraula per paraula*.

²¹⁶ Vegeu E. Mengoni, "Facere con l'infinito nella *Vulgata*. Appunti sulla lingua delle versioni bibliche dal greco", *Annali dell'Università di Macerata* 13, 1980, 261-271; J. Redondo, "Algunos helenismos en la *Vulgata* del Nuevo Testamento", *Helmantica* 40 (= *Actas del I Simposio de Latín Cristiano*, Madrid, Fundación Pastor, Noviembre 1987), 1990, pp. 413-418.

²¹⁷ Cf. E. Salvaneschi, "Latino biblico quale tramite di concordanze celtico-semitiche?", *apud* AA.VV., *Lingue a contatto nel mondo antico*, Pisa 1978, 61-92.

²¹⁸ Cf. P. Swiggers & A. Wouters, "Langues, situations linguistiques et réflexions sur le langage dans l'Antiquité", *apud* P. Swiggers & A. Wouters (edd.), *Le langage dans l'Antiquité*, Louvain-la-Neuve 1990, 10-46, pàg. 15.

²¹⁹ Cf., en el cas dels papirs màgics, M. García Teijeiro, "El poder de la palabra mágica", in F. Cortés Gabaudan & J.V. Méndez Dosuna (edd.), *Dic mihi, Musa, virum. Homenaje al Profesor Antonio López Eire*, Salamanca 2010, 251-258, pp. 255-256.

²²⁰ Cf. *Iambl. Myst.* 7.5.

De la pràctica de la traducció deriva una diferència important entre Orient i Occident. Mentre que a l'antiga zona occidental de l'imperi romà el cristianisme havia trobat una llengua estesa arreu, el llatí, que era alhora transmissor dels continguts polítics i culturals, a més de *lingua franca* per als indígenes no encara prou romanitzats i per als estrangers, a l'Orient només el grec i el siríac acomplien aquestes funcions, segons que més amunt hem vist. Ara bé, l'extensió i l'abast d'ambdues llengües no es pot comparar amb la facilitat amb què operava el llatí, com ho demostra el fet que el grec no ha donat origen a cap nova llengua als territoris on gaudia d'un prestigi i d'un ús ampli. Tanmateix, l'expansió del cristianisme mai no es va veure entrebancada per problemes derivats de la manca d'una llengua comuna ²²¹. Això es deu al fet que la predicació a l'Orient comptava amb l'existència d'una tradició de cultes i creences de caire revelacionista, on la paraula de la divinitat era acceptada sense que cap mena de crítica, filosòfica o moral, obligués a formular un discurs teològic acurat. Per consegüent, el cristianisme de l'imperi oriental es veia amb llibertat per fer traduccions de gran literalitat, poc o gens escrupoloses, que deixaven de banda qualsevol intent de legitimar l'exactitud sintàctica o lèxica; tampoc no es prestava gaire atenció als valors retòrics i estilístics, perquè a la predicació s'havia afermat un model de personatge il·lustrat, despreocupat de la formació literària -si és que la tenia-, que interpretava cordialment la paraula de la divinitat ²²². Amb el pas del temps, però, aquesta influència arribà a estendre's cap a Occident, de forma que les successives onades de misticisme i ascetisme -disfresses consuetes del fonamentalisme religiós- imposades, si més no, des del Concili de Nicea del 325, van acabar per enfonsar la tradició literària retòrica ²²³. Quedava instaurada així una mena de traducció mecanicista, que exclouïa tota teoria lingüística i estilística en la mesura que aquests coneixements eren suspects de donar peu a desviacions herètiques.

Un aspecte que no hem de menystenir rau en el caràcter de model de traducció d'aquesta literatura cristiana, que va fixar la metodologia per a la traducció de qualsevol altra mena de textos, amb l'excepció de gèneres molt populars, com ara el conte meravellós, el relat hagiogràfic -hereu de l'antic panegíric, però també de la lloança improvisada-, la novel·la eròtica, etc. Els calcs sintàctics i semàntics es poden resseguir al conjunt de llengües europees ²²⁴, per bé que, en els moments històrics en què les relacions de cada església amb el poder vaticà passaven per una crisi important, es prenia com a model no pas el llatí de la *Vulgata*, ans el de la *Vetus* ²²⁵.

²²¹ Cf. R.A. Kaster, *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Later Antiquity*, Berkeley 1988, pàg. 75: *The early development of vernacular Christianity in the East meant that religious boundaries were no longer fundamentally congruent with linguistic boundaries.*

²²² Cf. R.A. Kaster, *op. cit.*, pp. 70-95. Cf. pàg. 76: *In the East (...) loyalties could be so expressed as to deflect attention away from polished speech and its conflict with spiritual understanding. A readiness to hear the Truth spoken, for instance, in a Graeco-Syriac patois made it possible to turn aside from one's own highly cultivated speech -to treat it as something detachable, neutral, and so taken for granted- in a way unknown to the West. In part, the Eastern vernaculars added one more cushion against self-consciousness, a way of avoiding the problems framed in the language of either/or.*

²²³ Cf. R.A. Kaster, *op. cit.*, *ibid.* Les figures de dos bisbes de la Gàl·lia, Sidoni Apollinar, que encara cap a les acaballes del segle V d.C. maldava per defensar l'herència clàssica, i Cessari d'Arles, que actuava just en el sentit contrari, esdevenen el paradigma idoni per a ambdues tendències.

²²⁴ Cf. F. Blatt, "Latin influence on European Syntax", *Acta Congressus Madvigiani* 5, København 1957, 157-162.

²²⁵ Cf. S. Berger, *Histoire de la Vulgate*, Hildesheim & New York 1976 (= Paris 1893), pàg. 30: *Les anciens textes latins sont le fonds commun de toute la tradition ecclésiastique de la Grande-Bretagne et de l'Irlande, mais, dès l'origine, nous voyons les pays celtiques s'entr'ouvrir à l'usage de la Vulgate, dans la mesure où ils subissent l'influence du monde latin. Au commencement du Ve siècle, à un moment où la Bretagne est en relations actives avec le sud de l'Europe, la Vulgate apparaît dans les écrits de Fastidius.*

De la importància de la traducció dels textos cristians per a la cultura occidental ens dona testimoni la manca d'una autèntica tradició traductora anterior a la difusió del cristianisme²²⁶. En canvi, el comentari dels textos sagrats ocupà bona part de la feina dels *scriptoria* medievals, futura base de les escoles gramaticals, i aquestes, al seu torn, de les Universitats.

La destrucció de temples i biblioteques.

Un trist capítol dins la recepció de la cultura clàssica és el relatiu a la gairebé completa destrucció dels centres de culte, majors i menors, juntament amb els tresors que s'hi contenien, biblioteques incloses. Val a recordar que, amb excepcions com ara la de la Biblioteca d'Alexandria, les biblioteques templàries es comptaven entre les més nombroses i ben dotades de l'Antiguitat.

L'any 385, l'emperador Teodosi, el pare del cisma de l'imperi, va decretar mitjançant un edicte que quedava prohibida la pràctica del sacrifici per causes endevinatòries (*CTh.* XVI 10, 9). Fou delegat per a l'execució de l'edicte Cinegi, prefecte a l'imperi oriental, el qual va ultrapassar clarament les normes imperials, tot autoritzant la destrucció dels llocs de culte on s'havien fet sacrificis de caire oracular. Així, l'historiador Teodoret ens ha servat la descripció de la destrucció del temple de Zeus a la important ciutat d'Apamea, a Síria²²⁷, després de la qual Cinegi va continuar el seu camí cap a Egipte. Arran d'aquest estat de coses, l'any següent el retòric Libani d'Antioquia va escriure a l'emperador amb el prec que conservés els temples antics. Li recordava que el 382 un edicte havia ordenat que estigués obert al públic el temple d'Edessa, que tanmateix fou també destruït per la fúria dels cristians.

L'any 399 s'esdevindria una nova fita dins d'aquesta seqüència destructora: un nou edicte imperial ordenava l'enderrocament dels altars situats a zones rurals, entesos com a romanents d'una superstició que havia de ser desterrada²²⁸. Dos anys després, les restes de l'antany fastuós temple d'Àrtemis a Efes foren enderrocades per ordre de Joan Crisòstom, que precisament havia sigut deixeble de Libani. No en fou estalviada la més mínima romanalla.

El desenvolupament del pensament cristià entre els segles II i V.

Eusebi de Cesarea, al segle II, va emprendre la tasca d'incardinar el cristianisme dins la història del pensament universal, tot mirant de presentar-lo com una solució racional i inherent a la mateixa condició humana, el que en feia, per dir-ne així, un imperatiu categòric previ a la constitució de la societat. La tasca historiogràfica d'Eusebi perseguia, doncs, l'eliminació del pensament antic mitjançant la seua supeditació a l'ideari cristià²²⁹. Juntament amb Eusebi, hem d'anomenar per llur influència –sobre tot

Cinquante ans après, lorsque, par le malheur des temps, ces relations ont presque cessé, nous trouvons saint Patrick confiné dans l'usage de la version ancienne.

²²⁶ Cf. F. Blatt, "Remarques sur l'histoire des traductions latines", *C & M I*, 1938, 217-242, pàg. 220.

²²⁷ Theodor. *Historia ecclesiastica* V 21.

²²⁸ *CTh* XVI 10, 16.

²²⁹ A. Kofsky, *Eusebius of Caesarea Against Paganism*, Leiden 2002.

a l'Església ortodoxa- els anomenats pares grecs, Basili el Gran, Gregori Nicè, Gregori Nazianzè i Joan Crisòstom. Entre els historiadors cristians, continuadors de l'obra d'Eusebi, hem d'esmentar Sòcrates, Sozòmen i Teodoret.

Tota aquesta patristica, tant la grega com la llatina, es va aplicar a combatre la tradició historiogràfica, mitogràfica, filosòfica, retòrica i literària en general que l'Antiguitat havia acumulat durant segles. No ho va fer, però, d'una manera lineal, d'acord amb una iniciativa ben concretada, ans a partir de postulats diferents i fins i tot enfrontats ²³⁰. Així, per exemple, la ja comentada revisió de la historiografia a càrrec d'Eusebi de Cesarea fou contestada per Sulpici Sever, que preconitzava l'arribada de la 'apocalipsi ²³¹, i per sant Agustí.

Una de les estratègies del cristianisme es va basar en l'apropriació dels grans autors clàssics. Prenguem com a exemple Virgili, el poeta nacional romà. Tertul·lià fou el primer a emparar-se de la figura del poeta escollit per August per a elaborar el discurs de l'imperi ²³². Eusebi de Cesarea va arribar a atribuir a l'emperador Constantí la composició d'una oració, titulada *Oratio ad Coelum Sanctorum*, on cristianitzava la *Bucòlica IV* de Virgili per tal de convertir-la en una profecia relativa a l'arribada del Messies ²³³. Prudenci capgirava l'argumentació pagana que amb l'imperi acabava el cicle de la història, destinada només a perpetuar-se després d'haver atès el seu apogeu, segons que ho havia exposat l'*Eneida* virgiliana, i presentava el cristianisme com la civilització que havia superat el poder romà i havia reescrit l'escatologia universal ²³⁴. Orosi, ja al segle V, vinculava també el naixement de Jesucrist amb l'era d'August, i reaprofitava els vaticinis de l'*Eneida* per tal d'entronitzar Crist com a nou mestre de l'univers ²³⁵.

La manipulació de la història d'acord amb els interessos de la fe religiosa tenia un monumental precedent a les *Institucions Jueves* de Flavi Josef, el qual maldava per imposar la preeminència de la tradició hebrea sobre la grega. D'una manera semblant, els polemistes cristians reescrivien la història de Grècia i Roma sota el prisma de l'arribada del cristianisme.

Com és lògic, la integració dins el pensament cristià d'aquells corrents filosòfics més susceptibles d'ésser reinterprets a la llum dels Evangelis va ocupar molts

²³⁰ Vegeu al respecte H. Inglebert, *Les romains chrétiens face à l'histoire de Rome: histoire, christianisme et romanité en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe-Ve siècles)*, París 1996. Des d'una perspectiva un bon tros aliena al decurs de la civilització europea, resulta també de gran interès l'aportació de G. Fowden, *Before and After Muhammad. The First Millennium Refocused*, Princeton UP 2014. Vegeu també R. Teja, "El cristianismo y el imperio romano", in M. Sotomayor & J. Fernández Ubiña (edd.), *Historia del cristianismo I. El mundo antiguo*, Madrid 2003, 293-327. Per als primers segles de la cristianització al país, vegeu J. Amengual i Batle, "La interacció cultural i religiosa de les tres religions, a les Balears del s. V", in C. Bosch (ed.), *L'Antiguitat Clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears*, Palma 2005, 119-135; *Judíos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Severus de Menorca, Consentius y Orosius (413-421)*, Granada 2008.

²³¹ V. Wieser, "Die Weltchronik des Sulpicius Severus. Fragmente einer Sprache der Endzeit im ausgehenden 4. Jahrhundert", in V. Wieser, C. Zolles, C. Feik, M. Zolles & L. Schlöndorff (edd.), *Abendländische Apokalyptik. Kompendium einer Genealogie der Endzeit*, Berlin 2013, 661-693.

²³² Tert. Apol. XVII, on es refereix al poeta mantuà com a *anima naturaliter Christiana*.

²³³ E. Bourne, "The Messianic Prophecy in Vergil's Fourth Eclogue", *CJ* 11, 1916, 390-400; R.G.M. Nisbet, "Virgils' Fourth Eclogue: Easterners and Westerners", *BICS* 25, 1978, 59-78.

²³⁴ Prud. *Peristeph.* II, vv. 1-20.

²³⁵ Cf. H.R. Jauss, "Modernity and Literary Tradition", *Critical Inquiry* 31, 2005, 329-364, pàg.

pensadors. El neoplatonisme en primer lloc, a més de l'estoïcisme, varen fornir elements de gran importància per al bastiment d'una teologia, una teodicea i una ètica cristianes. El dogma de la Trinitat, per exemple, té una inequívoca arrel platònica ²³⁶, la mateixa d'altres principis bàsics del pensament cristià.

La polèmica entre pagans i cristians i l'aparició de l'imperi oriental.

Al segle IV es va produir, entre molts altres esdeveniments de la màxima importància, el trasllat cap a Orient del poder polític i cultural que fins aleshores havia exercit en solitari Roma. No abordarem aquí les causes polítiques, socials i econòmiques que havien arrossegat el model d'estat d'August a un esgotament sense remei. N'hi haurà prou de reflectir com l'aparició de l'imperi oriental, amb el que tenia de suport institucional conferit pel poder d'una capitalitat consolidada com a tal fins i tot més enllà dels seus límits polítics estrictes, va garantir per a la literatura grega, i en certa mesura per a les esclaves, una continuïtat que contrasta amb la ruptura esdevinguda a Occident entre els segles IV i VII. En aquest sentit, les literatures romàniques i germàniques varen haver d'emergir només després de salvar les conseqüències de les invasions, en primer lloc la fragmentació política, cultural i lingüística. Oimés com res a la cultura grega medieval i moderna no es pot explicar sense el paper de Bizanci com una segona Roma, que d'una banda s'oposava a les influències occidentals, i d'una altra engegava una duradora influència sobre els Balcans, la Mediterrània oriental, l'Orient Pròxim i encara Euràsia. Dins d'aquest procés de constitució de la capitalitat cultural quasi-universal que va fer de Bizanci un dels més actius centres d'intercanvi fins a la conquesta turca, la polèmica entre pagans i cristians fixa els eixos i els termes d'un debat que es perllongarà per tota l'Edat Mitjana i que enfrontarà ortodoxos i catòlics, i encara els ortodoxos entre ells mateixos.

Després d'un llarg període de persecució del cristianisme que sembla haver atès el seu zenit amb les crisis econòmiques que caracteritzaren la fi del regnat de Dioclecià, entre els anys 301 i 305, la derrota de Maxenci a la batalla de Ponte Milvio, prop de Roma, el 312, va obrir als adeptes al cristianisme l'ocasió d'emparar-se del poder, el que no varen desaproveitar. La tradició ha fet de l'anomenada visió de Constantí ²³⁷ el desllorigador de la conversió al cristianisme del victoriós emperador i de la seua cort. Les fonts orientals romanen, però, alienes a aquest prodigi, perquè no el recull Zòsim, ni tampoc el *Breviarium ab Urbe condita* d'Eutropi, ni el *De caesaribus* d'Aureli Víctor.

²³⁶ J. Montserrat i Torrents dels Prats, "El platonismo en la ilustración cristiana de Alejandría", *Las transformaciones del Platonismo*, Bellaterra 1987, 65-81, pp. 80-81: *El dogma trinitario cristiano se vierte en moldes platónicos para alcanzar algún tipo de explicación racional. No le cabía, en realidad, otra alternativa. El aristotelismo era parco en teología y no ofrecía suficientes distinciones entre los inteligibles para fundamentar la triplicidad de formas divinas. El estoicismo hubiera dado lugar a una teología de corte sabelianista en la que una única potencia divina se presentara bajo diversos aspectos o denominaciones. Sólo el platonismo ofrecía la constitución de un mundo trascendente o plural y articulado, y a ello se atuvo la primera especulación cristiana. (...) Los teólogos cristianos profesaban una teoría del conocimiento religioso que nada tenía que ver con las gnoseologías helénicas. La cosmología platónica, con toda su sustentación metafísica, les sirvió de maravilla para construir el armazón en torno al cual elaborar los dogmas trinitario-ideológicos.* .

²³⁷ Lact. *De mortibus persecutorum* 44; Eus. *Historia ecclesiastica* IX 9; Vita Costantini I 28-31.

Momigliano ha assenyalat com a aquesta polèmica foren els cristians els qui varen elaborar un discurs acusatori, no pas un de defensa, mentre que els pagans es varen veure obligats a respondre d'acord amb un debat que havia estat concebut pels seus rivals ²³⁸. Ja a la primera meitat del segle II documentem una literatura apologètica antipagana, en què els cristians es situen per pròpia voluntat fora de l'estat, un pas previ a llur objectiu de fer-se'n els amos no pas mitjançant el pacte, sinó per l'acció de la simple conquesta; aquests són els termes de l'opuscle *A Diognet*, d'autor i datació desconeguts, però que en tot cas ha d'ésser anterior al regnat de Constantí. A aquest clima d'enfrontament entre cristians i pagans, l'entronització de Julià va capgirar l'orientació de la política envers la tolerància i la integració, per bé que per un breu període, entre el 361 i el 363. A la mort de Julià va acabar aquest interregne de convivència entre paganisme i cristianisme, que tanmateix va estar tan productiu que els successors al tron imperial –Jovià, Valentinià I, Valent, Gracià, Valentinià II- es van estimar més una proscripció gradual dels cultes antics, en comptes d'aprofundir en la ruptura.

El 395 es va produir la divisió de l'imperi entre els fills del difunt emperador Teodosi, de manera que l'Orient fou heretat per Arcadi i l'Occident per Honori. Amb la crisi institucional es va apaivagar en part el pla cristià per a anorrear l'herència clàssica, el que es va incrementar amb l'atenció imposada per l'arribada de les invasions germàniques. Fins i tot es va donar una certa recuperació dels models historiogràfics clàssics, per tal de reivindicar l'exemple de poder militar i polític de les passades èpoques de l'imperi. Endemés, com que els cristians havien passat a controlar els centres de decisió de l'imperi, s'esqueia de redefinir els fonaments ideològics del poder, de l'organització institucional i del model de producció. Finalment, l'impuls de Bizanci i el seu afany per tal d'esdevenir el centre polític d'un extens imperi, com segles a venir ho faria també Moscou, no en foren prou per a assolir la fita abellida; tot i la nul·la capacitat de l'Atenes contemporània, al món hel·lenístic sorgirien en diferents èpoques poderoses competidores de Bizanci, com ara Alexandria, Antioquia, Gaza, Tessalònica i Nicea, fins al punt que en alguns casos varen arribar a qüestionar la legitimitat de la capital, amb la qual cosa quedava dividit l'imperi.

Aquest conjunt de canvis va afectar en gran mesura la creació literària, a més de la pervivència i el desenvolupament dels diferents gèneres, el sistema d'ensenyament i la circulació librària. N'hi ha prou de pensar, per exemple, en les conseqüències del patrocini reial sobre la cultura literària: la cort no s'havia de limitar a dictar els gustos en harmonia amb un horitzó estètic concret o les pautes ideològiques mínimes que els autors havien de respectar; ara, en canvi, es donaran unes condicions d'autèntica i vera censura, el que afectarà no només la producció literària, ans també la transmissió de tota la literatura i la cultura antigues. Conseqüències d'aquesta censura seran la prohibició dels jocs atlètics –origen alhora de poemes i festivals commemoratius, de panegírics, de cròniques-, de les representacions dramàtiques i de les activitats dels grans centres culturals de l'antiguitat, el Liceu, l'Acadèmia, les Biblioteques d'Alexandria i Pèrgam, etc.

Un altre aspecte que s'ha de tenir en compte és el del revisionisme cristià, bo i començant per l'establiment d'una cronologia universal escomès pels polemistes.

²³⁸ A. Momigliano, "Historiografía pagana e historiografía cristiana en el siglo IV d. C.", *Ensayos de historiografía antigua y moderna*, México 1993 (= *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford 1963, 79-99, reproduït al volum *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Wesleyan Univ. Press 1977), 95-111), pp. 95-97.

Aquesta operació remunta als segles II i III, amb els treballs de Climent d'Alexandria, Juli Africà i Hipòlit de Roma. Tots ells varen proposar i consagrar, des de la creació mateixa de l'univers, la successió del pensament hebreu i cristià, que apareixen, doncs, com a antecessors del pensament grecollatí.

Un últim apunt ens ajudarà a copsar les diferències entre les tradicions culturals d'Orient i Occident. Al pla religiós, així com l'Església catòlica va aconseguir d'assegurar fins al segle XVI la primacia de Roma sobre tots els dominis occidentals, a Orient la política de pactes menada per Alexandria i per altres seus significades va dur a la minva del poder eclesiàstic de Bizanci –i, paral·lelament, a la del seu poder polític– i al manteniment de la independència de les tradicions copta, siríaca, etiòpica, nestoriana, armènia, georgiana, mingreliana, etc.²³⁹

La historiografia eclesiàstica. Eusebi de Cesarea.

Encara que l'activitat dels historiadors cristians remunta, si no abans, a mitjan segle II, és al IV quan neix, amb les seues pròpies característiques, l'anomenada historiografia eclesiàstica. La seua importància per al desenvolupament del gènere és comparable a la seua transcendència per a l'organització del discurs polític i moral del cristianisme. El creador d'aquesta nova forma d'historiografia, Eusebi de Cesarea (263-339), no figura entre els autors més celebrats de la Grècia tardana, eclipsat pel renom dels més coneguts Libani, Julià, Quint d'Esmirna, Museu i Nonnos. Tanmateix, per la seua influència ha estat fins i tot qualificat de primer autor de la literatura bizantina, el que s'ha d'entendre per la seua capacitat de projecció damunt la cultura medieval. Cronològicament, aquest bisbe palestí, potser hebreu, no es pot considerar com a prebiantí; literàriament, sense l'obra d'Eusebi no s'entèn l'evolució de les lletres gregues a partir de mitjan segle IV²⁴⁰.

L'objectiu de la historiografia cristiana era el de fixar la prelación de la cultura hebrea respecte de les altres, en especial la grega. Un model precedent era el de la *Cronografia* de Sext Juli Africà, l'autor de la primera història universal, i també palestí, com Eusebi. L'atorgament al poble hebreu de la primacia dins les tradicions del món

²³⁹ Només a títol de recordatori, pensem que al primer Concili Ecumènic, el de Nicea del 325, es va establir el principi de sotmetiment de tota jerarquia religiosa al poder de l'emperador; al 380, l'edecte de Tessalònica declara heretges els cristians de l'arxidiòcesi de Bizanci, oposats al Concili de Nicea; el 392, l'edecte de Teodosi prohibeix totes les manifestacions del culte pagà i augmenta el control de la religió per part de l'emperador; el 431, el tercer Concili Ecumènic, a Efes, condemna el nestorianisme, doctrina que aspirava a harmonitzar racionalisme i cristianisme, i que era l'oficial a l'arxidiòcesi de Bizanci; el 447, aquesta mateixa arxidiòcesi condemna el monofisisme, difòs pel patriarca d'Alexandria, Eutiques; el 449, el segon Concili d'Efes ratifica la primacia del monofisisme; el 451, el quart Concili Ecumènic, el de Calcedònia, condemna el monofisisme, el que provoca la fragmentació de l'Església oriental, amb la qual cosa des d'aleshores Egipte i Síria esdevindran autònoms i substituiran com a llengua oficial i de cultura el grec pel copte i pel siríac, respectivament; el 482 el patriarca de Bizanci, Acaci, propugna la reunificació de l'Església oriental, que atreu solament l'arxidiòcesi d'Antioquia; finalment, el 484, i com a resposta a l'anatema del Papa Felix III contra el mateix patriarca Acaci, Bizanci proclama la seua independència de Roma, que es perllongarà fins al 519 (primer cisma).

²⁴⁰ Per a la figura d'Eusebi vegeu A. Kofsky, *Eusebius of Caesarea against paganism, Leiden 2000*; A. Louth, "Eusebius and the Birth of Church History", in F. Young & L. Ayres (edd.), *The Cambridge history of early Christian literature, Cambridge 2004*, 266–274; J. Redondo, "La historiografía eclesiástica. Eusebio de Cesarea", *Literatura grecorromana*, Madrid 2005, 220-225; C. Mondello, *Eusebio e la storiografia antica. Strategie e tecniche di alterazione nella Praeparatio Evangelica*, Messina & Roma 2017.

conferia al seu llegat els atributs de l'autenticitat i de la independència, i feia de la revelació dels profetes un corpus de doctrina original, al qual quedaven supeditats totes les altres tradicions. D'altra banda, al pla polític la subordinació de la història a la teologia permetia la instauració d'un pensament que per la seua concepció forma part de la cultura oriental: la idea del poder com a do dels déus, i de la legitimitat de les dinasties reials d'acord amb la providència divina. Aquest factor, que l'Església cristiana farà seu, està a la base de les monarquies absolutes, tant a l'Edat Mitjana com al Renaixement i a l'Edat Moderna, sempre vinculats als discursos del regalisme i del cèsaropapisme ²⁴¹. És així com la figura d'Eusebi enllaça amb les d'Agustí d'Hipona i d'Orosi.

La *Crònica* d'Eusebi, que tampoc no era una creació *ex nihilo* ²⁴², ha arribat fins avui reduïda a un estat fragmentari mercès fonamentalment a la traducció armènia, obra del segle VI, que ens ha transmès la primera part del text ²⁴³, i a la síria ²⁴⁴, a més de la reelaboració que en va fer sant Jeroni a Constantinoble l'any 380. La influència de la *Crònica* sobre la tradició cronogràfica bizantina arriba a Joan Malales, al segle VI, i encara als autors del segle XV, un mil·lenni més tard ²⁴⁵.

La *Història Eclesiàstica* ens ha arribat sencera, no pas per casualitat. Eusebi la tenia redactada el 312, però la va revisar i completar fins al 326. El pla de l'obra deu molt a l'originalitat del plantejament de l'autor, que la va concebre com un extens mosaic de testimoniatges sobre el cristianisme. Eusebi en va fer el centre de la història universal, del qual depenen i al qual refereixen totes les altres cultures i religions. Va menysprear, en canvi, l'ús dels mitjans retòrics, inclosos els discursos directes, i el de les tècniques de la historiografia trágica. La pruija de l'eclecticisme i la universalitat es va plasmar en la integració de tota mena de documents, provinents de totes les civilitzacions a què Eusebi tenia accés. Endemés, l'autor tingué la cura d'evitar l'atenció als aspectes biogràfics, de bo i manera que el protagonista és sempre la religió cristiana, de la mateixa manera com ho havia fet Flavi Josep al voltant de la religió hebrea ²⁴⁶. La *Història eclesiàstica* estava traduïda al llatí el 403, en versió de Rufí d'Aquileia amb l'afegitó dels esdeveniments més recents, i molt aviat se'n feren traduccions al siríac, el copte i l'armeni. És així com neixia el model historiogràfic que havia de seguir dominant por molt de temps la metodologia i els interessos dels historiadors cristians ²⁴⁷. Eusebi havia recollit el sentit

²⁴¹ G. Dagron, *Empereur et prêtre. Étude sur le césaropapisme byzantin*, Paris 1996.

²⁴² Ja al segle II a.C. Eratóstenes d'Alexandria va compondre unes *Χρονογραφίαι*, *Cronografies*, cf. A.A. Mosshammer, *The Chronicle of Eusebius and Greek chronographic tradition*, Lewisburg 1979.

²⁴³ J. Karst (ed.), *Eusebius Werke V. Die Chronik aus dem armenisch übersetzt, mit textkritischen Kommentar*, Leipzig 1911. Vegeu la ressenya de M. Sprengling, "The Armenian Version of Eusebius' *Chronicon*", *The American Journal of Theology* 20, 1916, 295-297.

²⁴⁴ P. Keseling, "Die *Chronik* des Eusebius in der syrischen Überlieferung", *Oriens Christianus* 23-1, 1926-1927, 23-48, i 223-241, i 23-2, 33-56; W. Witakowski, "The *Chronicle* of Eusebius: its Type and Continuation in Syriac Historiography", *Aram* 11-12, 1999-2000, 419-437.

²⁴⁵ C. Mango, "The Tradition of *Byzantine Chronography*", *Harvard Ukrainian Studies* 12-13, 1988-1989, 360-372.

²⁴⁶ H. Schreckenberg, *Die Flavius-Josephus-Tradition in Antike und Mittelalter*, Berlin 1972; J.G. Matushanskaya, "The Historical Concept of Flavius Josephus as the Sample for Christian Historiography", *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences* 9, 2012, 1291-1303.

²⁴⁷ A. Zakai & A. Mali, "Time, History, and Eschatology: Ecclesiastical History from Eusebius to Augustine", *The Journal of Religious History* 17, 1993, 393-417; D.J. De Vore, "Genre and Eusebius' Ecclesiastical History: Towards a Focused Debate", in A. Johnson & J. Schott (edd.), *Eusebius of Caesarea. Tradition and Innovations*, Cambridge (Mss.) 2013, 19-49; R. Murilo Della Torre, "Eusebius' Caesarea: The Writing of History and the Dynamics of Ecclesiastical Politics in Fourth-Century Palestine", in N.

providencialista que animava els treballs de Sext Juli Africà, Hipòlit de Roma, Tacià i la resta d'autors apològics. Hi havia afegit l'exigència d'aportar fonts documentals fiables, característica de la historiografia grega, i el rigor cronològic propi de la llatina.

D'altra banda, el monaquisme cristià, especialment l'egipci, constituí l'avançada d'una revisió del cristianisme que aprofundia la polèmica inicial entre el sector dels hel·lenitzats, encapçalat per Esteve, i el dels nacionals. Aquesta oposició cobraria encara més transcendència entre altres pobles orientals. Representen aquesta refundació ortodoxa les molt difoses biografies titulades *Vita Antonii* i *Vita Pacomii*, textos carregats d'una retòrica de la por i mancats, en canvi, de tota argumentació lògica. Amb ells apreciem l'arribada d'un cristianisme intransigent, que pretén l'eliminació de tota altra cultura, no només religiosa.

Entre els autors fidels a la tradició clàssica hi va haver pregones mostres d'una voluntat de debat i fins i tot d'atansament al cristianisme, actitud molt estesa entre els intel·lectuals de més alta volada, per bé que també criticaven el que entenien com a excessiva tendència de la nova religió a l'exacerbació dels creients mitjançant cerimònies i creences basades tan sols en l'emoció, i mai en un discurs racional.

La cultura merovíngia.

El reialme merovíngi, entre 410 i 751, fou l'organització estatal dels francs a la major part de l'antiga Gàl·lia i alguns territoris limítrofes ²⁴⁸. Format al voltant d'una dinastia que fou més tard substituïda per la carolíngia, va actuar com a període de transició en la configuració de l'Europa medieval. Els més de tres segles de poder merovíngi s'han d'entendre com l'acomodació dels clans germànics i les elits gal·lo-romanes. De fet, i dins del conjunt de tribus germàniques dels francs, els merovíngis ja havien estat en contacte amb l'imperi romà tardà. Quan es varen establir des de la conca inferior del Rin i fins als Pirineus, al llarg dels segles IV i V, els merovíngis varen paulatinament travar aliances amb els grans terratinents del territori, que amb el temps n'esdevindrien els senyors feudals. Cap a l'any 500 el rei Clodoveu va abraçar el cristianisme i pocs anys després en feia la religió oficial, a més de triar París com a capital del regne.

Però l'expansió política no hauria estat possible sense una aculturació en què llatino parlants i germano parlants varen participar com a actors i com a destinataris alhora d'un llarg seguit de canvis. El paper de la traducció es pot qualificar de central dins d'aquesta reconstitució dels centres de poder i dels focus culturals: d'una banda, el llatí esdevenia una llengua d'elit que el poble desconeixia i que extenses classes socials amb una certa llibertat de moviments ignorava també ²⁴⁹; d'altra, els poderosos clans francs

Matheou, T. Kampianaki & L.M. Bondioli (edd.), *From Constantinople to the Frontier: The City and the Cities*, Leiden 2016, 111-126.

²⁴⁸ Metodològicament és del tot correcte el criteri adoptat per Y. Hen, *Culture and Religion in Merovingian Gaul: A.D. 481-751*, Leiden & Boston 1995, pàg. 18, en limitar l'espai estricte del(s) reialme(s) merovíngis: *From a geographical point of view, whenever I refer to the Merovingian kingdom(s), Gaul or Francia, I mean the territory conquered by Clovis and his successors, including all the provinces of Roman Gaul west of the Rhine and the Alps and north of the Pyrenees, excluding Septimania and Brittany.*

²⁴⁹ C. Mohrmann, "Les formes du latin dit 'vulgaire'. Essai de chronologie et de systématisation de l'époque augustéenne aux langues romanes", *Actes du I Congrès de la Fédération Internationale des*

havien de comunicar-se en llatí amb nobles, notaris, dignitats eclesiàstics, mercaders, etc., i en romanç amb aquelles persones d'interès que tanmateix no havien accedit a una cultura superior. Altrament dit, el franc com a llengua germànica, el llatí parlat encara pels clerics i les llengües neollatines conviuen a una societat que també vivia l'oposició entre una cultura basada en l'escriptura i una cultura popular basada, un cop més, en la tradició oral²⁵⁰. No es tracta tanmateix d'una oposició neta; els pobles germànics que constituïen la federació franca, ultra la seua irregular ocupació del territori i la desaparició de la seua llengua nacional sota la doble pressió del llatí com a llengua de cultura i del romanç com a llengua de comunicació diària, no ens han deixat un llegat escrit, atès que tota llur producció escrita –de caire administratiu, econòmic, no pas literari- fa servir un llatí que evidencia la influència del franc²⁵¹.

S'ho val a reconèixer, en tot cas, que de la mateixa manera com el llatí merovingi no configura un monument literari significat²⁵², almenys amb l'actual estat de les nostres fonts, on els textos de natura literària són molt escassos, la cultura merovingia en general es manifesta poc creativa, i basada, en canvi, en els criteris de la conservació i la compilació²⁵³. S'ha indicat com a un dels factors que expliquen aquesta pobresa creativa el de la ruptura dels lligams amb l'Església romana²⁵⁴, tot i que l'argument no sembla ni suficient ni productiu. Si atribuïm a l'arribada de comunitats de monjos irlandesos la substitució dels rituals, el predomini de les pràctiques ascètiques i l'abandonament de la tradició precedent, haurem d'explicar per què aquest monacat tan influent no hauria difòs el ric patrimoni literari al seu abast, més encara entre unes elits germàniques tan proclius a l'adopció de la llengua i la cultura llatines. En qualsevol cas, la cultura merovingia no destaca per la seua potència creativa, malgrat la ingent activitat monàstica²⁵⁵.

Entre els segles VI i IX els monestirs varen fornir als capellans una sèrie d'obres de caràcter enciclopèdic, destinades a oferir-los una eina que reemplaçés les carències formatives que els dificultaven l'activitat litúrgica. Es tracta dels anomenats diccionaris

Études Classiques, Paris 1952, 207-220; D. Norberg, "À quelle époque a-t-on cessé de parler latin en Gaule?", *Annales* 21, 1966, 345-356.

²⁵⁰ Vegeu al respecte J. Le Goff, "Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne". *Annales* 22, 1967, 19-37 (= *Pour un autre Moyen Âge*, Paris 1977, 23-235).

²⁵¹ Sobre aquest llatí merovingi, concepte com a tal no sempre acceptat entre els especialistes, vegeu J. Ikonen, "Un conflit entre facteurs phonétiques et facteurs fonctionnels dans un texte en latin mérovingien", *Neophilologische Mitteilungen* 70, 1969, 471-484; "The significance of Merovingian Latin to linguistic theory", *Four Linguistic Studies in Classical Languages*, Helsinki 1978, 9-64; J. Fontaine, "De la pluralité à l'unité dans le latin carolingien", *Settimane* 27, 1979, 765-805; E. Lerner, *Studies in Merovingian Latin Epigraphy and Documents*, tesi doctoral, UCLA 2017.

²⁵² E. Lerner, *op. cit.*, pp. II, 1 i 8, parla sempre de *subliterary Latin*.

²⁵³ F.S. Paxton, *Christianizing Death: The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe*, Ithaca & London, Cornell UP, 1990, pàg. 106: *Roman, Gallican, and Visigothic elements jostle one another in uneasy juxtaposition. The compilers collected (...) and transmitted material, but did not transform it into a coherent whole.*

²⁵⁴ F.S. Paxton, *op. cit.*, pp. 14, 47, 56, 88 i 92, cf. pàg. 47: (...) *The new kingdom of the Franks was intimately bound up with the old structures of the orthodox church in Gaul and developed in the sixth century as a coalition of warrior-kings and Gallo-Roman bishops. That coalition was weakened in the seventh century as Frankish aristocrats drained power and religious leadership from the royal courts to their rural estates, on which they settled troops of Irish monks.* Aquesta anàlisi menysté tant la participació reial dins l'estratègia d'assentament de les comunitats irlandeses –n'hi ha prou de pensar en els casos de Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés i Saint-Laurent

²⁵⁵ H. Atsma, "Les monastères urbains du nord de la Gaule", *Revue d'histoire de l'Église de la France* 168, 1976, 163-187, pàg. 168: *Jusqu'à la fin du VIIe siècle nous pouvons citer en Gaule à peu près 550 fondations monastiques.*

gal·licans, amb exemples com els de Bobbio, Saint-Denis i Sélestat. El més antic és el diccionari de Luxeuil, datat cap a l'any 700, que no palesa una gran influència de la cultura monàstica irlandesa, ans més aviat es vincula als usos francs i romans i també als hispànics, el que demostra el flux franco-ibèric que es va produir a l'època del regne visigòtic que tenia com a capital Tolosa de Llenguadoc ²⁵⁶. Aquest període tot just ara comença a rebre una atenció específica ²⁵⁷. La minúscula de Luxeuil deriva de la cursiva romana, de la qual va aparèixer en primer lloc una semi-cursiva, i després la minúscula pròpiament dita, que els paleògrafs anomenen escriptura merovíngia ²⁵⁸. Es tracta del tipus escriptural que va dominar la cultura franca entre els segles VII i VIII, i que al seu torn fou reemplaçada per la minúscula carolíngia.

*L'anomenat renaixement carolingi.
Salvació o condemna de la cultura clàssica?*

La idea d'una certa Europa va lligada a la idea de l'imperi carolingi, al qual alhora hom associa un període de pau política i social, de desenvolupament econòmic, de benestar i de progrés. Amb independència de les mancances de tot tipus d'aquesta entelèquia –basada en uns conceptes unitaristes i, per consegüent, excloents, tant pel que fa a la llengua com pel que fa a la religió, el poder i la llei–, des d'un punt de vista de la història cultural aquest renaixement carolingi era destinat a una pervivència efímera a causa de la seua inanitat com a proposta. Hi trobem tan sols la cerca d'un model, la imitació del qual té com a resultat l'obtenció d'una cultura retrògrada, que aspira només a conservar uns patrons ja desapareguts, la revitalització dels quals serà possible dins d'un context academicista. Altrament dit, un renaixement reclòs dins els espais monacals i reservats a molt migrades elits d'intel·lectuals es contraposava a l'evolució real que tenia lloc més enllà dels murs cenobials.

L'imperi carolingi ja fou en ell mateix un episodi brillant sense una continuïtat. Carlemany fou primer coronat coregnant dels francs l'any 768 com a successor de son pare, Pipí el Breu, juntament amb el seu germà Carloman, amb el que *de facto* era una divisió del reialme. El 774 sotmetia Llombardia i n'era coronat rei. Finalment, el 800 era entronitzat com a Emperador del Sacre Imperi Romano-germànic, que no va sobreviure gaires anys a la mort de Carlemany, el 814. Ja el 840, a la mort del seu successor, Lluís el Pietós, es va signar el tractat de Verdun, que suposava la independència de la Gàl·lia, assignada a Carles el Calb, la d'Alemanya, assignada a Lluís el Germànic, i la de la Lotaríngia, un territori que separava els anteriors, assignada a Lotari. Només Carles el Gras va aconseguir de reunir temporalment tots tres reialmes entre el 881 i el 887. Es pot ben dir que el renaixement carolingi, com a construcció política que era i mancada, doncs, d'una dinàmica pròpia, no va sobreviure al Sacre Imperi. S'estén, doncs, entre les darreries del segle VIII i les del segle IX. Hi ha una observació, però, que ha de fer justícia a la realitat de la dinastia carolíngia: no som davant d'una política personal de Carlemany,

²⁵⁶ P. Salmon, "Le Lectionnaire de Luxeuil. Ses origines et l'Église de Langres", *Revue Bénédictine* 53, 1941, 89-107; *Le lectionnaire de Luxeuil (Paris ms. Lat. 9427). Édition et étude comparative. Contribution à l'histoire de la Vulgate et de la liturgie en France au temps des Mérovingiens*, Roma 1944, pàg. 35.

²⁵⁷ I. Bardiès-Fronty, Ch. Denoël & I. Villela-Petit, *Les Temps mérovingiens: Trois siècles d'art et de culture (451-751)*, París 2016.

²⁵⁸ B. Bischoff, *Paléographie de l'Antiquité romaine et du Moyen Âge occidental*, París 1993; P. Riche, *Éducation et culture dans l'Occident barbare (VIe - VIIIe siècle)*, Paris 1969.

ans d'una refundació del regne franc sota paràmetres molt més ambiciosos. El 754 Pipí el Breu ja havia instaurat la litúrgia romana a tots els seus dominis.

El model carolingi era el de l'imperi de Constantí, és a dir, un imperi romà cristià, fortament centralitzat, socialment caracteritzat per un classisme rigorós, que va mantenir la institució de l'esclavatge ²⁵⁹. L'imperi constantinià va perseguir tota dissidència, religiosa, política o social, i va dur a terme una política fonamentalista que va començar pel desballestament de les restes físiques de la cultura clàssica amb l'abandonament, una vegada espoliats, d'aquells edificis considerats pagans. Com a model, doncs, en absolut no representava la continuació de la cultura antiga, ans al contrari. Tampoc el renaixement carolingi no va constituir una represa de les literatures i la cultura clàssiques, sinó que va contribuir a l'eliminació de bona part de les mateixes.

*Les eines de la cultura carolíngia. L'Acadèmia Palatina. Les escoles
catedralícies i l'ensenyament post-carolingi.*

Amb l'imperi carolingi assistim a una vertadera transposició d'una estratègia política al pla de la realitat, amb l'execució de la major part del programa que havia de fer de l'Occident europeu el centre de la cultura universal. Carlemany va dirigir personalment l'organització dels estudis amb la tria dels curadors i l'habilitació dels fons necessaris per a l'endegament dels treballs acadèmics. Nucli fonamental era l'Acadèmia Palatina o Schola Carolina, la fundació de la qual es pot situar el 782, amb l'arribada a Aquisgrà d'Alcuí de York. Pocs anys més tard, el 789, Carlemany estenia a tot el seu imperi el model d'estudi de l'Escola Palatina, i ho feia recolzat en la seua autoritat política, mitjançant un edicte.

L'edicte o, com en deia l'administració merovíngia i carolíngia, capitular titulada *Admonitio generalis*, publicada el 789, fou el principal text on Carlemany expressava el seu pla cultural i educatiu. S'hi presentava com un nou Josies, el rei jueu que va expulsar els cultes i centres de culte pagans i va restaurar el temple de Jerusalem i la festa de Pasqua. Els vuitanta-dos capítols de l'edicte contenen precisions sobre la moral de les diferents classes socials, bo i començant per l'alt clergat i fins a arribar al poble; prescriuen l'ensenyament que han de rebre els monjos i en especial els curadors de la còpia i exegesi dels textos sagrats; i presenten, doncs, tot un programa de regeneració moral de la societat sota el mandat del poder religiós, més que no un autèntic pla de restauració cultural. La destinació de l'*Admonitio generalis* era el reialme de França, amb la qual cosa l'abast dels seus objectius fou més restringit que no es pensa.

Tot aquest esforç de refundació d'aquella cultura antiga que s'adia amb la civilització cristiana incloïa l'estudi dels textos bíblics i l'impuls, doncs, a la filologia, a la traducció i a una certa formació literària ²⁶⁰. S'ho val a remarcar tanmateix com l'impuls a l'estudi de la gramàtica, la retòrica i la música era sempre adreçat a les finalitats

²⁵⁹ Formalment era prohibida la tracta d'esclaus cristians per part dels jueus, per exemple, però la societat va continuar basant la seua economia en el treball dels esclaus, cf K. Harper, *Slavery in the Late Roman World, AD 275-425*, Cambridge 2011; en realitat, la política imperial es va limitar a adoptar uns principis formals per tal de no contradir la moral cristiana, cf. N. Lenski, "Constantine and Slavery: Libertas and the Fusion of Roman and Christian Values", *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana* 18, 2001, 235-260.

²⁶⁰ J. Contreni, "The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture", in R. McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History II*, Cambridge 1995, 710-757.

de la teologia i de la predicació. Dins del programa palatí, obres fonamentals per a la formació retòrica foren les de Ciceró, el tractat anònim *Ad Herennium* i les *Artes rhetoricae* de Fortunacià.

Monestirs creats o enfortits sota el patronatge de Carlemany són, dins d'un llistat de vora la cinquantena, els d'Altmünster i Echternach a l'actual comtat de Luxemburg, els de Fulda i Reichenau a Alemanya –tot i que l'escriptori d'aquest darrer va florir als segles X i XI-, Jumières a Normandia, Luxeuil a Borgonya i el mont Saint-Michel a Bretanya. Nogensmenys la intensificació de les tasques de conservació del patrimoni literari –aquell que interessava els propòsits del poder, certament- no va alentir una millora de la capacitat dels intel·lectuals carolingis per a donar continuïtat a la filosofia, la literatura i la teologia de l'Antiguitat tardana. De manera semblant a la cultura merovingia, i malgrat els avenços produïts, també del renaixement carolingi s'ha hagut de dir que no assolí el nivell d'una època de floriment de la creació i la crítica ²⁶¹. El salt de qualitat entre totes dues èpoques es reduïa sovint al fet que ara el poder era capaç de requisar obres provinents de Roma o d'altres indrets, que tanmateix eren destinades simplement a tasques de còpia i com a molt de consulta.

En el decurs de la civilització medieval, però, la gran diferència entre la cultura de l'època carolíngia i la de l'època posterior rau a l'aparició de les escoles catedralícies com a concurrents, primer, i en bona mesura substitutes, després, dels centres monacals. Aquest fenomen es registra entre mitjà segle X i mitjà segle XI ²⁶², i té com a conseqüència un cert deslliurament de les rígides condicions amb què es produïa la transmissió de les literatures clàssiques als monestirs, sota un control estricte de la tria dels textos, el caire dels comentaris, la destinació dels mateixos i la circulació de còpies. A les escoles catedralícies, germen de les futures universitats, hi havia la presència de seglars, una més gran atenció a les llengües nacionals i, tot plegat, una atenció específica a la traducció i l'exegesi d'una literatura pensada per a entretenir i no pas per a moralitzar. Innovació important dins les escoles catedralícies va ésser l'aparició del sistema de classes, cadascuna de les quals confiada a un expert en la matèria. D'altra banda, la desaparició d'una uniformització de l'ensenyament i l'aprenentatge va possibilitar a cada país l'inici de l'evolució literària –i lingüística- de les llengües nacionals.

Malgrat tot el que fins ara hem exposat, la cultura carolíngia pateix de bell inici d'una mancança greu. És manifesta la inviabilitat d'una cultura clàssica carent del domini de la llengua grega, que a la Schola Palatina era objecte d'un estudi tan sols secundari. Les escasses evidències de Bíblies i psalteris greco-llatins palesen com era d'estranya la llengua d'Homer a un renaixement carolingi que no havia previst una plena recuperació del llegat clàssic ²⁶³. En realitat fons libraris grecs es trobaven només a aquells territoris on la llengua grega era encara present ²⁶⁴. Per exemple, a la Magna Grècia, on la cultura

²⁶¹ J. Contreni, "Carolingian Biblical Studies", in U.-R. Blumenthal (ed.), *Carolingian Essays*, Washington 1983, 71-98, pàg. 72: *The Carolingian dynasts and their clerical advisers were not intellectual innovators.*

²⁶² Vf. C.S. Jaeger, *The Envy of Angels: Cathedral Schools and Social Ideals in Medieval Europe, 950-1200*, Philadelphia, Pennsylvania UP, 1994.

²⁶³ N'és un bon exemple el Còdex de Verona (Verona, Biblioteca Capitular, signatura R), del segle VI, amb text grec al full de l'esquerra i text llatí al de la dreta.

²⁶⁴ Resulta paradoxal l'oblit de la important presència d'helenoparlants a Itàlia, Sicília i la península Ibèrica que fa dir a W. Berschin, "Elementos griegos en códices manuscritos latinos de la Edad Media", *Actas del IX Congreso Español de Estudios Clásicos VII*, Madrid 1999, 65-73, pàg. 67: *Algunos de los conocedores y traductores del griego aprendieron la lengua gracias al contacto directo con*

monástica continuaba preservant, copiant i transmetent els antics textos. Monestirs com Grottaferrata o Montecassino atresoraven biblioteques encara de gran vàlua. És a aquestes àrees on trobarem testimoniatges d'una tasca traductora, com l'anomenat Lèxic de Monza, que conté cap a a 65 lemes traduïts del llatí al grec, afegits amb caràcters llatins a un pergami del s. X ²⁶⁵.

Constantinopla y con los griegos; sin embargo existía otra posibilidad de aprender dicha lengua, a saber, el estudio de los textos bilingües.

²⁶⁵ W.J. Aerts, "The Monza Vocabulary", in W.F. Bakker, A.F. van Gemert & W.J. Aerts (edd.), *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, Leiden 1972, 36-73.

Capítol 5.- La cultura clàssica a l'Orient grec: l'Imperi Bizantí.

L'imperi bizantí com a realitat política arrenca de l'any 395, quan en morir l'emperador Teodosi va dividir el seu reialme entre els fills Arcadi a Orient i Honori a Occident. La seua fi es situa el 1453, amb la conquesta turca de Constantinoble i la mort de l'emperador Constantí XII. Prèviament, Constantí I el Gran ja havia fundat – simbòlicament en realitat- la capital que havia de donar-li clars avantatges davant de l'antiga Roma: una posició més fàcil de defensar; un còmode abastiment de recursos garantits pel control de les vies marítimes; la total absència de les elits romanes que monopolitzaven les classes professionals de què sorgien els polítics, alts funcionaris, comandaments de l'exèrcit, advocats, ministres religiosos, etc.; i una organització interna, des de l'urbanisme fins al protocol curial, pensada per a l'enaltiment del sobirà. No debades se'n va dir, precisament, ciutat de Constantí. La fundació va iniciar els seus treballs el 324 i els va acabar amb la consagració de la nova capital, l'onze de Maig del 330 ²⁶⁶.

El llarg període que abasta la civilització bizantina compta entre els principals de la història de la humanitat. Sense l'esforç que la pròpia Grècia va fer durant tota l'Edat Mitjana no hauria estat possible el coneixement que actualment poseïm de la literatura grega antiga. Llevat de casos excepcionals -Homer i els tràgics, p.e.- i encara amb moltes limitacions, la pèrdua hauria estat irreparable.

Bizanci i la traducció.

La posició central de Bizanci com a seu d'un imperi polític, religiós i cultural, a més de lloc de pelegrinatge i fòrum de transaccions comercials de tota mena, implicava que l'activitat dels traductors fos una d'important. Pel que fa a la traducció literària i científica, el seu pes a la cultura bizantina fou un de molt notable, com tot seguit tindrem ocasió de veure.

Des del punt de vista històric, podem distingir dues etapes en aquesta activitat traductora. Una primera etapa abasta els segles V i VI, i està centrada de forma gairebé exclusiva en la traducció de textos dels Sants Pares, la Bíblia, la litúrgia i la teologia... Val a dir que al llarg d'aquest període observem, d'una banda, el caràcter de model lingüístic que la traducció dels *Setanta* havia assolit, com es pot apreciar, per exemple, a la prosa de Gregori Nicè o de Romà el Melode ²⁶⁷. D'altra banda, el grec eclesiàstic constituïa alhora un model per a les diverses llengües, eslaves, bàltiques, fino-ugries, orientals, etc., que inauguraven la respectiva literatura amb les versions dels textos cristians.

Cap a mitjan segle VI, la cultura bizantina va viure un intens sotrac, causat per la situació de desconcert, entre lluites intestines i conxorxes palatines, arran de la mort de l'emperador Heraclí, el 641. Ja en vida seua l'imperi va assistir, amb la decepció general i el descontent de molts, a l'ensorrament de les fronteres sudorientals, que havien semblat fermes amb la derrota de l'imperi persa a la guerra sostinguda entre el 602 i el 628 –i que

²⁶⁶ Curiosament i dramàtica, la conquesta turca es va produir el trenta-ú de Maig, en aquest cas del 1453.

²⁶⁷ Vegeu S. Impellizzeri, *La letteratura bizantina da Costantino a Fozio*, Milano 1993, pp. 121 i 213.

va incloure la conquesta de Jerusalem el 614-, conclosa poc després de la batalla de Niniveh, el 627. Desapareguda aquesta amenaça, l'expansió islàmica va comportar la pèrdua de Palestina i Síria, les seus de la millor tradició bíblica, i encara la d'Egipte. Els raids àrabs es varen iniciar tot just després de la campanya bizantina contra els perses, i tingueren com a fites assenyalades les victòries de Mutah, el 629, i Iarmuk, el 636. A la mort d'Heracli la frontera havia reculat fins a les muntanyes del Taurus. Anys a venir cauriem la Cirenaica i la Tripolitània, a més de les illes de Xipre i Rodes. Simultàniament, encara al segle VII, els búlgars assolien la seua independència amb la creació del seu regne, el mateix feien els longobards als Apenins meridionals, i endemés els visigots reconquerien la regió de Cartagena. Això dugué a un cert col·lapse que va llastar tota la producció cultural del segle VII i encara els posteriors. La historiografia, per exemple, no va donar obres rellevants entre els segles VI i IX. Certament, part d'aquest buit es deu a la discontinuïtat de la transmissió dels textos: a tall de posar un exemple, la *Crònica* de Joan de Nikiû, un monjo copte que la va compondre a les darreries del segle VII, només se'ns ha conservat en una molt tardana versió etiop, que alhora depèn d'una en llengua àrab, ara perduda ²⁶⁸.

La segona etapa comença amb la crisi dels iconoclastes (726-843), època de grans convulsions polítiques i socials, amb la qual paulatinament s'anava posant fi al pessimisme ideològic i moral patit a conseqüència de la doble pressió, islàmica i eslava, que al llarg dels segles VII i VIII havia sumit Bizanci en una situació de trasbals constant. A la fi de la crisi, el 843, quedava instaurat el ritu ortodox, però fóra injust d'assenyalar aquesta sola fita com a inici de la recuperació de la cultura bizantina, que es va esdevenir al mateix temps que iconoclastes i iconolatres aprofundien en la pròpia capacitat ideològica per superar l'adversari. Amb la superació d'aquest enfrontament, que ha estat titllada de Renaixement bizantí, l'activitat traductora visqué una represa important, que comença, ja al pla qualitatiu, per l'eixamplament dels gèneres literaris d'interès per als traductors. Des d'ara, tota la literatura antiga *-hèl·lena*, en la terminologia bizantina, que en canvi definia la pròpia literatura com a *romaica* ²⁶⁹-, a més de la producció científica, serà domini preferent de l'estudi i la difusió per part dels erudits, comentaristes i copistes ²⁷⁰.

Un fenomen de gran transcendència respecte d'aquest procés va estar el de la transliteració dels còdexs antics, escrits en capitals. El μεταχαρακτηρισμός, *metakharakterismós*, *transliteració*, tenia com a fi la de permetre una còmoda consulta del capital llibrari reunit a les biblioteques ²⁷¹. Simultàniament, un estol de filòlegs tenia cura de confegir, millorar i difondre les primeres autèntiques edicions que es feien des de l'època hel·lenística. Noms com els de Joan el Gramàtic, de renom ó περι πάντα σοφός, *ho peri panta sophós*, *el savi en tot*. Lleó i Foci ocupen un lloc preferent a aquest capítol.

²⁶⁸ P. Booth, "Shades of Blues and Greens in the Chronicle of John of Nikiu", *Byzantinische Zeitschrift* 104, 2011, 557.

²⁶⁹ Una monografia sencera dedicada al debat sobre la identitat grega a les èpoques medieval i moderna és la d'A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge & New York 2007.

²⁷⁰ Cf. B. Hemmerdinger, *Essai sur l'histoire du texte de Thucydide*, Paris 1955, i "La culture grecque classique du VIIe au IXe siècle", *Byzantion* 34, 1964, 125-133; J. Irigoien, "Pour une étude des centres de copie byzantins", *Scriptorium* 12, 1958, 208-227.

²⁷¹ S. Impellizzeri, *op. cit.*, pp. 320-321.

La relació de la cultura bizantina amb altres cultures mitjançant la traducció.

Les traduccions bizantines varen tenir un elevat nombre de llengües com a destinatàries, en raó de l'extensió de l'imperi oriental i de la puixança de la producció científica i artística que tenia Bizanci com a centre. Gràcies a aquestes traduccions estem en condicions de llegir, bo i salvant la qüestió del grau de fidelitat a l'original, bona cosa de textos perduts per a la filologia grega. Així, per exemple, de la *Crònica* d'Eusebi de Cesarea conservem només les versions de la primera part a l'armeni i de la segona al llatí, aquesta darrera per obra de Sant Jeroni, que hi va afegir d'altres fonts. Posseïm també la versió llatina de la *Vida d'Antoni* d'Atanasi, també perduda en el text original. D'altres vegades, el que tenim és un text grec entre diverses versions, com és el cas de la *Vida de Sant Pacomi*, de la qual conservem també redaccions en copte, siríac, àrab i llatí, per bé que l'original sembla en efecte grec ²⁷². Bona part d'aquesta mena de casos es deu a la condemna d'autors considerats contraris a la doctrina ortodoxa de l'Església Catòlica. Un teòleg de gran transcendència entre els segles IV i IXe, Evagri Pòntic, va engruixir la nòmina d'autors censurats als Concilis del 553, 680, 787 i 869, per la qual cosa només ens en queden -llevat dels tractats ascètics- les versions siríacques, armènies, àrabs i etiòps ²⁷³. Una altra situació ens presenta el grec com a mer vehicle transmissor, com s'esdevé amb la *Regla de Pacomi*, composta en copte i traduïda després primer al grec, i a partir d'aquest al llatí ²⁷⁴.

No podem fer una relació ni tan sols superficial dels molts autors bizantins que van estar traduïts a nombroses llengües d'Europa, Àsia i Àfrica. Per citar-ne alguns, Gregori Nazianzè, autor de la segona meitat del segle IV i un dels Pares de l'Església ortodoxa, va estar traduït al llatí, l'eslau, l'armeni, el georgià, el siríac, l'hebreu, l'àrab, el copte i l'egipci. La *Cronografia* de Joan Malales, obra del segle VI d'ús molt més restringit com a text de consulta, té versions siríaca, georgiana i eslavònica. Un text com el *Prat espiritual* de Joan Moscos- obra ja ben bé del segle VII- ho va estar al llatí, el francès, l'eslau i encara diverses llengües orientals. També l'*Hexahèmeron* de Jordi de Pisídia, contemporani de Moscos, va estar traduït a l'armeni i l'eslau. En definitiva, la nòmina esdevé llarguíssima, i prova incontestable de la gran activitat traductora de la cultura bizantina.

La traducció d'altres llengües al grec no és tan habitual, però cal ressenyar-la com a part lògica del procés endegat. A banda dels edictes oficials, dels documents de caràcter administratiu o comptable, de les cartes de naturalesa privada, etc., hi ha alguns exemples de la traducció de textos literaris. Així, quan Agaties Escolàstic compona una obra *Sobre el regnat de Justinia* demana a un col·laborador la traducció de les fonts perses precises per a la crònica ²⁷⁵, un fet que no hem d'entendre com a aïllat o extraordinari. Sí que representa una situació excepcional l'existència a Bagdad, sota la dinastia dels Abbàsides, d'una escola traductora dedicada més que més a la traducció de la prosa científica i filosòfica grega a l'àrab, però que probablement també s'ocupava dels principals autors literaris ²⁷⁶. Qüestió debatuda és la d'una hipotètica traducció grega de l'Alcorà,

²⁷² Cf. F. Halkin, *Sancti Pacomii Vitae Graecae*, Bruxelles 1932; D.J. Chitty, "Pachomian sources reconsidered", *Journal Ecclesiastic History* 5, 1954, 38-77.

²⁷³ S. Impellizzeri, *op. cit.*, pp. 85-89.

²⁷⁴ S. Impellizzeri, *op. cit.*, pàg. 84.

²⁷⁵ S. Impellizzeri, *op. cit.*, pp. 235-236.

²⁷⁶ S. Impellizzeri, *op. cit.*, pàg. 310, n. 1.

l'existència de la qual sembla més que probable ²⁷⁷. Davant de la vella, diguem-ne escolàstica, oposició entre ortodoxos i musulmans, els estudis de Shukurov han evidenciat una complexitat de relacions que de fet continuen vives a l'actualitat ²⁷⁸.

Un altre cas és el dels autors clàssics llatins traduïts al grec, en un procés que només es documenta a les acaballes de l'Imperi, a la vegada que una part de la intel·lectualitat i el clero bizantins intentaven tornar a acostar l'Església ortodoxa a Roma. Aquesta època es correspon també amb el domini occidental -franc, per dir-ho amb el terme habitual en grec- tant sobre bona part dels territoris bizantins com sobre els alts dignataris de la cort. Com a conseqüència dels interessos estratègics -polítics i religiosos alhora-, els autors més traduïts són els principals de la fe cristiana i de l'adoctrinament en ella: Sant Agustí, Sant Tomàs d'Aquino, Boeci... Però també hi trobem Cató, Ciceró i Macrobi, que els pares llatins havien llegit i utilitzat a pler, o el gramàtic Donat, o, en fi, els poemes d'Ovidi, el que dibuixa, en suma, un horitzó d'interessos més ampli. D'entre els traductors, hem d'esmentar dos noms de gran importància, el de Demetri Cidó i, sobre tot, el del gran erudit Màxim Planudes ²⁷⁹.

Un dels mitjans triats per la cort bizantina per tal de guanyar-se la predisposició favorable d'altres estats era la tramesa de manuscrits ²⁸⁰. Així, per exemple, el 949 Constantí XII Porfirogènit fa una rica tramesa al soldà de Còrdova, inclòs un magnífic manuscrit del botànic Dioscòrides. La pràctica és molt més antiga, atès que la Bibliothèque Nationale de París conserva un còdex de Dionisi Areopagita que va arribar a França com a obsequi a l'emperador Lluís el Piadós (814-840) ²⁸¹. A aquest exercici de propaganda es donava, d'una banda, l'exhibició d'una supremacia científica, literària i cultural que volia fer de Bizanci el centre de la civilització; d'una altra, l'enlluernament per una cultura mil·lenària que posseïa secrets teològics, filosòfics, mèdics, etc., d'una transcendència que la realitat mateixa s'havia encarregat de fer evident: quan l'expansió islàmica va poder fer-se amb una armada capaç d'escometre l'empresa d'atacar la pròpia Constantinoble, l'any 674, la sorpresa estratègica i tecnològica de l'ús del foc grec va donar la victòria als bizantins ²⁸². La possessió de les fonts de coneixement que durant

²⁷⁷ E. Trapp, "Gab es eine byzantinische Koranübersetzung?", *Dypticha* 2, 1980-1981, 7-17; M. Ulbricht, "La première traduction du Coran du VIIIe/IXe siècle et son utilisations dans la polèmiques de Nicéas de Byzance (IXe siècle) avec le titre 'Refutation du Coran'", *Chronos Revue d'histoire de l'Université de Balamand* 25, 2012, 33-58.

²⁷⁸ R. Shukurov, "The Byzantine Turks of the Pontos", *Mésogeios* 6, 1999, 7-47.

²⁷⁹ Màxim Planudes (ca. 1255-ca. 1305) va traduir els *Dicta Catonis*, les *Metamorfosis*, les *Heroides* i potser també els *Carmina amatoria* d'Ovidi, el *De Trinitate Dei* de Sant Agustí, el comentari al *Somni d'Escipiò* ciceronià, de Macrobi, i el *De consolatione Philosophiae* de Boeci; li han estat també atribuïdes la traducció de *De bello Gallico* de Cèsar, dels *Ianua* del Pseudo-Donat, etc. Molt menys prolífic que ell, Demetri de Cidó va traduir Sant Agustí i Sant Tomàs d'Aquino.

²⁸⁰ Vegeu al respecte J. Lowden, "The luxury book as a diplomatic gift", in J. Shepard & S. Franklin (edd.), *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Aldershot 1992, 249-260; J. Sypiański, "Arabo-Byzantine relations in the 9th and the 10th centuries as an area of cultural rivalry", in A. Kralides & A. Gkoutzioukostas (edd.), *Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations*, Thessaloniki 2013, 465-478.

²⁸¹ Es tracta del còdex indexat com a Ms. Gr. 437.

²⁸² Des del punt de vista tant tecnològic com militar, el foc grec ha atret nombrosos investigadors, cf. H.R. Ellis Davidson, "The Secret Weapon of Byzantium", *Byzantinische Zeitschrift* 66, 1973, 61-74; E. Pászthory, "Über das 'Griechische Feuer'. Die Analyse eines spätantiken Waffensystems", *Antike Welt* 17, 1986, 27-38; A. Roland, "Secrecy, Technology, and War: Greek Fire and the Defense of Byzantium", *Technology and Culture* 33, 1992, 655-679; J. Haldon, "'Greek fire' revisited: recent and current research", in E. Jeffreys (ed.), *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, Cambridge UP 2006, 290-325. Contra aquesta versió, vegeu J. Howard-Johnston, *Witnesses to*

segles havia atresorat Bizanci esperonava el desig de fer-se amb els textos que les contenien.

No hem de deixar de banda les conseqüències de la traducció sobre la creació literària. En aquest punt, el paper de Bizanci com a mitjancer entre Àsia i Europa occidental va resultar cabdal. El desenvolupament de la novel·la, en particular, té aquí el capítol fonamental per a la configuració del gènere ²⁸³. Creiem, tanmateix, que la influència de la literatura bizantina es va estendre a prou més gèneres, tant en prosa com en vers. Des d'una perspectiva més àmplia, sense gaire risc d'error podem afirmar que els contactes amb la tradició clàssica i amb la pròpia literatura bizantina varen causar canvis de fons als sistemes literaris de les diferents cultures nacionals, i un immediat enriquiment dels gèneres, formes i temes.

El contacte entre l'Europa oriental i l'occidental mitjançant els viatgers.

També des de la perspectiva bizantina hi va haver un interès creixent per l'Occident europeu, evidentment atiat per la cerca d'aliats polítics, comercials i militars. Ben certament, fins a la cruel i decisiva derrota de Manzikert, el 1071, l'imperi no va sentir una especial atracció pels dominis occidentals. La Hispània altomedieval, per exemple, fou ignorada per la historiografia bizantina amb excepcions molt comptades ²⁸⁴. Arran de la seua expulsió del Pròxim Orient, amb el qual havia tingut tan estretes relacions durant catorze segles ²⁸⁵, l'imperi bizantí va articular diverses estratègies de reanudació del contacte amb Occident ²⁸⁶. Una d'elles era la dels matrimonis entre nobles

a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century, Oxford 2010. L'ús del foc grec, tanmateix, està àmpliament documentat per al període de la talassocràcia bizantina a la Mediterrània, cf. J.H. Pryor & E.M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca. 500–1204*, Leiden & Boston 2006, pp. 61-62. També hi ha una abundosa iconografia que mostra les característiques i l'abast d'aquesta eina militar, cf. <https://en.wikipedia.org/wiki/File:Greekfire-madridskylitzes1.jpg>, <https://useum.org/artwork/The-Greek-fire-ignis-graecus-Copy-from-Byzantine-miniature-GIITSIDIS-EFSTATHIOS-2011>, entre d'altres.

²⁸³ V. Pecoraro, "La nascita del romanzo moderno nell'Europa del XII secolo. Le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all'Occidente", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32-33, 1982, 307-319; D. Davis, *Panthea's Children: Hellenistic Novels and Medieval Persian Romances*, New York 2002; T. Hägg & B. Utas, *The Virgin and her Lover: Fragments of an Ancient Greek Novel and a Persian Epic Poem*, Leiden 2003.

²⁸⁴ Constantí Porfirogènit reconeixia aquest desinterès al seu *De administrando imperio* XXI: (...) Οὐδείς τῶν ἱστορικῶν τῶν τῆς Ἰσπανίας μερῶν ἐποίησατο μνείαν etc. *Cap ni un dels historiadors ha fet esment dels territoris d'Hispania*. Al seu *Ἐπεὶ τῶν Πολέμων Λόγοι*, l'historiador del segle VI Procopi hi fa algunes referències, sempre breus, cf. Procop. *Bell.* III 3, 26 i 24, 7, V 12, 12 i 51. Als inicis del segle IX, Teòfanès només fa a la seua *Crònica*, continuació de la *Cronografia* de Iorgos Sincel·los, un brevíssim esment a la conquesta àrab.

²⁸⁵ A. Beihammer, "Strategies of diplomacy and ambassadors in Byzantine-Muslim relations on the tenth and eleventh centuries", in A. Becker & N. Drocourt (edd.), *Ambassadeurs et ambassades au coeur des relations diplomatiques. Rome – Occident Médiéval – Byzance (VIIIe s. av. J.C., XIIe s. apr. J.C.)*, Metz 2012, 371-400, subratlla les múltiples vies de contacte per a la diplomàcia bizantina a les diverses corts orientals, bé mitjançant pobles de la perifèria de l'imperi que conservaven el domini del grec parlat i escrit, com ara els del Caucas i els del Pròxim Orient, bé mitjançant pobles que feien de mitjancers, com ara els turcs seljúcides i els perses.

²⁸⁶ Per a un breu període dins el conjunt del que són els segles XI a XV, vegeu U.V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321-1341*, Amsterdam 1965, especialment el capítol "Byzanz und der lateinische Westen", 97-145.

bizantins, preferentment dones, i nobles occidentals ²⁸⁷, una pràctica diplomàtica que va involucrar aristòcrates catalans ²⁸⁸. També els viatges dels bizantins a Occident, la major part dels quals de caire oficial, varen fer forat per tal d'esfondrar l'aïllament generat per les mútues reserves ²⁸⁹. Cap a la fi de l'imperi les notícies sobre els dos grans estats hispànics, Aragó i Castella, arriba a constituir un capítol dins el pla dels historiadors grecs ²⁹⁰. Mútuament atrets pels interessos comuns, els contactes al més alt nivell feien per construir una sòlida aliança entre el casal català i les successives dinasties gregues, però els resultats no es poden qualificar de satisfactoris ²⁹¹.

Figures d'un altre paner són els intercanvis dels parlants implicats en una mateixa feina, com ara comerciants, pescadors i mariners. Però no n'hi ha prou d'explicar els intercanvis lingüístics mitjançant una taumatúrgica *lingua franca*, una mena de *pidgin* que haurien emprat durant segles milers i milers de parlants de les llengües nacionals presents a les ribes de la Mediterrània ²⁹².

L'hellenisme del Pròxim Orient.

Un cas singular és el de la cultura de traducció del i al grec a les civilitzacions del Pròxim Orient, tema que comença a constituir matèria de monografies ²⁹³. La vessant principal d'aquesta tasca de traducció té com a objectiu la literatura científica, en especial la dels textos mèdics. Les traduccions d'Hipòcrates i de Galè varen constituir una base fonamental per al desenvolupament no només dels estudis de medicina, ans també de la

²⁸⁷ S. Origone, "Marriage Connections between Byzantium and the West in the Age of the Palaiologoi", in B. Arbel (ed.), *Intercultural Contacts in the Medieval Mediterranean*, London & Portland 1996, 226-241, pàg. 232: *Between 1261 and about 1471 the imperial family's mind mixed marriages were predominantly with Western partners (16) rather than with Bulgarians (6), Trapezuntines (4), Serbs (4), Armenians (1), crusader Latins (1), Russians (2), Tartars (3) or Turkish partners (3)*.

²⁸⁸ Vegeu-ne referència a una de les cartes de Marino Sanudo, *ep. III*, cf. J. Bongars, *Gesta Dei per Francos sive Orientalium Expeditionum Historia II*, Hannover 1611, 289-316, pàg. 293.

²⁸⁹ A. Ducellier, "L'Europe occidentale dans les textes grecs médiévaux: tradition impériale et découverte", *Byzantinoslavica* 56, 1995, 245-255.

²⁹⁰ H. Ditten, "Spanien und die Spanier im Spiegel der Geschichtschreibung des Byzantinischen Historikers Laonikos Chalkokondyles (15. Jahrhundert)", *Helikon* 3, 1963, 170-195.

²⁹¹ A començaments del segle XV hi ha una veritable ofensiva diplomàtica per tal de tancar pactes amb la Corona d'Aragó. Vegeu, per exemple, S. Mergiali-Sahas, "A Byzantine ambassador to the West and his Office during the Fourteenth and Fifteenth Centuries: A Profile", *Byzantinische Zeitschrift* 94, 2001, 588-604, la qual recorda els sojorns als reialmes ibèrics d'Alexis Branas entre els anys 1400 i 1403, i de Constantí Rates i el seu fill Teodor entre el 1404 i el 1410. Recordem que el mateix any 1410 es va produir el traspàs del rei Martí l'Humà.

²⁹² H. Kahane, R. Kahane & A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958; H. Kahane & R. Kahane, "Contributions by Byzantinologist to Romance Etymology", *RLR* 26, 1962, 126-139; "Les éléments byzantins dans les langues romanes", *Cahiers Ferdinand de Saussure* 23, 1966, 67-73; "Cultural Criteria for Western Borrowings from Byzantine Greek", *Homenaje a Antonio Tovar*, Madrid 1972, 205-229; "Byzantium's Impact on the West: the linguistic Evidence", *ICS* 6, 1981, 389-415; P. Bádenas de la Peña, "La 'lingua franca', moyen d'échange et de rencontre dans un milieu commun", *Byzantinoslavica* 56, 1995, 493-505.

²⁹³ D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd-4th/5th-10th c.)*, London & New York 1998. Treballs recents són els de M. Mehawesh, "History of Translation in the Arab World: An Overview", *US-China Foreign Language* 12, 2014, 684-691; F. Jaber, "The Landscape of Translation Movement in the Arab World: From the 7th Century until the Beginning of the 21st Century", *Arab World English Journal* 6, 2015, 128-140; H. Khalidi, B. Dajani & A. Sedki, "Facets from the Translation Movement in Classic Arab Culture", *Procedia. Social and Behavior Sciences* 205, 2015, 569-576.

ciència en general i del progrés de la humanitat en el seu conjunt ²⁹⁴. L'anostrament d'aquests textos, als quals hem d'afegir els d'Oribasi, Areteu de Capadòcia, Ruf d'Efes, Pau d'Ègina i molts d'altres, constitueix el nucli de la configuració de centres i escoles de traducció. Som davant d'una tradició de llarga alenada, que va tenir com a epicentre d'antuvi la Síria, país tan pregonament hel·lenitzat; més endavant, amb l'expulsió de la dinastia dels Umayyad i la seua substitució pels Abbàsides el 750, el focus cultural fou Bagdad. Però el canvi dinàstic no va afectar la producció de traduccions nombroses i d'una alta qualitat. Convé de precisar que no hi va haver un programa àulic de traducció, sinó la iniciativa de nobles o de mercaders enriquits que costejaven els serveis de traductors famosos. Yahyá bin Khálid, per exemple, membre del clan persa dels Barmecides, o la família dels Bani Musa, varen impulsar els encàrrecs a bons especialistes duts des de terres llunyanes i atrets per honoraris de fins a cinc-cents dinars mensuals ²⁹⁵. Només anys a venir els califes instaurarien un control mitjançant la creació d'una institució específica.

Els estudis moderns han posat en relleu diversos aspectes d'interès per a nosaltres. Sabem que moltes d'aquestes traduccions eren força literals, com ara els textos de què disposava Maimònides ²⁹⁶. Sabem també que part d'aquests textos varen passar per situacions molt complexes, que inclouen el cas singular de la traducció del llatí al grec de part d'obres que per la seua importància estaven destinades a un mercat de gran demanda i que atjava la composició de falsos ²⁹⁷. S'ha de notar també que els traductors eren sovint d'origen grec, com és el cas de Hunayn ibn Ishāq, un cristià nestorià que va traduir un ingent nombre de textos amb competència i fidelitat extremes ²⁹⁸. L'origen i sobre tot la naturalesa mixta de moltes ciutats del Pròxim Orient facilitava la multiplicitat de llengües a l'abast dels traductors, que sovint eren competents en vàries d'elles. Com s'esdevenia amb mantes professions artesanals des d'època molt antiga, molts d'aquests traductors heretaven l'ofici dins la família; el nebot de Hunayn, de nom Hubaysh, va assolir el mateix prestigi. Finalment, el grau de professionalitat feia que molts traductors estiguessin especialitzats en gèneres o fins i tot autors. Hunayn ens dóna ell mateix una dada impressionant: al llarg de la seua vida havia traduït fins a noranta-cinc obres de Galè al siríac i trenta-quatre a l'àrab.

La familiaritat dels traductors amb la llengua, l'estil i la terminologia va tenir com a conseqüència la producció d'uns textos d'una alta qualitat, fins al punt que molts d'ells proporcionen un inestimable ajut per a la reconstitució del text original grec. Els traductors disposaven d'una molt completa col·lecció de manuscrits de les obres en què treballaven, i en feien la *collatio codicum* de què sortia un text acceptable. D'altra banda,

²⁹⁴ Lògicament, les primeres societats beneficiades per aquest cabal de coneixements foren les dels països arabòfons i llur àrea d'influència, cf. M. Ullmann, op. cit.

²⁹⁵ C. Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate: From the Earliest Times Until the Year A.D. 1932*, Cambridge UP 2010, pp. 101-102.

²⁹⁶ G. Bos, "The Reception of Galen in Maimonides' Medical Aphorisms", in V. Nutton (ed.), *The Unknown Galen*, Londres 2002, 139-152.

²⁹⁷ I. Garofalo, "Galen's commentary on Hippocrates' De humoribus", in P. van der Eijk (ed.), *Hippocrates in context*, Leiden & Boston 2005, 445-456; J. Redondo, "La problemática textual del comentario de Galeno al tratado hipocrático *Sobre los humores*", *Emerita* 82, 2014, 165-173.

²⁹⁸ Vegeu sobre aquest prolífic i esplèndid traductor M. Ullmann, *Die Medizin in Islam*, Leiden 1970, pp. 115-118; F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schriftstums III*, Leiden 1970, pp. 247-256; G. Anawati and A.Z. Iskandar, "Hunayn ibn Ishaq", *DSB* 15, 1978, 230-249; D. Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd-4th/8th-10th centuries)*, London & New York 1998.

a la primera etapa d'aquesta tradició científica ²⁹⁹ la col·laboració entre experts en llengües diferents garantia unes condicions de debat que afavorien la progressió del coneixement. Ja al segle VIII el metge hebreu Masargawayh de Basora, que evidentment parlava arameu com a llengua materna, traduïa del siríac a l'àrab el *Pandektas* d'Aaron d'Alexandria. El seu contemporani, el persa conegut com a Al·lah *ibn al-Muqaffa en àrab i com a Rōzbih pūr-i Dādōē en la seua llengua, va traduir a l'àrab el Karīrak ud Damanak* abans anostrat al persa per Borzouye. D'aquesta versió àrab procedirien la siríaca, la grega, l'hebrea, la llatina i la castellana. Seua és també la traducció àrab d'una crònica persa de color èpic, avui perduda, el *Khwaday-Namag*, composta cap al segle VI. L'indi Manka –transliterat sovint com a Mikna- es va encarregar, cap a les acaballes del mateix segle, de les traduccions del sànscrit a l'àrab.

Hi hagué també, com és lògic, traductors de llengua materna grega. N'és un exemple un autor del segle XI, Simeó Seth, que coneixem sota la denominació Συμεών Μάγιστρος Αντιοχείας του Σήθι, 'el mestre Simeó d'Antioquia, fill de Seth'. La seua personalitat abasta els àmbits de la medicina, la política i la literatura. Com a mostra del seu tarannà hem de citar en primer lloc el tractat titulat *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων*, *Syntagma per litterarum ordinem de cibariorum facultate*, que s'allunya de la tradició hipocràtica i galènica per a acostar-se, en canvi, a la medicina oriental, amb esments, per exemple, a les propietats del gínjol, l'ambre gris i l'haixix ³⁰⁰. L'organització alfabètica del material recollit, darrera del qual hi ha una tasca de traducció de fonts àrabs, índies i perses, en facilitava la consulta. A l'activitat traductora de Simeó es deuria també l'anostrament del *Kalila wa Dimna* amb el títol de *Στεφανίτης και Ἰχνηλάτης*. Una altra presumpta versió del siríac al grec, l'anomenat *Llibre de Sindipas*, conegut a Europa occidental com a *Llibre de Sindbad* i a la investigació espanyola com a *Sendebâr*, no sembla pas ajustar-se als resultats derivats d'una pràctica de traducció ³⁰¹. L'atribució del text grec a Simeó Seth no és en ella mateixa provatòria, atesa la freqüència amb què notícies del caire esdevenen un simple recurs per a amagar la personalitat de l'autor.

L'imperi tardobizantí i el bilingüisme greco-romànic.

El coneixement del llatí, en primer lloc, i més tard de les llengües romàniques - amb preferència l'italià, més que més en les seves variants veneciana i genovesa, però també el francès, el català i el provençal- s'ha vist igualment reflectit en l'activitat traductora bizantina, tant a la capital com a la resta de l'imperi. S'ha pogut reconstruir, per exemple, una part de la producció en llengua llatina, destinada a usos diversos, i que

²⁹⁹ Aquesta tasca no fou una de continuada, però. H. Schipperges, *Die Assimilation der Arabischen Medizin im lateinischen Mittelalter*, Wiesbaden 1964, distingeix tres períodes dins la medicina islàmica, un primer de recepció, entre els segles VIII i IX, un segon de floriment que va del X a mitjan segle XII, i un tercer de col·lapse.

³⁰⁰ G. Harig, "Von den arabischen Quellen des Symeon Seth", *MHJ* 2, 1967, 248-268; P. Bouras-Vallianatos & S. Xenophontos, "Galen's Reception in Byzantium: Symeon Seth and His Refutation of Galenic Theories on Human Physiology", *Greek, Roman & Byzantine Studies* 55, 2015, 431-469.

³⁰¹ J. Redondo, "Is really *Syntipas* a translation? The case of *The faithful dog*", *Graeco-Latina Brunensia* 16, 2011, 49-59, pàg. 54: *Our conclusion on the language of this tale suggests that the Book of Syntipas is not a literal translation of the Syriac version, but an original Greek text written long before the Byzantine age. Any translation, especially from a language with different morphological and syntactical patterns, should produce such a literary text, which is only comparable with the more cultured prose.*

mereixeria una atenció més gran ³⁰². De la mateixa manera, entre els segles XII i XV assistim a una fase interessantíssima de la història de la traducció, des del moment que Grècia viu una nova etapa de bilingüisme a la qual els catalanòfons no som pas aliens. Ens referim al gran nombre d'individus bilingües que podem documentar, tant arreu de les costes gregues com al Peloponnès, senyoriu de la casa francesa del Villehardouin, i als ducats d'Atenes i Neopàtria, enfeudats al casal d'Aragó.

Aquest capítol de la història de la traducció grega encara està mancat d'un estudi profund, en bona mesura pel fet que no coneixem bé el material susceptible d'anàlisi. Ja hem tractat abans la qüestió de les traduccions del grec a les llengües occidentals, però des dels diversos països receptors i només en el pla literari. Ara estem al·ludint simultàniament: a) a la traducció, literària o no, i en els dos sentits, molt sovint amb implicació de terceres llengües; i b) a les situacions de bilingüisme o diglòssia de parlants greco-romànics, que a la seua vida diària s'expressen, oralment i sovint també per escrit, en totes dues llengües, la grega i la neo-llatina, amb independència de quina de les dues en sigui la materna.

Amb la desaparició de l'imperi bizantí es va incrementar a Itàlia i a la resta d'Europa la presència dels savis bizantins, juntament amb la dels còdexs que amb ells duïen com a preat tresor de la Grècia antiga i medieval ³⁰³. Ells varen impulsar el Renaixement europeu, mitjançant l'aprenentatge del grec clàssic i la traducció de la seua literatura. Humanisme i traducció passaven a constituir el binomi que fermenta tota la cultura europea de l'època moderna i bona part de la contemporània ³⁰⁴.

La filologia bizantina.

Juntament amb aquesta intensa activitat traductora, la cultura bizantina va fer grans avanços en la constitució de la filologia com a disciplina científica, en gran mesura al voltant de l'exegesi dels textos bíblics. Aquesta tasca mostra una evident continuïtat amb la filologia de les èpoques hel·lenística i imperial, i el seu exercici arrenca de dates molt primerenques. Teodor de Mopsuèstia, actiu des del darrer quart del segle IV d.C., entre moltes altres obres va compondre uns comentaris a la Bíblia per als quals va innovar

³⁰² Cf. H. Petersmann, « Vulgärlateinisches aus Byzanz », in C.W. Müller, K. Sier & J. Werner (edd.), *Zur Umgang mit fremden Sprachen in der griechisch-römischen Antike*, Stuttgart 1992, 219-231.

³⁰³ Cf. D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge (Mss.) 1962. Per al pre-humanisme de la cort siciliana, cf. F. Giunta, *Bizantini e bizantinismo nella Sicilia normanna*, Palermo 1974².

³⁰⁴ J. Redondo, "The Faithful Dog: the place of the *Book of Syntipas* in its transmission", *REB* 71, 2013, 39-65, pp. 64-65: *First of all (...) the Western diffusion combines indeed both the oral and the literary reception. It is anyway evident that an almost literary reception expanded among the high cultured milieus, although the use for predication of the most popular tales –as it is the case of our text– were submitted to a widely extended adaptation to the social frames of every intended audience, so that several elements were added, suppressed, or differently combined. Second, as already suggested long time ago by Comparetti, the nuclear elements of the basic source text coincide with the Byzantine Syntipas, while the additions and suppressions appear in the other texts. Third, the arrival of the Greek text to Western Europe coincides, on the one side, with the increasing cultural and social exchanges between the Byzantine Empire and the Catholic countries, before and after the Sack of Constantinople in 1204; on the other, with the literary transmission of the Byzantine chivalry-novels, short-novels and tales which were determining in the beginning of the Western literary genres of the chivalry-novels, adventure-novels and love-novels. And fourth, given the high number of texts involved in this tradition, the philological approach reveals itself to be determinant, especially when versions of a same language are dealt with.*

respecte de la tradició precedent. Ell havia estat deixeble de sant Joan Crisòstom, que era partidari d'un comentari governat per idees preconcebudes, anteriors al text mateix i sense cap dependència d'ell; Joan Crisòstom era un neoplatònic, bon representant d'aquella primera Església cristiana mancada d'un aparat epistemològic suficient per a competir amb els de la filosofia i la retòrica, i que al platonisme va trobar tot d'idees suggestives i estimulants ben escaients per a proporcionar als ensenyaments dels Evangelis un cos doctrinal eficient, basat en una argumentació sòlida ³⁰⁵. D'altra banda, el neoplatonisme mateix havia fornit un model de convergència de ciència i teologia: ja al segle IV d.C. Jàmblic havia compost el tractat *Sobre els misteris d'Egipte*, on exposava de manera comparada les tres grans religions de l'antiguitat, la babilònia, l'egípcia i la grega. Tot just a l'època de l'aparició del cristianisme, el jueu Filó d'Alexandria (ca. 20 a.C.-ca. 50 d.C.), per la seua banda, va arribar a conjuminar la tradició hebrea, la teoria neoplatònica i l'estoïcisme, una amalgama que va influir al Nou Testament, segons que ho palesen l'*Evangelí de Joan* i la *Carta als Hebreus* ³⁰⁶.

Un dels mecanismes dels neoplatònics era el de l'al·legoria, profusament emprada pels exegetes cristians. A la inversa, Teodor de Mopsuèstia va privilegiar l'anàlisi filològica dels textos, bo i començant per l'exacta determinació del significat de cada paraula com ho havia ensenyat vuit segles abans Pròdic de Ceos, i continuant amb una fixació acurada de l'edició, amb atenció a l'accentuació, les formes dialectals i la puntuació, com ho feien els gramàtics alexandrins. L'obra d'aquest filòleg va gaudir d'una certa influència als territoris del propi imperi bizantí, i en especial a la molt influent església de Síria ³⁰⁷, però sembla encara més interessant d'apuntar com el seu mestratge es va estendre al renaixement carolingi ³⁰⁸.

La gramàtica alexandrina havia tingut una seu, la Biblioteca, entesa no només com a lloc físic de reunió i de debat, ans també com a espai de responsabilitats que els especialistes assumien per encàrrec reial i per llur devoció al propi ofici. I el mateix s'ha de dir de les institucions de Pèrgam, Atenes, Antioquia, Efes, Rodes, Beirut, Gaza, etc.

³⁰⁵ Cf. J. Redondo, *Introducció a la religió i la mitologia gregues*, València 2006, pàg. 226: *Del neoplatonisme han passat al cristianisme conceptes cabdals per a la teologia d'aquest darrer: la concepció de la Santíssima Trinitat, per exemple, deriva de la percepció del nombre tres com a realitat closa i perfecta, elevada pels pitagòrics a la categoria de principi espiritual i religiós; passa a Plató, que hi dedica un feiaent comentari a la seua carta segona (Pl. ep. II 312e); la reprèn Filó, el gran introductor del neoplatonisme en els cercles hebraics; la retrobem a l'ahora neoplatònic i neopitagòric Numeni d'Apamea, primer autor en què llegim la referència explícita als tres déus, un dels quals el déu original, mentre que els altres dos governen el món; se n'ocupa Orígenes entre els seus textos soteriològics; també Plotí tracta a bastament aquesta teoria, que a través de l'Evangelí de Joan arriba a Sant Agustí, el qual hi fa una sola modificació important, en fer tots tres déus iguals en tot: majestat, antiguitat i jerarquia. D'altres teories platòniques en què el cristianisme va aprofundir, fent-hi a voltes tan sols lleus matisacions, són les de la immortalitat de l'ànima, la ciutat ideal i l'existència dels àngels.*

³⁰⁶ N'hem de destacar l'obra titulada *De Opificio mundi*. Vegeu al respecte el a J. Montserrat i Torrents dels Prats, "Filón de Alejandría", *Las transformaciones del Platonismo*, Bellaterra 1987, 37-51; M. Bonazzi, "Towards the Transcendence: Philo of Alexandria and Early Imperial Platonism", in F. Alesse (ed.), *Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy*, Leiden 2008, 233-251; S.D. Mackie, "Seein God in Philo of Alexandria: Means, Methods, and Mysticism", *Journal for the Study of Judaism* 43, 2012, 147-179.

³⁰⁷ L. Van Rompay, "Quelques remarques sur la tradition syriaque de l'oeuvre exégétique de Théodore de Mopsueste", in H.J.V. Drijvers et al., (edd.), *Symposium Syriacum 1984: Literary Genres in Syriac Literature*, Roma 1987, 33-43.

³⁰⁸ A. Becker, "The Dynamic Reception of Theodore of Mopsuestia in the Sixth Century: Greek, Syriac, and Latin", in S. Fitzgerald Johnson (ed.), *Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot 2006, 29-47.

També la filologia bizantina va comptar aviat amb una institució de fundació reial, l'anomenada Universitat de Constantinoble, Πανδιδακτήριον τῆς Μαγναύρας, *Pandiaktíon tis Magnauras, Centre d'ensenyament universal de Magnaura* ³⁰⁹, fundada l'any 425 per Teodosi II, i on eren centrals els estudis de llengua, retòrica, filosofia i dret ³¹⁰. La munificència imperial va dotar aquest centre d'estudis amb càtedres per a experts en aritmètica, astronomia, medicina, geometria, música... Que la traducció rebia una gran atenció ho mostra el fet que la fundació va preveure el proveïment d'una càtedra de llengua grega i fins a quinze de llengua llatina.

Al llarg dels segles aquesta institució formaria filòlegs de la talla d'un Eustaci de Tessalònica o un Manuel Moscòpulos, a més de savis com Foci, Miquel Psèl·los, Simeó Seth o Lleó. S'ho val de puntualitzar com aquesta primera gran institució acadèmica de la cultura bizantina combinava els usos del llatí i del grec ³¹¹; més encara, l'ensenyament seguia el model carolingi, amb una base consistent en el estudi del *Trivium*, ço és, gramàtica, retòrica i dialèctica ³¹². En un principi els únics ensenyaments que estaven exclosos de la universitat constantinopolitana eren els de teologia, però des de l'època de Justinià, al tron entre el 527 i el 565, també els estudis de dret varen organitzar-se a banda. L'emperador Miquel III, que va regnar entre els anys 842 i 867, va procedir a una reorganització dels estudis, que varen continuar fins a la caiguda de la ciutat davant dels turcs, el 1453.

Les obres que devem a la gramàtica que podríem anomenar protobizantina cobreixen la pràctica totalitat de les disciplines de la filologia formal: Ammoni va escriure un tractat sobre sinonímia, Orió un diccionari etimològic i Hesiqui d'Alexandria, el més brillant lexicògraf bizantí, una *Συναγωγή Πασῶν Λέξεων κατὰ Στοιχεῖον, Synagogé pasôn lexeon katà stoikheion, Recull alfabètic de tots els mots*. Per la seua configuració, el recull lexicogràfic d'Hesiqui correspon a una ciència avançada, molt diferent de la cerca incipient dels gramàtics i retors que comentaven, de manera conjuntural, asistemàtica, els termes poètics o rars presents a la tradició literària ³¹³. D'altra banda, Ioannis Chàrax va tractar qüestions d'ortografia, Ioannis Philòponos qüestions d'accentuació, i Timoteu de Gaza qüestions de composició literària.

³⁰⁹ L'espai de la Magnaura, prop del qual al segle següent es va alçar Santa Sofia, estava situat a l'est del palau imperial. La seu de la universitat, doncs, formava part del conjunt d'edificis de la cort, el model que Carlemany adoptaria per a la seua Schola Palatina a Aquisgrà. A diferència, però, de la institució occidental, menada per i per a barons, a la fundació de la grega varen jugar un paper assenyalat tant l'esposa com la germana de Teodosi II, Eudòcia i Pulquèria, respectivament.

³¹⁰ Per a altres estudis, vegeu F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig & Berlin 1926, pàg. 6.

³¹¹ F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig & Berlin 1926, pàg. 6.

³¹² F. Fuchs, *op. cit.*, pàg. 52.

³¹³ C. Serrano Aybar, C., "Historia de la lexicografía en la Grecia antigua y medieval", in F. Rodríguez Adrados (coord), *Introducción a la lexicografía griega*, Madrid 1977, 61-107; R. Tosi, "La lessicografia greca: meccanismi e legami con l'esegesi dei classici", in C. Moreschini (ed.), *Esegesi, parafrasi e compilazione in età tardoantica*, Nàpols 1995, 383-388.

Capítol 6.- **La interpretació i traducció dels textos bíblics.** **Els gramàtics de la cultura medieval.**

Els canvis socials i culturals esdevinguts amb la instauració del cristianisme arreu de l'imperi.

La consolidació d'una cultura europea d'inspiració cristiana té a veure amb un cicle cronològic extens, amb una profunda i extensa operació de propaganda ideològica, amb una interessada i participada manipulació dels processos polítics i econòmics per part de les classes dominants, i finalment amb una inclement repressió de totes aquelles manifestacions religioses –cultes, actors, costums, indrets, textos, indumentària, símbols, etc.- que fossin considerades paganes i per consegüent anticristianes. El cristianisme no va dur a terme una política de tolerància religiosa –a diferència, per exemple, de l'ocupació turca dels territoris hel·lenoparlants fins al segle XX-. Ben al contrari, va eliminar tant com va poder i per diverses vies –l'apropiació, la manipulació, la interpretació, la prohibició, l'arraconament- les religions i cultes precedents, inclosos els d'arrel popular.

Quan parlem d'un cicle cronològic extens fem al·lusió als segles de coexistència de les cultures precristiana i cristiana, sovint caracteritzada, segons que hem dit, per la intolerància i la persecució. De fet, en diríem una falsa coexistència, atès que els cultes pagans romanien a l'empara d'una invisibilitat que minvava o blocava la repressió de les autoritats. La qüestió de la pervivència d'aquestes manifestacions religioses constitueix un camp d'investigació de gran interès en ell mateix, que demana la intervenció de les dinàmiques hermenèutiques de la ciència de la religió, l'antropologia i la sociologia, entre d'altres ³¹⁴.

Si copsem ara el que podríem anomenar filologia bíblica dels segles IX a XIII, paral·lela a la constitució de les tradicions primerenques de les cultures nacionals de l'Occident europeu, el panorama seria a grans trets el següent:

En primer lloc, els models importats de la cultura monàstica irlandesa dels segles VI i VII varen causar un impacte profund al continent, que es va traduir en múltiples iniciatives de reforma: evidentment, l'organització de l'Església mateixa va acusar l'empremta del patró de virtut ofert per la vida cenobítica irlandesa ³¹⁵; però potser l'efecte més lluït es va donar pel que fa a l'activitat librària, amb el renovellament dels processos de còpia dels manuscrits i d'exegesi dels textos. L'arribada d'Alcuí de York a la cort d'Aquisgrà va implicar l'adopció de tot un programa acadèmic i cultural, segons

³¹⁴ H.R. Ellis Davidson, "The Interpreters", *The Lost Beliefs of Northern Europe*, Londres & Nova York 1993, 144-159, pàg. 145: *The gods of the Greeks and Romans were sufficiently far removed in time and space to be regarded with detachment, while their own native deities fell into a somewhat different category. Nevertheless, the rich heritage of their early poetry made it impossible to ignore these tradition, and thus a treasure of popular lore about the gods and tales of their exploits came to be passed down both among the learned and the illiterate in Iceland, and we depend largely on Icelandic tradition for our knowledge of the mythology of the north.* Vegeu encara sobre el particular H.R. Ellis Davidson, *Myths and Symbols of Pagan Europe. Early Scandinavian and Celtic Religions*, Syracuse UP 1988; P. Jones & N. Pennick, *A History of Pagan Europe*, Londres & Nova York 1995; K. Dowden, *European Paganism. The realities of cult from Antiquity to the Middle Ages*, Londres & Nova York 2000.

³¹⁵ H. Graham, *The early Irish monastic schools: a study of Ireland's contribution to early medieval culture*, Dublin 1923; P. Harbison, "Church Reform and 'Irish Monastic' Culture in the Twelfth Century", *Journal of the Galway Archaeological and Historical Society* 52, 2000, 2-12.

que ja s'ha explicat més amunt. La cristiandat del segle IX disposava, doncs, d'una sèrie de recursos que la diferenciava enormement de la de la Baixa Antiguitat.

En segon lloc, després de segles d'uniformitat era l'hora d'una certa pluralitat, vehiculada mitjançant l'acció de les ordes monàstiques. Ja el 520 sant Benet va fundar el monestir de Subiaco, i el 529 el ben cèlebre de Montecassino. A les darreries del segle VI sant Columbà va donar inici a un seguit de fundacions entre les quals es compten centres libraris de la importància de Luxeuil, Saint Gall i Bobbio. Aquests monestirs, però, seguien un model de vida religiosa inspirat per les comunitats cenobítiques d'Egipte, d'una severitat i austeritat que incloïen un cert menyspreu per la cultura humana. En canvi, la regla benedictina va introduir elements d'un cert equilibri tant pel que fa a la cultura com pel que fa a l'economia. A partir del segle X, els benedictins varen donar lloc a les ordes de cistercesos i cartoixans. Fundacions de relleu són les de Cluny l'any 909, model alhora de gran nombre de monestirs ³¹⁶, la de la Gran Cartoixa el 1089 ³¹⁷, i la de Citeaux el 1098 ³¹⁸. Caldrien extenses exposicions per a sintetitzar el gran deute que la cultura europea, i no només literària, té contret amb la tasca monàstica de recuperació, de creació i de difusió de tota mena de coneixements. Els monestirs eren els centres de trobada, de debat, d'intercanvi i de compravenda de mètodes, novetats, importacions i descobriments en totes les matèries, des de la teologia fins a la botànica. Els nous gèneres literaris, les grans obres, les traduccions, els comentaris, els lèxics, tots passaven pels monestirs, i la major part hi tenien també el seu origen.

En tercer lloc, i en clara contraposició amb el que acabem d'esmentar, els segles XI i XII varen conèixer una mena de contrarevolució, orquestrada pel Papat i que va tenir en Gregori VII el seu principal artífex. El Vaticà va ambicionar de recuperar les prerrogatives de què havia gaudit l'imperi romà i de constituir-se en una estructura supraestatal capaç d'imposar el seu criteri a tots els regnes europeus. Aquesta influència es va estendre a la creació cultural, on les directrius papals perseguïen el control de les arts, la literatura i les celebracions populars.

Finalment, l'increment de la cultura urbana a partir dels segles X i XI va generar una sèrie d'avantatges per a la creació i la difusió culturals que les varen estimular en profusió i qualitat. Fa ja vora un segle que Pirenne va atribuir l'aparició de les ciutats com a centre econòmic i cultural no pas a una conseqüència tardana de les invasions bàrbares, el pes de les quals va minimitzar fins a l'extrem de convertir en anecdòtica llur influència als hàbits econòmics i socials de l'Europa occidental, ans a la ruptura esdevinguda amb la irrupció de l'islamisme, que va causar la fi del comerç mediterrani entre Orient i Occident a partir del 650, amb la subsegüent emergència, a partir del segle IX, d'altres emporis i rutes comercials al nord i centre europeus; el domini d'un comerç més reduït, a l'escala de centres més modestos i nombrosos, la substitució de les encunyacions en or per altres de menys valor, i la regressió de moviments i beneficis varen provocar l'autèntic

³¹⁶ Fundacions benedictnes al país són les de Sant Miquel de Cuixà al Conflent, Sant Pere de Rodes a l'Alt Empordà i Santa Maria de Ripoll al Ripollès. Sobre aquest monestir, vegeu G. Puigvert Planagumà, "Ripoll y sus relaciones con otros centros monásticos europeos a partir del estudio de las variantes de diversos textos científicos contenidos en cuatro manuscritos", *Actas del IX Congreso Español de Estudios Clásicos VII*, Madrid 1999, 311-316, pàg. 314, on es mostra el vincle amb les monestirs de les regions de Colònia i Auxerre.

³¹⁷ Fundacions cartoixanes al país són les de Porta Coeli al Camp de Túria i Montalegre al Maresme.

³¹⁸ Fundacions cisterceses foren les de Poblet a la Conca de Barberà, Santes Creus a l'Alt Camp, la Real a Mallorca, Vallbona de les Monges a l'Urgell, la Saïdia a l'Horta i la Valldigna a la Safor.

ensorrament de la societat europea, no pas l'arribada dels pobles anomenats bàrbars ³¹⁹. Des del punt de vista literari, que Pirenne no va tractar, la producció nord- i centreeuropea, molt més activa que no pas la dels països meridionals, confirma les arrels antigues dels gèneres, autors i obres que la representen, a desgrat que sovint hi hagi actuat una tradició oral. Pirenne també va descriure l'afirmació del monoteisme (Heracli 638) i la crisi de la iconoclàstia (Lleó III Isauri) com a intents de contenció el primer i d'atansament el segon de l'expansió islàmica. La tesi de Pirenne tingué continuïtat als treballs d'Ennen, Ammann, Büttner, Petri i Schlesinger, a l'àrea germanoparlant, com era lògic que s'esdevingués ³²⁰. La crítica a aquest model ha estat més aviat recent, però ha mantingut les línies d'argumentació de Pirenne, tot i que hi ha afegit una més gran insistència en l'ús dels procediments i tècniques propis de l'anomenada arqueologia urbana ³²¹.

Simultàniament, l'aparició d'una certa classe mitjana, la dels petitburgesos, i alhora la de territoris on aquesta classe havia esdevingut la dominant, com són els casos de les ciutats de la Lliga Hanseàtica i de les repúbliques ciutadanes italianes, representava un factor de recolzament de les opcions individuals davant de la rigidesa d'una classe dominant basada tan sols en la pertinença al grup, com ho eren l'aristocràcia i les dinasties reials. Per consegüent, allà on sorgien interessos burgesos es desenvolupava una nova concepció de la moralitat, la justícia i el bé comú, on la flexibilitat i el pacte substituïen els privilegis del conservadorisme ³²². Aquest canvi anava de bracet de l'establiment de tradicions escrites que reemplaçessin les de caràcter oral, i amb la recuperació d'una política de pactes que limités el recurs a la mera força.

El prestigi merescut pels textos sagrats, i en particular el *Nou Testament*, va ocupar els intel·lectuals cristians, anguniats per la idea que l'estil de la *Vulgata* jeroniana no assolía els patrons d'estil preconitzats, per exemple, per un Eli Donat. La voluntat de reduir la distància estilística amb la prosa llatina clàssica va generar recursos com ara els del *prosimetrum* i el *cursus*, sempre amb la idea de crear obres literàries a l'alçada de les de Ciceró, Sèneca o Livi. Boeci va emprar el *prosimetrum* al seu *De consolatione philosophiae*, mentre que el *cursus* és ben present a autors com Orosi o Cassiodor ³²³.

³¹⁹ H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*, Paris & Bruxelles 1937.

³²⁰ Edith Ennen, *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn 1953; "Das Städtewesen Nordwestdeutschlands von der fränkischen bis zur salischen Zeit", in C. Haase (ed.), *Die Stadt des Mittelalters*, Darmstadt 1978; H. Ammann, "Vom Städtewesen Spaniens und Westfrankreichs im Mittelalter", in Th. Mayer, *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*, Lindau & Konstanz 1958; H. Büttner, "Studien zum frühmittelalterlichen Städtewesen in Frankreich, vornehmlich im Loire- und Rhônegebiet", in Th. Mayer, *op. cit.*, 151-189; F. Petri, "Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in der Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich", in Th. Mayer, *op. cit.*, 227-295; W. Schlesinger, "Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe", in Th. Mayer, *op. cit.*, 297-362; "Der Markt als Frühform der deutschen Stadt", in H. Jankuhn, W. Schlesinger & H. Steuer (edd.), *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, Göttingen 1974, 262-293.

³²¹ Cf. A. Verhulst, "Les origines urbaines dans les nord-ouest de l'Europe: essai de synthèse", *Francia* 14, 1987, 57-81; "The origins of towns in the Low Countries and the Pirenne thesis", *P & P* 122, 1989, 3-35; "The origins and early development of medieval towns in northern Europe", *Economic History Review* 47, 1994, 362-373.

³²² H.J. Berman, *Law and Revolution I: The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard 1983, pp. 333-404.

³²³ Vegeu sobre el procediment del *cursus*, compresos el seu origen i evolució, A.W. De Groot, "La prose métrique latine: état actuel de nos connaissances", *REL* 3, 1925, 190-204; M. Nicolau, *L'origine du cursus rythmique et les débuts de l'accent d'intensité en latin*, Paris 1930; H. Hagendahl, *La prose métrique d'Arnobe. Contributions à la connaissance de la prose littéraire de l'Empire*, Göteborg 1937; D. Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Estocolm 1958; S.M. Oberhelman, "The Cursus in Late Imperial Latin Prose: A Reconsideration of Methodology", *CPh* 83, 1988, 136-149;

Aquestes iniciatives del llatí literari propi dels autors cristians havien per força de conduir a un refinament de les tècniques de traducció dels textos sagrats.

La cultura monàstica britànica, i en especial la irlandesa.

L'any 415, en convocar-se un sínode a la ciutat de Diòspolis, a Judea, el britànic Pelagi va impressionar l'auditori pel seu perfecte coneixement de la llengua i la retòrica gregues³²⁴. El fet, sobre el qual tanmateix s'han expressat dubtes més aviat envitricollats³²⁵, resulta encara més patent si parem compte en el contrast amb el seu oponent, Agustí d'Hipona, que no sabia grec. De fet, la cultura literària clàssica a les illes britàniques fou més duradora i productiva a l'època de la Baixa Edat Antiga que no a alguns altres espais on es varen produir autèntics terrabastalls socials. A la Hispània i la Gàl·lia tardoromanes, per exemple, les revoltes dels bagaudes, als segles III a V³²⁶, varen obligar les respectives societats a dur a terme una involució de tota mena: comercial, política, cultural, etc., que es va plasmar en l'edificació de noves muralles, en la limitació dels contactes i intercanvis entre els diversos espais, i en l'inici, doncs, d'un temps de contenció i de replegament³²⁷. Es reproduïa així, a Occident, un quadre polític, econòmic, social i cultural que la Grècia posterior a la conquesta romana havia ja experimentat, amb la ruïna de tota una tradició i el col·lapse de la cultura en què descansava³²⁸.

L'aïllament geogràfic i físic, aquest cop, va representar l'acostament, la continuïtat i la pervivència respecte d'un llegat que al continent es veia afectat per circumstàncies històriques que en minvaven la influència, el gruix i l'abast. A Irlanda, més que no pas a l'illa d'Anglaterra, la Britannia romana, floria una cultura cristiana exemplar, basada en la feina dels centres monàstics. A Anglaterra es vivien lluites aferrissades entre ètnies diferents, que conduïren amb l'Heptarquia, entre els segles V i IX, a una època convulsa i per tant poc propícia per a un redreçament de la tradició cultural de l'Antiguitat. Mentrestant, l'antiga Hibernia hostatjava un moviment monàstic directament inspirat per les comunitats cenobítiques egípcies³²⁹. Aquest monacat va protagonitzar simultàniament una recristianització de l'Europa continental³³⁰.

Per bé que els centres monàstics europeus s'han de considerar sempre sota aquesta dicotomia entre les diferents orientacions, a tots ells s'executaven les mateixes

"The History and Development of Cursus Mixtus in Late Latin Literature", *CQ* 38, 1988, 228. Per a l'ús a la prosa dels autors cristians, S. Álvarez, "El ritmo prosaico de Potamio de Lisboa", *Euphrosyne* 17, 1989, 265-276; G. Lopetegui, "Las cláusulas en el *De ira* de Martín de Braga", *CFC:el* 2, 1992, 231-248.

³²⁴ G. de Plinval, *Pelage, ses écrits, sa vie et sa réforme, etude d'histoire littéraire et religieuse*, Payot, Lausanne, 1943.

³²⁵ R.F. Evans, "Pelagius' veracity at the Synod of Diospolis", in J. Sommerfeld (ed.), *Studies in Medieval Culture*, Kalamazoo 1964, 21-30, pàg. 21, n. 5. Els seus arguments foren contestats per O. Wermerlinger, *Röm und Pelagius: die theologische Position der römischen Bischöfe im pelagianischen Streit in den Jahren 411-432*, Stuttgart 1975, pàg. 81, n. 58.

³²⁶ Per bé que les primeres revoltes es van produir sota el regnat de Còmmode, a l'últim terç del segle II d.C., a la Tarraconense varen tenir lloc ja al segle V.

³²⁷ Curiosament, una certa línia argumentativa ha cercat a les revoltes dels bagaudes l'origen de les nacions medievals, cf. J. Trithemié, *Les Bagaudes et les origines de la nation française I-II*, Paris 1873.

³²⁸ J. Redondo, *Literatura grecorromana*, Madrid 2004, pp. 20-21.

³²⁹ R.K. Ritner, "Egyptians in Ireland: a question of coptic peregrinations", *Rice University Studies* 62, 1976, 65-87.

³³⁰ Per tal de posar-ne un exemple, vegeu P.A. Breatnach, "The origins of the Irish monastic tradition at Ratisbon (Regensburg)", *Celtica: Journal of the School of Celtic Studies* 13, 1980, 58-77.

operacions de recuperació i difusió del llegat clàssic, evidentment en allò que afectava els interessos de l'Església. Les diferències entre el monacat irlandès i el continental tenien influència, doncs, sobre aspectes del ritual, però no pas sobre la cultura librària. Als monestirs irlandesos s'havia implantat, per exemple, la *laus perennis*, com a reflex del que les regles monàstiques egípcies coneixien com a Ψαλμοὶ τῶν Ὁρῶν, *Psalmoi ton orôn*, en llatí *Liturgia horarum*, litúrgia de les hores ³³¹. Ara bé, els *scriptoria* de regla benedictina no funcionaven de manera diferent a com ho feien els fundats per sant Columbà a Centreuropa.

Altres centres científics dedicats a tasques de traducció.

Amb notables diferències amb aquesta tasca ingent del monacat irlandès i carolingi, la Hispània visigoda quedava reduïda a un paper perifèric dins la transmissió de la literatura antiga ³³². Malgrat la figura d'Isidor de Sevilla –nat, en realitat, a Cartagonova–, l'expansió del monaquisme a la península fou limitada i mancada d'una activitat de còpia librària com la que es desenvolupava a l'Europa central ³³³.

Altres tasques de traducció dignes d'esment són les que va dur a terme la comunitat hebrea d'Alexandria entre els segles III i V, amb l'objectiu de fer circular en llengua grega la ciència, la religió i el pensament de la seua tradició nacional. Una traducció en segon grau té lloc més tard a Síria, amb l'arribada de professionals hebreus experts en medicina, que donen lloc a escoles mèdiques integrades a una institució cristiana de confessió nestoriana, comparable a les de l'Acadèmia i el Liceu, amb seu a Edessa ³³⁴; el 489 l'emperador bizantí Zenó la va clausurar ³³⁵, el que en va originar el trasllat a Antioquia de Migdònia, l'actual Nusaybin sota sobirania turca, i que a Occident és sovint denominada Nisibis a partir del seu nom grec de Νίσιβις ³³⁶. És a Edessa i Nisibin on el *Corpus Hippocraticum* va ésser íntegrament traduït al siríac, esdevinguda llengua científica a tot el Pròxim Orient.

No gaires anys més tard, la persecució dels savis nestorians a càrrec del poder bizantí va ocasionar que molts d'ells es traslladessin cap a mitjan segle VI a Pèrsia, on el rei Cosroes I va fundar a Gondishapur una institució semblant que hem de destacar, ultra la importància de la mateixa pel que fa a la ciència mèdica, que per cert continuava tenint com a llengua de referència metodològica i de treball el siríac ³³⁷. Ens referim al pla auspiciat per Cosroes I, el qual va comissionar una ambaixada a la Xina i a l'Índia per tal de convidar savis d'aquests imperis. És així com varen ésser traduïts al persa mitjà, i per

³³¹ Aquesta pràctica ritual té a veure amb models religiosos orientals, presents, per exemple, a les activitats consuetes dins les disciplines budistes. El principi és que el creient que prega tothora resta fora de l'abast de les temptacions dimoniaques.

³³² Per a un panorama de la situació cultural a la Hispània de l'època, vegeu C. Codoñer, "La Iglesia y la cultura hispanogoda", in J.A. Escudero (dir.), *La Iglesia en la historia de España*, Madrid 2014, 227-242.

³³³ R. Collins, *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000*. New York 1995, pp. 79–86.

³³⁴ Vegeu al respecte E. Hunter, "The Transmission of Greek Philosophy in the 'School of Edessa'", in C. Homes & J. Waring (edd.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond*, Leiden & Boston 2009, 225-239.

³³⁵ Un destí semblant esperava a la pròpia acadèmia platònica, a Atenes, clausurada l'any 529 per l'emperador Justinià. El Liceu aristotèlic havia estat destruït pel general romà Sil·la l'any 86 a.C.

³³⁶ A. Vööbus, *History of the School of Nisibis*, Leuven 1965.

³³⁷ Vegeu al respecte F.R. Hau, "Gondeschapur: eine Medizinschule aus dem 6. Jahrhundert n. Chr.", *Gesnerus* 36, 1979, 98-115.

tant escrits en pahlevi, textos indis sobre medicina, matemàtiques i astronomia i xinesos sobre religió i botànica. L'ambaixador Borzouye, ell mateix un metge i filòsof de gran anomenada, hauria traduït el *Pancatantra* indi, titulat en persa *Kalila u Dimana*.

Quan Gondishapur va caure en mans dels califes de Bagdad, l'atenció d'aquests a les seues pròpies institucions va causar el declivi de la ciència sasànida.

La teoria de la traducció a l'Alta Edat Mitjana.

A causa de la fallida del sistema cultural i literari a què pertanyia, la teoria llatina sobre la traducció no va tenir una franca continuïtat a l'Alta Edat Mitjana. Tanmateix, hi va arribar d'una manera indirecta mitjançant els tractats de retòrica d'època tardana, generalment compostos de manera succinta i amb una finalitat pràctica més que no teòrica, i els comentaris dels exegetes sobre la tècnica de traducció més escaient per als textos bíblics.

Als segles IV i V d.C., la profusió dels compendis de retòrica llatina fa palesa la impossibilitat dels lectors occidentals d'accedir als tractats en llengua grega. Molt sovint els compendis no feien per extractar aquestes obres, sinó que es basaven en els comentaris de Màrius Victorí i Gril·li al *De inventione* de Ciceró³³⁸, tractat tanmateix inacabat. El caire d'aquests manuals resulta prou informatiu sobre les condicions sota les quals pervivia l'ús de l'antiga ciència de la retòrica: dels seus cinc components substancials, εὔρησις, *héuresis*, o *inventio*, τάξις *taxis*, o *ordo*, λέξις *lexis*, o *elocutio*, μνήμη *mneme*, o *memoria*, i ὑπόκρισις *hypókrisis*, o *actio*, només la primera, la *inventio*, és objecte d'un cert tractament, mentre que l'*elocutio* compta encara una mica. La resta són purament i simple suprimides. La inexistència d'una oratòria política, les restriccions imposades a l'oratòria judicial i l'escassa execució i circulació del discurs epidíctic excusaven els autors dels compendis d'ocupar-se de recursos retòrics sense aplicació real. Ara bé, la dependència del *De inventione* fou també un factor cabdal, atès que Ciceró no va poder tractar amb deteniment de res més que d'aquesta part de la retòrica. En qualsevol cas, la separació entre teoria i praxi va fer que la retòrica esdevingués una ciència més especulativa que no una eina social i cultural amb una projecció efectiva damunt la realitat.

Els compendis evidencien també el decalatge entre Orient i Occident europeus, car als dominis de Constantinoble encara floria una retòrica elaborada, que a partir de la influència de la Segona Sofística havia recuperat part dels antics encants de l'oratòria d'aparap. A Occident, en canvi, la llengua llatina havia iniciat el camí cap a la seua desaparició, a la fi d'una davallada que va conduir, amb la imposició de les solucions lingüístics del llatí tardà, a la fi del llatí clàssic com a llengua viva.

Un model alternatiu fou el de la traducció patristica. Ara bé, malgrat que en principi la teoria de la traducció fes servir els conceptes emprats per Ciceró i Quintilià, l'ús que se'n féu era del tot diferent. Si a la retòrica romana l'adequació de forma i contingut a l'audiència havia de considerar l'origen, formació, creences i hàbits de l'oient, i per tant havia d'incloure les tècniques de traducció que permetessin de fer comprensible

³³⁸ A. Ippolito, *Marii Victorini Explanaciones in Ciceronis Rhetoricam*, Turnhout 2006; R. Jacobi, *Grillius: Einleitung, Überlieferung, Kommenta. Untersuchungen zur Antiken Literatur und Geschichte*, Berlin & Nova York 2002.

l'esment de conceptes aliens al parlant d'una determinada llengua, la retòrica patristica feia el contrari: no es contemplava l'heterogeneïtat dels individus i la pluralitat de nacions, llengües, idees i costums, ans l'establiment del principi teòric de la condició humana eliminava la necessitat d'una particularització del discurs d'acord amb les característiques del seu destinatari. Segonament, el caràcter diví dels textos objecte de comentari els hi conferia les virtuts d'una frescor immarcescible, una vigència universal i una claredat absoluta. En una paraula, els textos bíblics es situaven més enllà de les contingències de la intel·ligibilitat, el temps i l'espai. Res no podia fer dubtar de llur veritat, poder i influència, el que feia innecessària una tècnica de traducció. Al segle IV, sant Agustí concorda amb sant Jeroni en la primacia de la traducció literal, i ho fan tots dos perquè la paraula de Déu és perfecta i no s'ha de corregir:

spiritus enim, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat etiam in septuaginta viris, quando illa interpretati sunt; qui profecto auctoritate divina et aliud dicere potuit, tamquam propheta ille utrumque dixisset, quia utrumque idem spiritus diceret, et hoc ipsum aliter, ut, si non eadem verba, idem tamen sensus bene intellegendis dilucesceret, et aliquid praetermittere et aliquid addere, ut etiam hinc ostenderetur non humanam fuisse in illo opere seruitutem, quam verbis debebat interpretis, sed divinam potius potestatem, quae mentem replebat et regebat interpretis.(...). quae autem non praetermissa vel addita, sed aliter dicta sunt, sive alium sensum faciant etiam ipsum non abhorrentem, sive alio modo eundem sensum explicare monstrantur, nisi utrisque codicibus inspectis nequeunt reperiri. si ergo, ut oportet, nihil aliud intueamur in scripturis illis, nisi quid per homines dixerit dei spiritus, quidquid est in Hebraeis codicibus et non est apud interpretes septuaginta, noluit ea per istos, sed per illos prophetas dei spiritus dicere. quidquid vero est apud septuaginta, in Hebraeis autem codicibus non est, per istos ea maluit quam per illos idem spiritus dicere, sic ostendens utrosque fuisse prophetas. isto enim modo alia per Esaiam, alia per Hieremiam, alia per alium aliumque prophetam vel aliter eadem per hunc ac per illum dixit, ut voluit. quidquid porro apud utrosque invenitur, per utrosque dicere voluit unus atque idem spiritus; sed ita ut illi praecederent prophetando, isti sequerentur propheticè illos interpretando; quia sicut in illis vera et concordantia dicentibus unus pacis spiritus fuit, sic et in istis non se cum conferentibus et tamen tamquam ore uno cuncta interpretantibus idem spiritus unus apparuit.

Així doncs, aquell esperit que niava al cor dels profetes quan varen dir tot allò, aquest mateix hi havia al cor dels setanta quan ho varen interpretar; aquest esperit, juntament amb l'autoritat divina, va poder fer altrament, com si el profeta hagués dit una i altra coses, perquè l'una i l'altra deia el mateix esperit; i això mateix ho hagué pogut dir d'una altra manera per tal que es fes evident als qui ho entenien bé, si no les paraules mateixes, almenys el mateix sentit; i també va poder ometre quelcom i en canvi afegir-hi algun detall per tal de fer evident també mitjançant aquests procediments que a aquella traducció no hi hagué cap mena de sotmetiment ni de servitud a les paraules, ans una potestat divina que emplenava i dirigia l'esperit de l'interpret. (...) Però tot allò que no ha estat ni omès ni afegit, sinó que fou dit d'una altra manera, bé perquè se n'indiqués un altre sentit compatible amb el seu i no pas un que se n'apartés del tot, bé perquè donessin a conèixer-ne el mateix sentit d'una altra forma, no es pot trobar altrament que mirant i contrastant uns llibres amb els altres. Per consegüent, si a aquells llibres no miréssim, segons que hem raonat, cap altra cosa que allò que digué l'Esperit de Déu a través dels homes, tot allò que hi ha als còdexs hebreus i no pas als setanta intèrprets, no ho va voler dir l'Esperit Sant a través d'aquests darrers, ans a través d'aquells profetes,

*i tot allò que es troba als setanta intèrprets i no es troba als còdexs hebreus, l'Esperit Sant ho va voler dir més mitjançant aquests darrers que no pas mitjançant aquells; en mostrar-nos d'aquesta manera que els uns i els altres eren profetes, perquè d'aquesta conformitat va dir com va voler això a través d'Isaïes, allò a través de Jeremies, allò altre a través d'altres profetes, o bé d'una altra manera, un mateix argument a través d'aquest d'aquí i d'aquest d'allà. Ben certament, tot allò que es troba als uns i als altres, mitjançant els uns i els altres ho va voler dir el mateix esperit; però d'aquesta manera aquells varen ésser uns antecessors que profetitzaven, i aquests varen continuar-los tot interpretant-los profèticament, perquè així com aquells tingueren un esperit de pau per tal d'expressar arguments vertaders i coherents, així també en aquests, encara que no concidissin entre ells, i tanmateix interpretant-ho tot talment com per una sola boca, es va manifestar que l'Esperit era un de sol*³³⁹.

Anys a venir serà John Duns Escot el qui recolzarà l'argumentació de sant Agustí³⁴⁰. La influència del d'Hipona fou duradora i intensa, i va servir de recolzament a tots aquells que advocaven per una traducció desimbolta, oposada a una de literal.

La pràctica de la traducció a l'Alta Edat Mitjana.

Juntament amb l'establiment dels seus fonaments teòrics, per al coneixement de la pràctica de la traducció medieval hem de parar compte en les eines que la feien possible. Ja en època tan primerenca com el segle III d.C., l'aparició dels *Hermeneumata pseudodositheana* assenyala la importància atorgada al domini si més no bàsic del llatí i del grec, o, més ben dit, del grec per part dels llatino parlants³⁴¹.

A la cerca d'elements crítics capaços de donar compte dels canvis esdevinguts a la ciència de la traducció, Copeland raona en termes molt escaients com a Occident la manca d'una autèntica atenció al significat dels termes dugué l'activitat traductora a una mera aplicació mecànica, on l'exegesi i l'estudi diacrònic de la llengua i la literatura eren reemplaçats per un sistema d'equivalències que tendia a la fixació³⁴². Aparentment,

³³⁹ Aug. *De civitate Dei* XVIII 43.

³⁴⁰ John Duns Escot, *De sufficientia sacrae Scripturae* 102, ed. P.M. Perantoni (ed.), *Opera Omnia I*, Ciutat del Vaticà 1950, pàg. 62: *De secundo, scilicet Scripturarum concordia, patet sic: in non evidentibus ex terminis, nec principia sic evidentia ex terminis habentibus, non consonant multi firmiter et infallibiliter, diversimode dispositi, nisi a causa superiori ipso intellectu inclinentur ad assensum; sed scriptores sacri Canonis, varie dispositi, et existentes in diversis temporibus, in talibus inevidentibus consonabant omnino.*

³⁴¹ A. Boucherie, "Étude sur les Hermèneumata du Ms. 306 de la bibliothèque de l'École de Médecine de Montpellier", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1868, 270-277; "Ερμηνεύματα et Καθημερινή Όμιλία de Julius Pollux, publiés pour la première fois", *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques* 23, 1872, 297-477; M. Gayraud, "L'apprentissage du grec et du latin dans l'empire romain d'après un manuscrit de la Bibliothèque Universitaire de Montpellier", Séance publique du 1er février 2010, Académie des Sciences et Lettres de Montpellier, 2010. Per a un estudi de conjunt sobre aquest text i les seues variants, resulta imprescindible la consulta d'E. Dickey (ed.), *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana I. Colloquia Monacensia-Eisidlensia, Leidense-Stephani, and Stephani*, Cambridge 2012; *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana II. Colloquium Harleianum, Colloquium Montepessulanum, Colloquium Celtis, and Fragments*, Cambridge 2015.

³⁴² R. Copeland, *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages*, Cambridge 1991, pàg. 41: *In this context, in which eloquentia has been divorced from res or sententia, that is, from the question of meaning, translation necessarily loses its heuristic or inventional capacity. It has become, rather, a mechanism of style, which in turn has lost its productive application to the determination of*

l'existència d'una ben consolidada sistematització dels lèxics bilingües hauria de comportar una cerca de la literalitat. A la pràctica, però, tant els fonaments metodològics com els instruments de l'activitat traductològica coartaven la capacitat dels professionals per a seguir els principis d'aquesta pretesa literalitat, que era bandejada amb diversos arguments: la multiplicitat gairebé congènita dels textos, la necessitat de mantenir les lliçons transmeses, la dificultat per a traduir conceptes manlevats a cultures llunyanes, l'atzucac provocat pels errors antics, esdevinguts crònics...

La manca d'interès per la traducció a la retòrica tardana llatina es deuria, segons Copeland, a la pèrdua de pes específic del grec a l'imperi occidental ³⁴³.

La teoria de la traducció de sant Jeroni d'Estridó ha gaudit d'un reconeixement pregon gràcies al fet que ell va substituir la més antiga versió del *Nou Testament*, l'anomenada *Itala* o *Vetus Latina*, per la seua pròpia, la *Vulgata*. Jeroni va exposar en breus paraules el seu ideal de traducció a una de les seues cartes:

Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum, absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.

I doncs, jo no només confesso, sinó que proclamo amb lliure veu que en la traducció d'autors grecs, a banda de les escriptures sagrades, on l'ordre de paraules representa un misteri, tradueixo no pas paraula per paraula, sinó el sentit a partir del sentit ³⁴⁴.

La fortuna del *dictum* jeronià té pocs concurrents a la història dels estudis traductològics ³⁴⁵. El va imitar Boeci al pròleg del seu segon comentari a la *Introducció* de Porfiri, i al seu torn John Escot Eriúgena va imitar Boeci al pròleg a la seua traducció del *De caelesti hierachia* del Pseudo-Dionisi, per bé que tant l'un com l'altre varen subvertir la posició teòrica del sant ³⁴⁶, sempre en el sentit de reduir l'atenció a la literalitat de l'original, precisament en benefici d'una pretesa autenticitat de la traducció obtinguda.

Secundus hic arreptae expositionis labor nostrae seriem translationis expedit, in qua quidem uereor ne subierim fidi interpretis culpam, cum uerbum uerbo expressum comparatumque reddiderim. cuius incepti ratio est quod in his scriptis in quibus rerum cognitio quaeritur, non luculentae orationis lepos, sed incorrupta ueritas exprimenda est. quocirca multum profecisse uideor, si philosophiae libris Latina oratione compositis per integerrimae translationis sinceritatem nihil in Graecorum litteris amplius desideretur.

meaning in Language. Elocutio has virtually assumed the character of its debades stereotype, external ornamentation.

³⁴³ R. Copeland, *op. cit.*, pàg. 42.

³⁴⁴ Hieronym. *ep.* LVII.

³⁴⁵ R. Copeland, "The fortune of 'non verbum pro verbo': or, why Jerome is not a Ciceronian", in R. Ellis (ed.), *The Medieval Translator. The Theory and Practice of Translation in the Middle Ages*, Cambridge 1989, 15-35.

³⁴⁶ Cf. W. Schwarz, "The Meaning of *fidus interpretis* in Medieval Translation", *Journal of Theological Studies* 45, 1944, 73-78; R. Copeland, *op. cit.*, pp. 52-55, cf. pàg. 55: *As this pattern of reception suggests, the transmission of classical and patristic theories of translation is not a history of continuity but a series of ruptures.*

*Aquest segon treball d'exposició assequible farà més planer el seguit de la meua traducció, mitjançant la qual m'avergonyeixo si no he estat reu del delictes del traductor fidel pel fet que he traduït paraula per paraula, formulada i comparada, la raó del qual procediment és el fet que a aquests textos on es cerca el coneixement de la realitat no s'ha d'expressar l'alegria d'un estil ple de gràcia, ans la veritat lliure de corrupteles. Respecte d'això, em fa parer d'haver progressat molt si mitjançant els llibres de filosofia compostos en llengua llatina gràcies a l'autenticitat d'una traducció honestíssima no hi hagués per més temps cap deler en matèria de textos grecs*³⁴⁷.

John Escot no fou pas menys clar pel que fa al seu plantejament:

Sin vero obscuram minusque apertam praedictae interpretationis seriem iudicaverit, videat me interpretem huius operis esse, non expositorem. Ubi valde pertimesco, ne forte culpam fidi interpretis incurram.

*Cas que algú jutgés el text de la meua esmentada traducció un de no gens planer i d'inintel·ligible, que consideri que jo no sóc pas el traductor d'aquesta obra, ans el presentador. Tinc al respecte una gran por que no hagi comès el delictes del traductor fidel*³⁴⁸.

L'aversion de Joan Escot per la literalitat el va dur a pronunciar-se encara una altra vegada i amb més contundència:

*Quisquis rhetorico verborum syrmate gaudet,
Quaerat grandiloquos, Tullia castra petens;
Ast mihi sat fuerit, si planos carpere sensus
Possem tardilocus pragmata sola sequens.
Interior virtus sermonum rite tenenda:
Verborum bombi fallere saepe solent.*

*Tot aquell que gaudeix amb un reguitzell de mots farcit de retòrica, que cerqui els grandiloqüents, si és que aspira a aixopluc al reial de Ciceró; que en tingui jo prou si, romancer com sóc, a còpia de seguir la realitat per ella mateixa n'he pogut captar els sentits senzills. Cal conservar com s'escau el valor intern dels textos. L'estrèpit de les paraules sol errar ben sovint*³⁴⁹.

Pròxim a Jeroni en el temps –de fet es coneixien- i per damunt de tot en l'ideari, Evagri d'Antioquia era també partidari d'una estricta literalitat subjecta, però, al sentit de les oracions, i no pas a cap criteri formal. Aquesta posició teòrica va quedar plasmada a la seua traducció de la *Vida de sant Antoni* d'Atanasi d'Alexandria³⁵⁰.

Vita Antonii, Prologus Evagri: Presbyter Evagrius Innocentio charissimo filio in Domino salutem. Ex alia in aliam linguam ad verbum expressa translatio sensus operit et veluti laetum gramen sata strangulat. Dum enim casibus et figuris seruit oratio, quod brevi poterat indicari sermone, longo ambitu circumacta vix explicat. Hoc igitur ergo

³⁴⁷ Boeth. *In Isagogem Porphyrii* 43.

³⁴⁸ Io. Schot. Eriugena, proem. *De cael. hier.*, PL CXXII, pàg. 1032.

³⁴⁹ Io. Schot. Eriugena, *Versus de ambiguis sancti Maximi XI*, PL CXXII, pp. 1253-1256.

³⁵⁰ P.H.E. Bertrand: *Die Evagriusübersetzung der Vita Antonii: Rezeption. Überlieferung. Edition. Unter besonderer Berücksichtigung der Vitas Patrum-Tradition*. Utrecht 2005.

vitans, vitam Antonii, te petente, ita transposui, ut nihil desit et sensu, cum aliquid desit ex verbis. Alii syllabas aucupentur et litteras. Tu quaere sententias.

*El presbíter Evagri saluda Innocenci, benvolgudíssim fill en el Senyor. Una traducció d'una llengua a una altra formulada paraula per paraula n'enterboleix el sentit talment com l'herba abundosa escanya el cereal. Per consegüent, mentre una oració sigui atenta als casos i a les figures allò que hauria pogut mostrar mitjançant una expressió breu amb penes i treballs si ho exposa amb una extensa circumlocució. Així doncs, com que jo això ho evito, en demanar-me tu la Vida d'Antoni l'he traduïda de tal manera que no hi falti res pel que fa al sentit, encara que hi falti alguna cosa d'entre els termes. Que d'altres s'ocupin de les sil·labes i les lletres. Tu cerca les idees*³⁵¹.

La descurança de la literalitat tenia com a excusa l'atenció al sentit. Aquesta postura teòrica, amb l'aval del traductor de la Bíblia, havia de dominar per molts segles les tècniques de traducció més habituals al món occidental.

La teoria de la traducció a l'època de les Croades.

Als segles XI a XIII l'activitat dels traductors als països d'Europa occidental augmenta, es diversifica i s'estén, però no pas perquè hi hagi un renovellament de l'interès per les literatures clàssiques o per les contemporànies³⁵². El motor de les comandes de traducció fou la necessitat de disposar d'un cabal de ciència, en especial la mèdica, que era a l'abast d'altres cultures i no pas de l'europea occidental. Aquest anostrament dels textos mèdics i científics en general va tenir com a escenari principal el d'aquells territoris i ciutats on l'intercanvi lingüístic era afavorit pel context polític i social. La represa del comerç mediterrani, a partir del segle VIII, sota el control principal d'aquelles aigües per part de la flota bizantina, en part per la força i en part mitjançant tractats de pau amb els poders islàmics³⁵³, es va avançar a la fi de la inestabilitat centreeuropea que havien desfermat les invasions víkings, entre 790 i 1066³⁵⁴, i sobre tot la invasió magiar, saldada en primer lloc amb la conquesta del territori de l'actual Hongria (839-895) i després amb un seguit d'accions sobre els regnes limítrofes (899-955)³⁵⁵. I si per a la cultura europea les invasions magiars van representar la destrucció de nombrosos monestirs –Fulda, Lobbes, Remiremont– i ciutats –Basilea, Bremen, Modena, Piacenza–, les invasions víkings varen contribuir a la transmissió, primer oral i després escrita, de la tradició

³⁵¹ *Vita Antonii, Prologus Evagri, PL LXXIII*, pàg. 126.

³⁵² M. Abbatouy. J. Renn & P. Weinig, "Transmission as Transformation: The Translation Movements in the Medieval East and West in a Comparative Perspective", *Science in Context* 14, 2001, 1-12.

³⁵³ H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966.

³⁵⁴ No hauríem tampoc d'oblidar que els víkings també varen arribar a penetrar dins els territoris bizantins i eslaus, en aquest segon cas amb la conseqüència d'una potent revitalització dels intercanvis comercials entre la conca del Volga i la mar Bàltica.

³⁵⁵ Una d'aquestes invasions va portar els magiars als comtats catalans i a les taifes de Lleida, Barbastre i Ossa, l'any 942, cf. A. Anderle, *Kalandozók és zarándokok: magyar témák a középkori spanyol történelemben, historiográfiai vázlat*, Szeged 1992; I. Elter, "Notas a propósito del relato de Ibn Hayyan sobre la incursión húngara por la Marca Septentrional en 942", *Awraq: Estudios sobre el mundo árabe e islámico contemporáneo* 5–6, 1982-1983, 141-148; J. Millàs Vallicrosa, "Sobre las incursiones húngaras en la Cataluña condal", *Homenaje a Johannes Vincke I*, Madrid 1962, 73–80; R. Szántó, "Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról", *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 10, 1996, 43–48.

literària indoeuropea. En tot cas, mentre l'Europa central passava per un segle llarg de conflictes constants, i l'Europa atlàntica assistia a la creació dels regnes i comtats de Normandia, Nortúmbria, Ànglia oriental, Mèrcia, etc., a la Mediterrània es desenvolupaven els fluxos comercials que varen donar impuls a les ciutats-república d'Amalfi, Gènova, Pisa, Ragusa i Venècia, amb l'aparició de comerciants que adquiriren poder i riqueses, entre els quals molts de jueus. És així com tornava a haver-hi un contacte regular entre Síria, Palestina i Egipte, d'una banda, i Itàlia d'una altra. Amb el comerç, si no abans, s'estenien i enfortien les relacions diplomàtiques.

La república d'Amalfi inaugura la sèrie de les talassocràcies italianes menades per clans d'emprenedors organitzats com una oligarquia amb objectius diferents dels de la monarquia i la noblesa. Amalfi hostatjà grecs, àrabs, normands, jueus, i a través d'ells tot allò que podia arribar dels perses i xinesos, dels pobles del Caucas i del Bàltic. A Amalfi es varen fer algunes de les primeres traduccions llatines del corpus hagiogràfic grec, una producció que anava paral·lela a la circulació de relíquies ³⁵⁶.

No és gaire difícil d'establir que quan el 1038 Amalfi fou annexionada pel Ducat de Salerno, aquesta indústria traductora hi fou transferida. Salerno, un estat més poderós atesa la seua condició de senyoriu feudal, havia allotjat des del segle IX si no abans una escola de medicina dependent dels ducs de Benevento. L'anomenat Collegium Hippocraticum Salernitanum va atorgar una gran importància a la traducció llatina de la medicina grega. Col·leccions com ara les titulades *Aurelianus*, *Escolapius* i *Passionarius Galeni*, recopilades a la més Alta Edat Mitjana ³⁵⁷, varen constituir la base doctrinal inicial dels estudis mèdics salernitans, com a Constantinoble, Roma o Aquisgrà. Però ben aviat l'estudi fou dotat d'una empremta pròpia: l'arquebisbe Alfano, que havia estat metge i traductor de l'àrab, va convidar a Salerno Constantí l'Africà, metge que va dur amb ell *Premnon Physicon* o *De Natura Hominis*, obra de Nemesi d'Emesa, que Alfano va traduir al llatí i va conèixer una àmplia difusió a tot Europa. Salerno esdevenia així, doncs, la baula entre la tradició mèdica grega, l'àrab i la contemporània. La summa de les tradicions va generar l'*Articella*, *Isagoge Johannitii ad Tegni Galieni*, que al segle XIII va ocupar un lloc preferent als estudis universitaris de medicina ³⁵⁸. Però cal destacar una característica cabdal de l'escola mèdica salernitana: la consulta exhaustiva de tantes fonts documentals com era possible ³⁵⁹.

³⁵⁶ S'ho val a destacar que monjos benedictins sota l'ègida de la República d'Amalfi varen fundar al Mont Athos el monestir conegut com a Amalfion, únic de ritual catòlic, cf. HA. Keller, *Amalfion (Western Rite Monastery of Mt. Athos)*, Austin 1994, pàg. 18; M. Merlini, *Un monastero benedettino sul Monte Athos X-XIII secolo*, Subiaco 2017.

El Mont Athos era, com a l'actualitat, un centre especialitzat en la producció de tota mena de materials propis per a la litúrgia cristiana. El tractament de les relíquies, com el dels textos hagiogràfics, hi tenia un lloc de privilegi.

³⁵⁷ H.E. Sigerist, "The Latin Medical Literature in the Early Middle Ages", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 13, 1958, 127-146.

³⁵⁸ G. Baader, "Die Tradition des Corpus Hippocraticum im europäischen Mittelalter", in G. Baader & R. Winau (edd.), *Die hippokratische Epidemien. Theorie-Praxis-Tradition*, Stuttgart 1989, 409-419, pp. 415-416 i 419; C. O'Boyle, *Thirteenth- and Fourteenth-Century Copies of the "Ars Medicinae": A Checklist and Contents Descriptions of the Manuscripts*, Cambridge 1998.

³⁵⁹ A. Consiglio, *Regimen sanitatis Salerni*, Roma 1963, pp. 20-21: *La Scuola Medica Salernitana accentrava in sé tutte le conoscenze in fatto di medicina dell'alto e del basso Medioevo. Convergevano in essa le esperienze degli arabi e degli ebrei spagnoli, famosissimi fisici. Ed è provato che la tradizione medica salernitana si è formata sul ceppo della medicina greco-romana, ringiovanito da apporti greci pervenuti a Salerno per il tramite dei clinici ebrei ed arabi. (...) Si sa che Cassiodoro, nel suo ritiro cenobitico della Calabria, aveva salvato, tra duocentrentuno codici, anche le opere di Ippocrate, di Galeno, di Dioscoride, di Celso, di Celio Aureliano.*

Una segona traducció del *De Natura Hominis*, ara a l'àmbit de la república pisana, es deu al jurista Burgundi de Pisa (1110-1193), el qual representa bé la figura del traductor professional, puix que al llarg de la seua vida fou encarregat de la traducció de textos religiosos, jurídics i mèdics, tots ells de singular importància, i a més a més va traduir tant del grec com del llatí; del grec va traduir el *Digest* compilat per ordre de Justinià, i del llatí les *Homilies* de sant Joan Crisòstom ³⁶⁰ o el *De complexionibus* de Galè -el títol original n'és *Περὶ κράσεων*, *Perí kráseon*, *Sobre mescles d'humor* ³⁶¹-, entre altres obres. Aquí, però, ens interessaran dos aspectes de la seua tasca: en primer lloc, la seua posició teòrica davant del problema de la traducció, per a la qual advocarà per l'exercici de la literalitat, en recolzar la teoria de John Duns Escot sobre l'exercici traductològic *de uerbo ad uerbum*; segonament, el seu domini del grec, aconseguit molt probablement arran de la instal·lació permanent de mercaders pisans a Constantinoble des de l'any 1111. Encara, amb l'obra de Burgundi s'ha relacionat la producció d'un *scriptorium* grec de localització desconeguda ³⁶².

Pietro d'Abano (1250-1318) va donar continuïtat a l'obra de Burgundi, però especialitzant-se en la traducció d'obres de medicina, respecte de les quals va donar un gran impuls al coneixement de les teories d'Averroes i Avicenna ³⁶³. Com Burgundi, va sojornar per molt de temps a Constantinoble. Destaca la seua traducció de nombrosos tractats del corpus galènic ³⁶⁴. El nostre següent personatge, Niccolò di Deoprepio, també conegut com a Niccolò da Reggio (1280-1350), no va saber millorar la traducció del corpus galènic endegada pels seus predecessors. D'ell tenim, però, un encapçalament – *incipit*– que atreu també el nostre interès:

Ego Nicolaus de Regio medicus fidelis et subdite vester iuxta mandatum vestrum de Greco idiomate in Latinum transtuli, nihil addens, minuens uel permutans.

Jo, Nicolau de Reggio, metge fidel i súbdit vostre, per ordre vostra he traduït del grec al llatí, sense afegir, llevar o canviar res ³⁶⁵.

A l'Europa de llengua germànica hi ha també traductors memorables, en primer lloc el ja esmentat Joan Scot Eriugena, el framenor anglès Robert Grosseteste, bisbe de Lincoln (1175-1253), i el dominicà flamenc Willem van Moerbeke (ca. 1215-ca. 1286). Però hem de tornar a un país de llengua romànica, a la França dels Valois, on el rei Charles le Sage, al tron entre els anys 1364 i 1380, va crear la Biblioteca Reial i hi va centrar la

³⁶⁰ Vegeu al respecte M. Flecchia, “La traduzione di Burgundio Pisano delle Omelie di san Giovanni di Crisostomo sopra Matteo”, *Aevum* 26, 1952, 113-130.

³⁶¹ La nostra traducció és literal. Atès que el caràcter humà estaria determinat, segons la teoria dels humors, per la particular composició dels mateixos, el títol alternatiu seria *Sobre els temperaments humans*.

³⁶² N.G. Wilson, “A Mysterious Byzantine Scriptorium: Ioannikios and His Colleagues”, *Scrittura e Civiltà* 7, 1983, 161-176.

³⁶³ Sobre les aportacions de Petro d'Abano a la ciència mèdica vegeu G. Tsoucalas, M. Karamanou & G. Androutsos, “The eminent Italian scholar Pietro d'Abano (1250-1315) and his contribution in anatomy”, *Ital. J. Anat. Embryol.* 116, 2011, 52–55.

³⁶⁴ E. García Novo, “Pietro d'Abano y su traducción del tratado de Galeno *De inaequali temperie*”, in A. Bernabé & J.I. Rodríguez Alfageme (edd.), *Φίλον σκιά. Homenaje a Rosa Aguilar*. 2007, 223-234; S. Fortuna, “Pietro d'Abano e le traduzioni latine di Galeno”, *Gionale di Storia della Medicina* 20, 2008, 447-463.

³⁶⁵ Citem a partir de R. Weiss, *The Translators from the Greek of the Angevine Court of Naples*, *Rinascimento* 1, 1950, 195-226, pàg. 210.

tasca de traducció dels grans autors clàssics, entre els quals els tractats aristotèlics sobre política i ètica ³⁶⁶. La importància atorgada pels Valois a la formació literària va beneficiar la cultura catalana mitjançant la persona de la reina Violant de Bar, esposa de Joan I, l'Amador de la Gentilesa.

Pel cantó islàmic també hi va haver lloc per a les relacions interculturals. Els dos segles i mig de l'emirat de Sicília (831-1071) varen dur a la coexistència a l'illa de grecs ortodoxos, sículs catòlics i els conqueridors islàmics, fins que la revolta dels anys 1219 a 1222 va empènyer els reis de Sicília a expulsar la població musulmana. La multiculturalitat, però, va continuar amb l'arribada al poder dels normands a partir del 1061, i dels Hohenstaufen des del 1196. Amb Frederic I neixia la primera cort humanística de la Baixa Edat Mitjana, on s'aplegaven poetes, metges, juristes, geògrafs i astrònoms ³⁶⁷. N'era un Guido delle Colonne, l'adaptador del *Roman de Troie* amb el títol d'*Historia Troiana*; un altre, Cielo d'Alcamo, que incorporava els recursos de l'alta poesia a la dicció de la llengua popular. Aquest context multilingüe ³⁶⁸ va comptar, com era lògic, amb una activitat traductològica continuada ³⁶⁹. Que els interessos de traducció no es limitaven a les exigències de la cúria reial, sinó que atenyien gustos literaris molt selectes ho prova l'arribada d'un text com les *Etiòpiques* d'Heliodor, o la traducció del *Calila e Dimna* de l'àrab al grec. Aquí es varen generar les versions llatines dels diàlegs platònics *Menó* i *Fedó*, obra del catanès Enrico Aristippo ³⁷⁰, a un *scriptorium* que comptava amb obres d'Aristòtil, Euclides ³⁷¹ i Heró d'Alexandria, i que per a l'encàrrec d'una cosmografia acomplerta pel geògraf al-Idrisi sens dubte havia reunit també les obres d'Estrabó, entre d'altres. Sabem també que el mètode de traducció era un de filològic, amb l'examen dels manuscrits disponibles, tot i que probablement limitats en nombre. D'aquest taller va sortir l'únic testimoni atge disponible de l'*Òptica* de Ptolemeu, l'original grec de la qual, el mateix que la traducció àrab, es varen perdre. Un personatge de la cort, l'almirall Eugeni ens ha fornit, al pròleg d'aquesta *Òptica*, el seu parer sobre la correcta traducció:

Verumptamen, quia universa linguarum genera proprium habent ydioma, et alterius in alterum translatio, fideli maxime interpreti, non est facilis, et presertim arabicam in grecam aut latinam transferre volenti tanto difficilius est quanto maior diversitas inter illas, tam in verbis et nominibus quam in litterali compositione, reperitur.

Tanmateix, com que totes les menes de llengües tenen el seu caràcter propi, i no és pas fàcil la traducció de l'una a l'altra si ho fem de la manera més fidel possible, i per a aquell que vol traduir la llengua àrab a la grega o la llatina més encara es troba que

³⁶⁶ L. Delisle, *Recherches sur la Librairie de Charles VI*, París 1907, pàg. 104, on se'ns presenta la documentació que testimonia el pagament de cent francs —una suma important per a l'època— al traductor d'aquestes obres.

³⁶⁷ H. Takayama, *Sicily and the Mediterranean in the Middle Ages*, London & New York 2019.

³⁶⁸ V. Von Falkenhausen, "La presenza dei Greci nella Sicilia normanna", *Byzantino-Sicula IV. Atti del I Congresso Internazionale di Archeologia della Sicilia bizantina*, Palerm 2002, 31-72; K. Korhonen, "Greek and Latin in the urban and rural epigraphy of Byzantine Sicily", *Acta Byzantina Fennica* 3, 2009-2010, 116-135.

³⁶⁹ D. Molinari, "The First Sicilian School of Translators", *Nova Tellus* 27, 2009,

³⁷⁰ Aquest eclesiàstic, el nom del qual ja evidencia l'origen grec, va tenir cura també de la traducció del quart llibre de la *Meteorologia* d'Aristòtil. Vegeu sobre el personatge M.T. Mandalari, "Enrico Aristippo arcidiacono di Catania nella vita culturale e politica del secolo XII", *Bolletino storico catanese* 4, 1939, 87-123.

³⁷¹ R. Lorch, "Greek-Arabic-Latin: The Transmission of Mathematical Texts in the Middle Ages", *Science in Context* 14, 2001, 313-331.

és tant més difícil com més gran és la distància que hi ha entre elles, tant pel que fa als verbs i noms com pel que fa a l'ordre del text ³⁷².

La independència del control ideològic de l'Església, juntament amb la possibilitat d'establir una estructura de treball multilingüe, amb la participació de parlants nadius de grec, àrab i hebreu, pel cap baix, fan d'aquesta escola siciliana un capítol assenyalat dins la història de la traducció a l'Edat Mitjana ³⁷³.

L'Escola de Traductors de Toledo, tot i que l'inici de les activitats de traducció arrenca del regnat d'Alfons VI^è ³⁷⁴, ha estat amb poc de rigor associada al nom del rei Alfons X^è. La tasca de traducció solia ésser la pròpia d'un taller amb especialistes encarregats cadascun d'ells d'una comesa, en relació amb la respectiva competència lingüística ³⁷⁵. El primer curador en fou l'arquebisbe gascó Raymond de Sauietat. Temps a venir, Toledo es va beneficiar de l'arribada al poder a Al-Àndalus dels almoràvits, la política interna dels quals era regida per principis de puresa moral que feien molt difícil l'activitat dels científics i dels artistes. Això va afavorir que molts d'ells cerquessin aixopluc a Toledo. Entre els traductors notables figuren a dreta llei el mossàrab Ioannes Hispalensis, l'italià Gherardo da Cremona, el flamenc Rudolf van Brughe, l'escocès Miquel Scot, l'anglès Alfred of Sareshel, el germànic Hermannus Alamannus, i els jueus Yehudà ben Moshe, Samuel ha-Leví i Isaac ben Sid.

Les traduccions endegades a Toledo formen, però, part d'un conjunt d'activitats presents a altres reialmes de la península, com fou també el cas del regne islàmic de Saraqusta, governat per la dinastia dels *Banū Hūd* (1039-1118). Saragossa va estar un focus molt actiu, la continuïtat del qual després de la conquesta cristiana no podem avaluar amb coneixement de causa, tot i que probablement fou una de més important que no ho pensem. Entre els traductors de la Saraqusta taifal destaca Ibn Baklarish al-Isra'ili ³⁷⁶, que pel seu nom ja denuncia l'origen hebreu, i que era metge personal del rei ³⁷⁷. La seua traducció del *Kitāb al-Musta'īnī* o *Llibre dels simples* va furnir una eina de gran utilitat per als metges, en gran mesura pel fet que va ésser elaborat alfabèticament i a partir d'una important despulla dels materials precedents ³⁷⁸. El text, probablement traduït de l'hebreu, presenta traces d'un hipotext siríac, probable traducció, al seu torn, d'un original grec. Des del punt de vista traductològic, resulta d'un gran interès la inclusió de lemes provinents del conjunt de llengües de la península ³⁷⁹. Obres similars,

³⁷² A. Lejeune, *L'Optique de Claude Ptolémée dans la version latine d'après l'arabe de l'émir Eugène de Sicile*, London 1989, pàg. 11.

³⁷³ R. Rashed, "Les Traducteurs", in H. Bresc & G. Bresc-Bautier (eds.), *Palerme 1070-1492*, Paris 1993, pp. 110-117.

³⁷⁴ G.L. Bastin & P.F. Bandia, *Charting the Future of Translation History*, Ottawa 2006, pp. 31-35.

³⁷⁵ C. Burnett, "The Coherence of the Arabic-Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century", *Science in Context* 14, 2001, 249-288.

³⁷⁶ Z. Amar & Y. Serri, "Ibn Baklarish: One of great physicians of Andalus", *Korot* 15, 2001, 79-91.

³⁷⁷ Per a l'ambient cultural de la Saraqusta de l'època, vegeu J. Lomba, "La filosofia musulmana en Zaragoza", *Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islámicos* 26, 2008, 17-61.

³⁷⁸ J. Ricordel, "The Manuscript Transmission of the *Kitāb al-Musta'īnī* and the Contributions of the Arcadian Library Manuscript", in Ch. Burnett (ed.), *Ibn Baklarish Book of Simples. Medical Remedies Between Three Faiths in Twelfth-Century Spain*, Oxford UP 2008, 27-42.

³⁷⁹ J.C. Villaverde Amieva, "Towards the study of the Romance languages in the *Kitāb al-Musta'ini*", in Ch. Burnett (ed.), *Ibn Baklarish Book of Simples. Medical Remedies Between Three Faiths in Twelfth-Century Spain*, Oxford UP 2008, 75-91.

ahora que contemporànies, es troben també a la taifa de Dénia, on el metge Abul-l-Salt (1068-1134, aproximadament) va escriure també un Llibre dels simples que segles a venir traduiria Arnau de Vilanova ³⁸⁰. I encara abans, a la Còrdova del segle X, el metge *Abu Dawud Sulayman b Hassan Ibn Yulyul* havia escrit un tractat amb el mateix títol ³⁸¹. Així s'amplia, doncs, la geografia de la traducció a la península Ibèrica de l'època medieval.

³⁸⁰ A. Labarta, J. Martínez Gázquez, R.M. McVaugh & Ll. Cifuentes (edd.), *Arnaldi de Villanova. Opera medica omnia XVII. Translatio libri Albuzale de medicinibus simplicibus*, Barcelona 2004.

³⁸¹ N'hi ha una edició, amb traducció i glossari, a càrrec d'I. Garijo, *La obra científica de Yulyul*, Còrdova 1991.

Capítol 7.- Els orígens de la moderna ciència de la traducció. La filologia bíblica.

La teoria sobre la traducció cap a la Baixa Edat Mitjana.

La Baixa Edat Mitjana no sempre va constituir un model de progrés científic i cultural, sinó que en alguns aspectes s'hi va obrir pas un apriorisme que en comptes de partir de la realitat el que pretenia era interpretar-la a conveniència. Els estudis gramaticals, per exemple, varen ésser en bona mesura protagonitzats pels modistes, autèntics precedents de la gramàtica generativa, els quals creien en l'existència d'universals lingüístics³⁸². Cercaven la seua font d'autoritat en el pensament d'Aristòtil, i més en concret en la lectura que en feia el framenor John Duns Escot (1265-1308). Per consegüent, la gramàtica empenia una via falsament especulativa, que en realitat no responia a cap interès que no fos el de l'articulació d'un academicisme propi de les classes corporatives, deslligat de tota realitat cultural i social.

Com és lògic, la societat havia d'atendre les necessitats a desgrat de les tendències pròpies de les seues institucions. Així, dins d'una tradició aliena a les especulacions dels teòrics de la gramàtica contemporanis, als inicis del segle XIII, la vella gramàtica de Donat era reemplaçada pel *Doctrinale* d'Alexandre de Villedieu (ca. 1170-ca. 1250), el que representa un cert compromís entre el llatí clàssic i el llatí culte de l'època medieval. Aquest progressiu atansament de les cultures cristiana i clàssica tindrà conseqüències a molts àmbits: l'educatiu, el literari, el de la història de les llengües nacionals, el polític, el dels usos i costums socials... Pel que fa a la cultura literària, ja al segle XIV es popularitza l'ús d'*excerpta* de les obres clàssiques. També la teoria de la traducció es veurà afavorida per unes pautes metodològiques que mica en mica aniran desempallegant-se de les servituds imposades pels objectius de l'Església.

Encara a la segona meitat del segle XIV la teoria de la traducció es basa més que més en la pràctica sobre textos veterotestamentaris. Al llarg de tota la Baixa Edat Mitjana, ja des del segle XII assistim als inicis del que serà la ciència de l'hermenèutica i la traducció, sempre sota control dels exegetes bíblics³⁸³. Els textos més antics que coneixem són el *Tractatus de sensibus Scripturae*, amb un títol que farà escola, com assenyala García de la Fuente a propòsit del Renaixement espanyol³⁸⁴, i el *Tractatus de modis exponendi et intelligendi Sacram Scripturam*, ambdós del segle XII i dipositats respectivament a la Biblioteca Ambrosiana de Milà i a la Bayerische Staatsbibliothek de Munic; del segle següent són el *De significatione et expositione sacrarum Scripturarum*, signat pel framenor anglès Alexander, del qual Brady recorda la formació a la Sorbona

³⁸² G. Bursill-Hall, G. L. *Speculative Grammars of the Middle Ages: The Doctrine of the partes orationis of the Modistae*, Den Haag, 1971; K.M. Fredborg, "Universal Grammar According to Some 12th-Century Grammarians", in K. Koerner et al. (edd.), *Studies in Medieval Linguistic Thought*, Amsterdam, 1980, 69-84; "Speculative Grammar", in P. Dronke (ed.), *A History of Twelfth-Century Philosophy*, Cambridge UP 1988, 177-195.

³⁸³ Sobre aquesta incipient teoria de la traducció, vegeu G. Serés, "Una nota sobre el escolasticismo poético en el otoño de la Edad Media", *Scriptura* 13, 1997, 19-33; A. Montaner Frutos, "En defensa del sentido literal: de la interpretación a la explicación en el estudio de la literatura", in J.G. Maestro & I. Enkvist (edd.), *Contra los mitos y sofismas de las 'teorías literarias' posmodernas*, Vigo 2010, 159-215, pp. 170-173.

³⁸⁴ O. García de la Fuente, *Un tratado inédito y desconocido de fray Luis de León sobre los sentidos de la Sagrada Escritura*, El Escorial 1957. N'hi ha prou de pensar que a l'ensenyament universitari aquest títol és, encara, el d'una de les obres propedèutiques de fra Luis de León. El títol es troba encara a obres del segle XVIII.

³⁸⁵; i els tractats, anònims com els primers, l'oxoniense *De sensibus Sacrae Scripturae* i el cantabrigense *De triplici sensu Sacrae Scripturae*. Cap a inicis del segle XIV trobem, com una illa dins l'impetuós corrent anglosaxó, el *Super quattuor sensus Sacrae Scripturae* de Ramon Llull, malauradament perdut, per la qual cosa no hi cap la possibilitat d'avaluar-ne l'originalitat. Els tractats quatrecentistes són gairebé tots obra de membres de diferents ordes –franciscans, carmelitans, agustins–, però amb el comú denominador de tractar-se, gairebé sense excepció, d'autors alemanys, anglesos o francesos.

A començaments del segle XIV, devem al jueu i framenor Nicolau de Lira una interessantíssima distinció entre la traducció literal i la interpretativa. Nicolau, expert en l'exegesi dels textos hebreus de l'Antic Testament i que fou també un precursor de les tècniques de la crítica textual, preconitzava l'oposició d'una traducció literal, basada en aparences i de característiques merament formals, i una d'interpretativa, fonamentada en l'essència del text, aspecte en què coincideixen Bunte, Raventlow, Zamagni i Smith, així com els editors Krey i el mateix Smith ³⁸⁶. Nicolau, autor d'unes *Postillae perpetuae in universam Sanctam Scripturam* que tingueren una gran influència en la formació d'una primerenca filologia bíblica al temps de la Reforma protestant, va donar a aquests dos tipus de traducció, d'acord amb els anomenats *sentits de l'escriptura*, els noms d'*exterior* i *interior*:

Secundum igitur primam significationem, quae est per voces, accipitur sensus litteralis seu historicus: secundum vero aliam significationem, quae est per ipsas res, accipitur sensus mysticus, seu spiritualis, qui est triplex in generali; quia si res significatae per voces referantur ad significandum ea quae sunt in nova lege credenda, sic accipitur sensus allegoricus; si autem referantur ad significandum ea quae per nos sunt agenda, sic est sensus moralis vel tropologicus; si autem referantur ad significandum ea quae sunt speranda in beatitudine futura, sic est sensus anagogicus. (...) Scriptura exterior est sensus litteralis, qui est patentior, quia per voces immediatae significatur; scriptura vero interior est sensus mysticus, vel spiritualis, qui est latentior, quia per res significatas vocibus designatur.

Així doncs, d'acord amb el primer significat, el que opera segons les paraules, se'n segueix un sentit literal o històric; d'acord, doncs, amb l'altre significat, que opera segons la realitat mateixa, se'n segueix el sentit secret o espiritual, que generalment és de naturalesa triple: perquè si les realitats expressades mitjançant les paraules refereixen perquè s'entengui a allò que s'ha de creure per obra d'una nova llei, se'n segueix així el sentit al·legòric; altrament, si refereixen perquè s'entengui a allò que hem de fer hi ha aleshores el sentit moral o tropològic; ara bé, si refereixen perquè s'entengui a allò que hem d'esperar a una futura santedat, hi ha aleshores el sentit anagògic. (...) L'escriptura externa és el sentit literal, que és més visible perquè està expressat mitjançant paraules de comprensió directa; l'escriptura interna, doncs, és el sentit secret

³⁸⁵ I.C. Brady, "Sacred Scripture in the early franciscan school", *La Sacra Scrittura e i francescani*. Roma 1973, 65-82.

³⁸⁶ Vegeu al respecte W. Bunte, *Rabbinische Traditionen bei Nikolaus von Lyra*, Frankfurt am Main 1994; L. Smith, "Nicholas of Lyra and Old Testament Interpretation", in M. Saebo (ed.), *Hebrew Bible / Old Testament, The History of Its Interpretation II*, Göttingen 2008., pp. 49-63; H. Raventlow, *Epochen der Bibelauslegung: Von der Spätantike bis zum Ausgang des Mittelalters II*, Munic 1994, pp. 259 - 271; G. Zamagni, "Ermeneutica e metafisica. I due Prologhi della 'Postilla litteralis' di Nicola di Lyra OFM", *Dianoia* 12, 2007, 57-85. Hi ha una edició anglesa del text a P.D. Krey & L. Smith (edd.), *Nicholas of Lyra: The Senses of Scripture*, Leiden, Boston & Köln 2000.

o espiritual, que és més ocult perquè està formulat mitjançant realitats expressades amb paraules ³⁸⁷.

S'ha proposat que la teoria de Lira, evidentment coneguda al nostre país ³⁸⁸, havia estat molt influïda per la concepció jueva del *peshat*, el sentit literal ³⁸⁹. A la cort papal d'Avinyó trobem una magnífica referència, relativament propera al cercle humanístic de Ferrández de Heredia, constituïda pel *Tractatus de quattuor sensibus Sacrae Scripturae*, obra del carmelitè Felip Ribot, membre de la comunitat del monestir de Peralada i provincial de Catalunya des del 1379, ben bé l'època de traducció de les *Vidas semblantes* ³⁹⁰. Curiosament, durant el cisma fou fidel al papa Climent VII, l'establert a Occitània. L'obra de Ribot és també destacable, en l'opinió de De Puig –que suscrivim- per tractar-se d'una apologia dels jueus ³⁹¹, el que el fa coincidir amb una estratègia argumentativa que identifica altres autors de l'orde franciscana. Segons De Puig coincideix en gran mesura amb Nicolau de Lira, per bé que se n'aparta una mica per la seua tendència a respectar les bases exegètiques tradicionals dins el comentari bíblic, el que en fa un autor en aparença més arcaïtzant ³⁹². Al també framenor Sant Bonaventura devem algunes precisions més sobre aquests conceptes, que fan del sentit literal un de perspiciu, inassequible a la controversia, i del sentit místic un d'alterador de la realitat, i que en certes condicions pot transcendir-la ³⁹³.

Els inicis de l'humanisme. Lleonci Pilat.

L'època de Francesco Petrarca (1304-1374) va concebre la relació del seu món amb l'Antiguitat en els termes d'una plena i vera restauració, i d'aquí el just nom que rep de Renaixement. La restauració dels textos és l'objecte principal, per no dir-ne únic, de la filologia, però aquest objectiu s'ha d'inserir dins d'un programa que ateny àmbits tan llunyans com la política, la teologia, l'art i la literatura. Quan Petrarca fou coronat a Roma, el diumenge de Resurrecció de l'any 1341, hom feia públic el pla d'una molt activa *intelligensia* per tal de transformar el món contemporani, enterrar l'Edat Mitjana i donar pas a l'Edat Moderna ³⁹⁴.

Aquest programa de recuperació d'un món antic considerat el paradigma tant del bon govern com de la felicitat de l'individu tenia, però, una ala feble: quan Battista Guarino (1454-1513) ens informa de com son pare, Guarino da Verona (1374-1460), ensenyava la literatura antiga i a través d'ella la història i la cultura del món antic, ens diu que per a la poesia havia triat Virgili, Lucà, Estaci, Ovidi –les *Metamorfosis*, no pas les

³⁸⁷ Nicolau de Lira, *Postilla Litteralis super totam Bibliam* 113, *Prologus de commendatione Sacrae Scripturae*, ed. J.P. Migne, *Patrologia Latina CXIII*, París 1852, 28b-29a.

³⁸⁸ K. Reinhardt, "Das Werk des Nikolaus von Lyra im mittelalterlichen Spanien", *Traditio* 43, 1987, 321-358.

³⁸⁹ W. Neumann, "Influence de Raschi et d'autres commentateurs juifs sur les *Postilles* de Nicolas de Lyre", *Revue des Études Juives* 26, 1893, 172-182, i 27, 1893, 250-362; H. Hailperin, *Rashi and the Christian Scholars*, Pittsburgh 1963.

³⁹⁰ J. De Puig, "El *Tractatus de quattuor sensibus Sacrae Scripturae* de Felip Ribot, O.S.C. Edició i estudi", *ATCA* 16, 1997, 299-389.

³⁹¹ J. De Puig, *op. cit.*, pp. 127-130.

³⁹² J. De Puig, *op. cit.*, pp. 314-316.

³⁹³ Sant Bonaventura, *Quaresma IX* 731: *Sensus litteralis est velut aqua; sensus mysticus, tropologicus et anagogicus est sicut vinum.*

³⁹⁴ G. Regn & B. Huss, "Petrarch's Rome: the History of the Africa and the Renaissance Project", *MLN* 124, 2009, 86-102.

Heroides, per exemple-, Sèneca –les tragèdies, doncs-, Plaute i Terenci; per a la filosofia, Plató, Aristòtil i Ciceró; per a la història, Valeri Màxim i Justí, una mena de compromís entre les tradicions antiga i cristiana; i per a la retòrica, Ciceró com a teòric i Quintilià com a model pràctic ³⁹⁵. Val a dir que el text aristotèlic triat era l' *Ètica a Nicòmac*; també, que a la seua obra Battista Guarino esmenta Homer, Hesíode, Teòcrit i Xenofont. Altrament dit, Guarino pare coneixia molt poca literatura grega, i evidentment en traducció llatina. El Renaixement era coix i borni si atenyia tan sols la llatinitat. Però no es tractava només de disposar de traduccions gregues. Calia també que fossin fidels a l'original.

Una tècnica traductora moderna, basada en la literalitat i la veracitat, i que a més a més entenia el procés de traducció com una dialèctica entre dues llengües, la de sortida i la d'arribada, es fa present amb els treballs del monjo grec Pilat, encarregat per Petrarca el 1360 de compondre versions interlinears de la *Ilíada* i l' *Odissea* ³⁹⁶. Si la paràfrasi o la tècnica dels *excerpta* feia per amagar, voluntàriament o involuntària, un original que en tot cas no era considerat apte per al coneixement directe per part dels lectors, la versió interlinear feia realitat un acarament que possibilitava la comparació precisa tant de la forma com del contingut. L'activitat de Pilat com a traductor es feia en paral·lel a les tasques docents que tenia a la Universitat de Florència, on per primera vegada a Europa occidental hi havia una persona encarregada exclusivament de l'ensenyament de la llengua grega ³⁹⁷. Pilat va fer una primera traducció dels cants I a V de la *Ilíada*. Aquestes són les seues impressions al respecte:

Tradussi, come già avevo fatto altre volte, ed in pochi mesi, l'Iiade e l'Odissea, dal greco in latino come nessuno, in ogni altra epoca, aveva mai fatto. Lo feci secondo la mia prassi ed applicando il metodo verbum de verbo. Dal lavoro di traduzione ricavai appunti per le lezioni che tenevo presso la cattedra di greco, consapevole di rivolgermi ad un pubblico completamente ignaro di lingua, letteratura e mitologia greca. Spiegai loro concetti, parole, frasi mirando a rendere comprensibile il testo della traduzione che andavo facendo. Nelle interlinee, sotto il testo greco, oltre la traduzione in latino, inserivo glosse esplicative molto brevi che ristabilivano, nel testo della traduzione stessa, parole atte a chiarire il senso e a restituire dei sottintesi. Nei margini, invece, inserivo note più estese che trattavano di mitologia, di geografia, di grammatica, di parafrasi e di esegesi. Mi servii, per questo lavoro, di tutto il mio bagaglio culturale antico, degli studi e degli insegnamenti ricevuti fin da quando, bambino, dovetti subito divenire grande. Per la traduzione dell'Iiade e dell'Odissea, feci uso degli 'scholia vetera' greci ad Omero, degli scolia di Tzetzes a Licofrone e di tutto ciò che era depositato dentro la mia mente.

Pilat, no gens modest per cert, s'adhereix al mètode de la traducció literal. Pel ritme de la seua traducció havia d'ésser altament competent ³⁹⁸. El procediment de treball

³⁹⁵ B. Guarino, *De ordine docendi ac studendi*, 1459. Vegeu sobre aquest personatge D. Bermond, *Der Stellenwert rhetorischer Bildung in humanistischen 'Lehrplänen' von Battista Guarino dem Jüngeren bis zu Castiglione*, ; L. Michelacci, *Battista Guarini e la retorica dell'altrove politico. Un genere fra epístola, relazione diplomatica e resoconto di viaggio*, Bolonya 2009.

³⁹⁶ A. Pertusi, *Leonio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo umanesimo*, Venezia & Roma 1964.

³⁹⁷ A França el primer professor de grec fou Hermòtim d'Esparta, que va iniciar la seua tasca el 1472.

³⁹⁸ Per a la datació de les tasques de traducció de la *Ilíada* –de la qual havia ja traduït els primers cinc cants a Pàdua, el 1358- i de l' *Odissea* vegeu J. Bruce Ross, "On the Early History of Leontius' Translation of Homer", *CPh* 22, 1927, 341-355.

referma aquesta literalitat mitjançant l'adopció del patró interlineal, que permet la contrastació constant i còmoda d'ambdós textos, el de sortida i el d'arribada. S'ha de subratllar també la inserció de les notes marginals, a més de la idea de la traducció com a suma d'un seguit de coneixements: els de *realia* relatius al marc històric, geogràfic, social, cultural, etc.; els de caire literari; els de caire religiós i mitològic; i, naturalment, els de la pròpia ciència filològica.

Pilat, que era com el seu mestre Barlaam calabrès, va arribar a Venècia el 1359, i des d'allà va fer la via d'Avinyó, d'on Boccaccio el va fer traslladar-se a Florència, on cap a l'Octubre del 1360 encetava la traducció de la *Iliada*. Professor tant de Boccaccio com de Petrarca, el 1364 va decidir d'anar-se'n a Grècia la tardor del 1363, però no va trobar a Constantinoble el mecenatge desitjat i va embarcar de tornada. Malauradament, va morir en el decurs d'una tempesta ja a prop de Venècia³⁹⁹. Per part seua, Boccaccio es va vantar sempre d'haver estat l'introduïdor dels estudis grecs a Itàlia⁴⁰⁰. El mestre de Pilat, Bernardo Massari (1290-1348), rebatejat com a Barlaam el calabrès, exemplifica el neguit espiritual propi de l'època, a la recerca sempre de l'autenticitat. Barlaam va denunciar les pràctiques de l'hesicasme, una disciplina ascètica inspirada en les comunitats cenobítiques orientals que el nostre monjo considerava incompatible amb el cristianisme. La seua admiració per la cultura grega el féu iniciar en la seua llengua Petrarca i Boccaccio, els grans impulsors de l'humanisme.

Entre els importants traductors de l'època destaquen Donato degli Albanzani (1328-1411), el qual traduí a l'italià els tractats *De viris illustribus* de Francesco Petrarca i *De mulieribus claris* de Giovanni Boccaccio, autors que havia tractat, a Venècia el primer i a Ravenna el segon. El florentí Domenico Silvestri (1335-1411) fou un dels millors alumnes de Pilat, a parer d'ell mateix. Ens trobem, doncs, davant d'una època i d'una geografia precises, on es concentren els esforços per la recuperació del llegat

³⁹⁹ Petrarca, *Epistulae de rebus senilibus* VI 1, datada el 1365. També és de lamentar, tot i no ésser comparables a una vida humana, la pèrdua dels còdexs que l'humanista havia dut amb ell des de Grècia.

⁴⁰⁰ *Genealogie deorum gentiliū*, XV 7, cf. V. Romano (ed.), G. Boccaccio, *Genealogie deorum gentiliū libri II*, Bari 1951, pàg. 766: *Geramus paululum obiurgatoribus morem. Ostentationis causa Greca carmina scripsi? Quid inde, queso, mordendus sum? Cui enim iniuriam facio, si iure utar meo? Si nesciunt, meum hoc decus gloriae est, scilicet inter Etruscos Grecis uti carminibus. Nonne ego fui qui Leontium Pylatum a Venetiis occiduam Babilonem querentem a longa peregrinatione meis flexi consiliis, et in patria tenui, qui illum in propriam domum suscepi et diu hospitem habui, et maximo labore meo curavi, ut inter doctores Florentini studii susciperetur, ei ex publico mercede apposita? Fui equidem! Ipse insuper fui, qui primus meis sumptibus Homeri libros et alios quosdam Grecos in Etruriam revocavi, ex qua multis ante seculis abierant non redituri? Nec in Etruriam tantum, sed in patriam deduxi. Ipse ego fui, qui primus ex Latinis a Leontio in privato Iliadem audivi. Ipse insuper fui, qui, ut legerentur publici Homeri libri, operatus sum. A la tercera línia del passatge ens hem permès de corregir l'edició *meum est hoc decus mea gloria est* amb l'esmena *meum hoc decus gloriae est*. *Acconsentiamo un poco a questi oltraggiatori. Per causa di dimostrazione ho scritto et notato dei versi greci. Che sarà poi? Gli prego dirmi, debbo io per ciò essere morso? A cui faccio ingiuria io, se uso delle ragioni mie? Se no'l sanno, questo è honore mio et gloria mia, cioè tra Thoscani usare versi greci. Non sono stato io quello che nella patria mia da Vinegia condussi Leontio Pilato, il quale venendo da lunghi viaggi voleva andare all'Occidentale Babilonia? No'l raccolsi nella mia propria casa, et lungamente ve'l tenni? Non procurai con grandissima fatica che fosse accettato tra i dottori dello studio Fiorentino, et fosse condotto a leggere con publico stipendio? Fui veramente io, io sono stato il primo ch'a mie spese ho fatto ricondurre i libri d'Homero et alcuni altri greci in Thoscani, dalla cui si erano partiti molti secoli innanzi senza mai più ritornarvi; né solamente gli ho condotti in Thoscana, ma nella patria. Io sono stato il primo tra Latini che da Leontio Pilato privatamente ho udito la Iliade. Io appresso sono stato quello che ho operato che i libri d'Homero fossero letti in publico* (trad. G. Bettusi da Bassano).*

clàssic. La mesura del reeiximent d'aquest moviment humanista ens la dona el grau amb què s'inicien i consoliden els estudis de grec ⁴⁰¹.

Ferrández de Heredia i el desenvolupament de la traducció a l'aragonès i al català.

La Corona d'Aragó, un estat compost com tants d'altres a l'Edat Mitjana, i per tant plurilingüe, no fou aliè a l'impuls de creació dels *studia generalia*, les universitats. El 1300 el rei Jaume II va fundar l'Estudi General de Lleida, el més antic del regne; Pere III el Cerimoniós va fundar el 1350 el de Perpinyà i el 1354 el d'Osca, Alfons V el 1450 el de Barcelona ⁴⁰² i Ferran II el 1483 l'Estudi General Lul·lià de Mallorca i el 1499 el de València. Fins aleshores, els estudis superiors per als joves de la Corona tenien com a referents els de les universitats de Tolosa, fundada pel comte Raimon VII el 1229, i de Montpeller, fundada el 1289, tot i que els ensenyaments de medicina hi eren establerts des del 1181 si no abans.

Per als estudis humanístics, els nous *studia generalia* no suposaven un avenç decisiu, d'antuvi perquè els títols més preats eren els de medicina i dret, i després perquè els professors que ensenyessin poètica, retòrica, llengua grega, història antiga o mitologia, senzillament no hi eren.

Fins a cert punt, el taller de traducció establert per Chuan Ferrández de Heredia a Avinyó, ben connectat amb tots els mitjans humans i materials necessaris, omple el buit de les incipients universitats catalanes. Caldrà esperar un segle perquè els estudis de llatinitat de l'ensenyament superior incorporessin les tendències humanístiques per tal d'abandonar l'escolasticisme ⁴⁰³. Pel que fa als estudis grecs, no en coneixem noms rellevants, però sí l'atractiu que hi sentien persones amb afanys intel·lectuals i/o literaris. Així ho demostra la circulació d'obres com el *Graecismus* d'Eberhard de Béthune ⁴⁰⁴.

L'estudi dels treballs avinyonencs mostra, en primer lloc, com s'hi abordava la traducció directa del grec a l'aragonès i al català ⁴⁰⁵; segonament, com aquesta traducció descansava sobre una tasca de col·lació de manuscrits, el que implica una feina d'equip i organitzada d'acord amb una planificació per a la cerca, localització i obtenció de

⁴⁰¹ Per a l'arribada dels professors que s'havien d'encarregar dels estudis vegeu D.N. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge 1962. Per al mètode i les gramàtiques emprats, F. Ciccolella, *Donati Graeci Learning Greek in the Renaissance*, Leiden 2008.

⁴⁰² En realitat, ja l'any 1401 el rei Martí l'Humà havia impulsat uns estudis d'art i medicina, tot i que la fundació *de iure* va ser molt posterior perquè el municipi, l'any 1408, no va voler fer-se càrrec de l'administració i manteniment de l'Estudi General que se li oferia.

⁴⁰³ El *De pronomibus siquae natura* de Joan Ramon Ferrer, acabat a Barcelona el 1477, no només s'inspirava en les velles *Institutiones grammaticae* de Priscia, ans també en el *Liber elegantiarum* de Lorenzo Valla; Joan Esteve va publicar a Venècia el 1489 el llibre del mateix títol que Valla; Joan Serra és autor d'una *Ars nova epistolarum*, datable el 1447, i d'un *De institutione rhetorica dialogus*, del 1455, que romanen inèdits. Tanmateix, Ferrer s'havia format a Bolonya, Esteve a Nàpols i Serra a Tolosa, Milà, Florència i Montpeller.

⁴⁰⁴ J.A. Iglesias Fonseca, *Lectors i biblioteques a la Barcelona del segle XV, Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (1396-1475)*, Universitat Autònoma de Barcelona 1996.

⁴⁰⁵ J.J. Pomer Monferrer, "Les fonts grega i francesa de la versió aragonesa de la *Crònica de Morea*", in J.J. Pomer Monferrer & J. Redondo (edd.), *La traducció (in)directa dels clàssics a les literatures hispàniques, entre més*, Amsterdam 2016, 135-149, pàg. 144: *És evident la coincidència de certs passatges, que evidencien una font grega a partir de la qual s'ha constituït el text aragonès.*

manuscrits, que tot seguit serien objecte d'anàlisi per part dels traductors especialitzats en les diverses llengües implicades ⁴⁰⁶. El procés de traducció implicava una doble versió, primer del grec antic al grec medieval, i després del medieval a l'aragonès o el català. A la tasca desenvolupada pel taller de Ferrández de Heredia pertanyen traduccions extenses i complexes, entre les quals hem de destacar la dels discursos de les *Històries* de Tucídides, la del *Libro de los emperadores* de Zonaràs i la de les *Vides paraleles* de Plutarc, amb el títol de *Vidas semblants*.

Les característiques traductològiques de la Septuaginta.

La filologia bíblica té com a arrel i origen l'exigència d'una anàlisi satisfactòria dels textos de l'Antic Testament. Aquest conjunt de textos, pertanyents a èpoques, gèneres, autors, estils i fins i tot cultures diferents, plantejava contradiccions internes i arribava també a oposar una veritat emanada de Déu a una altra amb el mateix valor, la del Nou Testament. L'eina amb què l'Europa occidental atacava la qüestió era la traducció grega que anomenem *Septuaginta*. Es tracta segons les fonts antigues, jueves en aquest cas ⁴⁰⁷, d'un text traduït en un temps limitat –setanta dies!– per un grup d'experts, que haurien executat les ordres directes del sobirà Ptolemeu II Filadelf, a instàncies de Demetri de Fàleron, director de la Biblioteca d'Alexandria. Tanmateix, altres fonts no advoquen per una bona entesa entre aquests dos personatges ⁴⁰⁸. Hi ha, doncs, dues posicions enfrontades, la dels qui accepten la versió jueva ⁴⁰⁹ i la dels qui la consideren una llegenda ⁴¹⁰.

L'absència d'un model metodològic o fins i tot d'un precedent proper ha fet que els *Setanta* constitueixin un exemple de juxtaposició de pràctiques traductores contradictòries, mancades d'una coherència interna. Un atansament primerenc a la tasca de traducció va cercar d'adoptar una posició intralingüística, centrada en la idea que el text d'arribada grec havia de ser un de molt proper al text de sortida hebreu; que el reflectís com més millor, doncs. Tanmateix, el caire quasi divinal atorgat a aquest text en va fer una icona talment respectada que es va estendre la idea que com a paraula de Déu imposava el vet a la més mínima esmena. Aquesta diguem-ne inviolabilitat del text sagrat, la perfecció del qual el feia esdevenir patró, model i norma per a tota mena de registre, té un contrapunt ben interessant: a la *Carta d'Aristees*, una obra datable el segle II d.C., l'autor desmenteix l'origen de la traducció dels *Setanta* com a producte de la inspiració i la inscriu, en canvi, dins l'esfera d'un treball professional, nat de la col·laboració i del debat:

⁴⁰⁶ J.J. Pomer Monferrer, *op. cit.*, pàg. 146: *Podem concloure afirmant que el Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea no es basa en una única font, grega o francesa, sinó en diferents manuscrits grecs i francesos.* Vegeu també M.J. Jeffreys, "The Chronicle of the Morea. Priority of the Greek version", *BZ* 68, 1975, 304-350; A. Luttrell, "Juan Fernández de Heredia and the Compilation of the Aragonese Chronicle of the Morea", in C. Guzzo (ed.), *Deus vult, miscellanea di studi sugli Ordini militari*, Tuscania 2011, 124-133.

⁴⁰⁷ Es tracta de la *Carta d'Aristees* i Aristòbul, que es daten, respectivament, als segles II i I a.C.

⁴⁰⁸ D.L. V 75-85, Cic. *Rab.* IX 23.

⁴⁰⁹ W.R.G. Loader, "Sexuality and Ptolemy's Greek Bible: Genesis 1-3 in translation: '... things that they altered for King Ptolemy' (Genesis Rabbah 8:11)", in P. McKennie & P. Guillaume (edd.), *Ptolemy II and His World*, Leiden & Boston 2008, 207-231. Vegeu també T.M. Law, *When God Spoke Greek: the Septuagint and the Making of the Christian Bible*, Oxford UP 2013.

⁴¹⁰ T. Rajak, *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora*. Oxford UP 2009.

301 Μετὰ δὲ τρεῖς ἡμέρας ὁ Δημήτριος παραλαβὼν αὐτούς, καὶ διελθὼν τὸ τῶν ἑπτὰ σταδίων ἀνάχωμα τῆς θαλάσσης πρὸς τὴν νῆσον, καὶ διαβάς τὴν γέφυραν, καὶ προσελθὼν ὡς ἐπὶ τὰ βόρεια μέρη, συνέδριον ποιησάμενος εἰς κατεσκευασμένον οἶκον παρὰ τὴν ἡϊόνα, διαπρεπῶς ἔχοντα καὶ πολλῆς ἡσυχίας ἔφεδρον, παρεκάλει τοὺς ἄνδρας τὰ τῆς ἑρμηνείας ἐπιτελεῖν, παρόντων ὅσα πρὸς τὴν χρεῖαν ἔδει καλῶς. 302 οἱ δὲ ἐπετέλουν ἕκαστα σύμφωνα ποιῶντες πρὸς ἑαυτοὺς ταῖς ἀντιβολαῖς· τὸ δὲ ἐκ τῆς συμφωνίας γινόμενον πρεπόντως ἀναγραφῆς οὕτως ἐτύγγανε παρὰ τοῦ Δημητρίου. 303 καὶ μέχρι μὲν ὥρας ἐνάτης τὰ τῆς συνεδρείας ἐγένετο· μετὰ δὲ ταῦτα περὶ τὴν τοῦ σώματος θεραπείαν ἀπελύοντο γίνεσθαι, χορηγουμένων αὐτοῖς δαψιλῶς ὧν προηροῦντο πάντων. 304 ἐκτὸς δὲ καὶ καθ' ἡμέραν, ὅσα βασιλεῖ παρεσκευάζετο, καὶ τούτοις ὁ Δωρόθεος ἐπετέλει· προστεταγμένον γὰρ ἦν αὐτῷ διὰ τοῦ βασιλέως. ἅμα δὲ τῇ πρώτῃ παρεγίνοντο εἰς τὴν αὐλὴν καθ' ἡμέραν, καὶ ποιησάμενοι τὸν ἀσπασμὸν τοῦ βασιλέως, ἀπελύοντο πρὸς τὸν ἑαυτῶν τόπον. 305 ὡς δὲ ἔθος ἐστὶ πᾶσι τοῖς Ἰουδαίοις, {ἀποनिψάμενοι} τῇ θαλάσῃ τὰς χεῖρας, ὡς ἂν εὔξωνται πρὸς τὸν θεόν, ἐτρέποντο πρὸς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ἐκάστου διασάφησιν. 306 Ἐπηρώτησα δὲ καὶ τοῦτο Τίνος χάριν ἀπονιζόμενος τὰς χεῖρας τὸ τηνικαῦτα εὔχονται; διεσάφουν δέ, ὅτι μαρτύριόν ἐστι τοῦ μηδὲν εἰργάσθαι κακόν· πᾶσα γὰρ ἐνέργεια διὰ τῶν χειρῶν γίνεται· καλῶς καὶ ὁσίως μεταφέροντες ἐπὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἀλήθειαν πάντα. 307 καθὼς δὲ προειρήκαμεν, οὕτως καθ' ἐκάστην εἰς τὸν τόπον, ἔχοντα τερπνότητα διὰ τὴν ἡσυχίαν καὶ καταύγειαν, συναγόμενοι τὸ προκείμενον ἐπετέλουν. συνέτυχε δὲ οὕτως ἐν ἡμέραις ἑβδομήκοντα δυοῖς τελειωθῆναι τὰ τῆς μεταγραφῆς, οἶονεῖ κατὰ πρόθεσιν τινα τοῦ τοιοῦτου γεγενημένου.

301 *Després de tres dies Demetri, que els havia rebut al seu seguici, un cop va haver recorregut la defensa de set estadis de la mar davant l'illa, travessat el pont i anat cap a la seua part septentrional, tot celebrant una reunió a una casa disposada prop de la riba, decorada amb sumptuositat i seu d'una d'una contínua calma, convidava els nostres homes a posar fi als treballs de la traducció, per tal com tot el que calia amb vistes a aquell objectiu ho tenien a l'abast en les millors condicions.* 302 *Per la seua banda, ells posaven terme a cada qüestió tot concertant-se entre ells mitjançant els debats. El producte de l'acord era convenientment tractat a tall de versió escrita per part de Demetri.* 303 *Les feines de l'estada tenien lloc fins a l'hora nona; després se n'anaven cadascun per separat per tal d'estar al cas de l'atenció a les seues persones, proveïts amb tot de luxe de tot allò que prèviament triaven.* 304 *A banda de tot això, cada dia Doroteu duïa a terme en honor d'ells tot el que hagués estat disposat per a regal del rei, car li ho havia estat ordenat per ell. A trenc d'alba es presentaven cada dia a la sala d'audiències, i tan bon punt havien fet la salutació del rei, se n'anaven cap al seu lloc.* 305 *Segons que tenen per costum els jueus, tantost s'havien rentat a la mar les mans per tal de pregar al seu déu, es lliuraven a la lectura i a l'exegesi de cada passatge.* 306 *Vaig fer també la pregunta següent: per què pregunuen aleshores, així que s'han rentat les mans? I m'aclarien: perquè és la prova que no han comès cap malesa: tota activitat es fa mitjançant les mans; amb la qual cosa estaven conduint-ho tot cap a la veritat i la justícia.* 307 *Segons que hem dit d'antuvi, així cada dia a aquell indret, que preservava el seu encant gràcies a la seua tranquil·litat i limpidesa, completaven el text que tenien al davant a còpia de reunir-se. I casualment va ocórrer que les tasques de la traducció varen quedar completades en setanta-dos dies, com si s'hagués produït en virtut d'un pla preconcebut per a un esdeveniment tan important*⁴¹¹.

⁴¹¹ *Let. Arist.* 301-307.

Segons Aristees, doncs, la traducció neix de la competència d'uns experts que gaudeixen d'unes excel·lents condicions de treball mercès a l'interès reial per tal de llegar com a testimoniatge de la seua saviesa una Biblioteca proveïda de tots els textos útils per al coneixement humà. No hi ha, explícitament almenys, cap providència divina.

La coincidència pràctica de tots dos plantejaments metodològics fou que la tradició va augmentar paulatinament la servitud envers un sentit de la literalitat que per moltíssims motius feia impossible l'assoliment de l'objectiu d'una traducció correcta. Més encara, aquesta rígida concepció de la literalitat va esdevenir el criteri traductològic per antonomàsia ⁴¹².

El plantejament metodològic dels *Setanta* aposta amb fermesa per una literalitat absoluta, que exclou procediments alternatius com la paràfrasi, l'abreujament o la selecció. Nogensmenys, tant l'aproximació teòrica com el resultat mateix de la traducció revelen idèntica inconsistència ⁴¹³.

La famosa i influent traducció dels *Setanta* ⁴¹⁴ no fou, però, l'única traducció de l'Antic Testament al grec. N'hi va haver altres, signades per Aquila, Símmac i Teodosi, a més de l'anomenat *Pentateuc* de Constantinoble ⁴¹⁵, el *Graecus Venetus* ⁴¹⁶ i encara d'altres que ens han arribat fragmentàriament.

Una tasca filològica posterior, duta a terme a Babilònia i a Galilea entre els segles VI i X, fou la de l'edició de l'Antic Testament amb la inclusió de vocals plenes, d'accents i de signes de puntuació, el que s'ha anomenat edició masorètica –a partir del terme מסורה, *masorah*, tradició-. Tanmateix, la versió grega de la *Septuaginta* va haver de fer-se sobre un text pre-masorètic. I encara hi ha una part dels *Setanta* que demana una perspectiva diferent, la d'aquells texts que no tenen un hipotext hebreu, sinó que varen ésser compostos directament en grec, com ara, per exemple, part dels quatre llibres dels *Macabeus*; així com el primer està reconegut com una traducció d'un original hebreu, i el segon, en canvi, com una versió abreujada de l'hipotext, també hebreu, el consens dels investigadors considera els llibres tercer i quart textos compostos directament en llengua grega ⁴¹⁷.

S'ha de descartar la idea que el grec de la *Septuaginta* constitueixi un tipus especial de llengua, tant si hom pensa en una varietat dialectal com si ho fem en una mena de creació mixta hebreo-hel·lènica ⁴¹⁸. Ben al contrari, resulta un bon tros paradoxal que,

⁴¹² S. Brock, "Translation in Antiquity", pàg. 878: *Such was the prestige of the Bible in Late Antiquity that in due course Jerome's prescription of uerbum e uerbo for biblical translations was the norm for almost all translation, whether religion or secular.*

⁴¹³ S. Brock, "The Phenomenon of the *Septuagint*", *Oudtestamentliche Studien* 17, 1972, 11-33.

⁴¹⁴ El nom mateix resulta paradoxal, atès que la *Carta d'Aristees* parla clarament d'un nombre diferent, cf. *Let. Arist.* 50 οἱ πάντες ἑβδομήκοντα δύο, *en total setanta-dos.*

⁴¹⁵ El *Pentateuc* fou editat el 1547.

⁴¹⁶ O. von Gebhardt (ed.), *Graecus Venetus*, Leipzig 1875.

⁴¹⁷ T. Rajak, "The Fourth Book of Maccabees in a Multi-Cultural City", in Y. Furstenberg (ed.), *Jewish and Christian Communal Identities in the Roman World*, Leiden & Boston 2006. 134-150; M. Zeiger Simkovich, "Greek Influence on the Composition of 2 Maccabees", *Journal for the Study of Judaism* 42, 2011, 293-310.

⁴¹⁸ G. Drettas, "The Translation (Targum) of the *Septuagint*", in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 873-886, 887-896, pàg. 893: (...) *There are no instances of admixture, such as are to be found in pidgins or creoles. In order to respond*

arran de la riquesa sintàctica del grec, el text de la traducció esdevingui més clar que no pas el del seu original ⁴¹⁹. Tanmateix, era inevitable que la llengua d'arribada reflectís nombrosos calcs de tot tipus de l'original, molts dels quals en realitat responen a una diferència de freqüència perquè ja eren possibles al grec clàssic ⁴²⁰. Altres trets lingüístics, en canvi, responen del tot al patró de l'hebreu i l'arameu, encara que siguin també possibles a la llengua grega ⁴²¹. Un tercer grup, finalment, no té la més mínima acomodació al grec, i es deu només a la pretensió de la literalitat, com s'esdevé amb la fórmula hebrea *wa-yəhí*, transformada en el grec *καὶ ἐγένετο*, *kai egéneto*, i va arribar (*que*).

Els inicis de la filologia bíblica.

Des del punt de vista epistemològic, la filologia bíblica es desenvolupa al marc d'una ciència més acostada al platonisme que no a l'aristotelisme, i on la interrelació entre les diverses disciplines té en compte els interessos individuals i socials i no només les dependències científiques de les unes envers les altres.

Hi ha també unes condicions ideològiques afavoridores d'aquesta filologia bíblica, i no són pas les de la Contrareforma. Als països d'obediència reformista, els anomenats protestants, va florir una filologia que accedia amb llibertat als textos bíblics, sense la tutela teòrica i pràctica d'una jerarquia sacerdotal que vigilava els progressos obtinguts i si calia els avortava. Als països de la Contrareforma, en canvi, el pensament d'arrel platònica es veia arraconat en benefici d'un aristotelisme tomista, tan proper a la realitat més immediata que la discussió de qüestions menors permetia d'evadir-se davant dels problemes vertaderament importants. La traducció afecta a aquesta metodologia de curta volada seguia el principi de no plantejar-se l'exacte anostrament dels conceptes, mentre que la Reforma protestant exigia passar dels elements per separat al conjunt del significat del text ⁴²². Així es com a la tradició filològica dels països reformistes es varen desenvolupar disciplines formals que podem descriure com el nucli mateix de la filologia, com ara la crítica textual, l'ecdòtica i la papirologia.

Ara bé, juntament amb les condicions ideològiques, hi ha unes altres de prèvies, sense les quals el moviment reformista no hauria avançat com ho va fer. Estem referint-nos a l'aparició d'una cultura humanística d'alta volada a l'Alemanya de finals del segle XV, que podia ja competir amb la de la Itàlia contemporània. La figura d'Enea Silvio Piccolomini, el Papa Pius II, explica per ella sola l'impuls donat a l'estudi del grec i el llatí a Baviera, Suàbia, Àustria, Suïssa, Alsàcia. Ja al segle XV anem a veure la implantació d'estudis humanístics ben arrelats a ciutats com Estrasburg, Colònia, Heidelberg,

to the requirements of the text, the translators simply exploited the structural similarities between Greek and Hebrew.

⁴¹⁹ G. Drettas, *op. cit.*, pàg. 894.

⁴²⁰ Esmentarem com a exemple l'ús de les perífrasis verbals.

⁴²¹ N'és un exemple l'abundor de l'esquema VSO, que en grec ve determinat per l'estilística i no pas per la sintaxi.

⁴²² J. Hankins, "Anti-platonism in the Renaissance and the Middle Ages", *Classica et Mediaevalia* 47, 1996, 359-376, pàg. 375: (...) *Quattrocento humanists were working with a much more freer technique of translation, the ad sententiam method. The translations of the twelfth and thirteenth centuries followed almost to a man the stricter ad verbum method that did not permit moral blemishes to be as easily covered up.*

Tübingen i Basilea, a les quals s'uniran, ja al segle XVI, ciutats de l'Alemanya central com Erfurt, Leipzig i Wittenberg.

Capítol 8.- La recepció de les literatures clàssiques a les vernacles a l'Edat Mitjana.

La llengua va indissolublement lligada a la cultura, però més encara a la cultura literària. La història de la recepció de les literatures clàssiques a les diferents cultures nacionals a l'Edat Mitjana s'explica a partir de la difusió i l'aprenentatge de les llengües llatina i grega.

Àrees centrals dins d'aquest procés són les corresponents a aquells estats en major relació amb la gran potència europea dins la transmissió de la civilització clàssica, Bizanci. Hongria, declarada de fe cristiana l'any 975 –no tant, en canvi, Bulgària, reconquerida per Bizanci el 1018-, va representar un enclavament estratègic per al pas de textos, molts d'ells en versió llatina. Val a significar en aquest aspecte el deute d'Occident envers la dinastia dels Comnens, especialment amb l'emperador Manel I (al tron entre els anys 1143 i 1180); malauradament, les derrotes a l'Anatòlia, a Manzikert el 1171, i a Mirioscèfal el 1176, varen fer que l'activitat diplomàtica dels bizantins quedés supeditada als interessos relacionats amb la situació militar. Tanmateix, producte de l'expansió diplomàtica de Bizanci envers Occident són, p.e., els contactes amb el califat cordovès⁴²³ i amb el regne de Lleó. No hauríem d'oblidar, tanmateix, el breu període en què un extens territori de la península, a més de les illes Balears i Pitiüses, va formar part de l'imperi bizantí⁴²⁴.

D'altra banda, s'ho val a recordar que la pràctica de la traducció, certament, té una il·lustre història prèvia a l'adveniment de les Croades⁴²⁵. La història de la traducció europea ha de partir de l'oposició entre Orient i Occident, sobre la base dels dos imperis

⁴²³ E. Lévi Provençal, "Un échange d'ambassades entre Cordoue et Byzance au IXe siècle", *Byzantion* 12, 1937, 1-24; J. Signes Codoñer, "La diplomacia del libro en Bizancio", *Scrittura e civiltà* 20, 1996, 153-187; A. Cutler, "Constantinople and Cordoba: cultural exchange and cultural difference in the ninth and tenth centuries", in M. Morfakidis & M. Alganza Roldán (edd.), *La religión en el mundo griego de la Antigüedad a la Grecia moderna*, Granada 1997, 417-436; E. Manzano Moreno, "Byzantium and al-Andalus in the ninth century", in L. Brubaker (ed.), *Byzantium in the Ninth Century. Dead or Alive?*, Aldershot 1998, pp. 215-227 –sobre les gestions diplomàtiques més adreçades al pla militar-; cf. J. Signes, "Andalusíes y bizantinos", www.csic.es: *Por esas fechas, mediados del siglo X, tenemos constancia de una serie de contactos a nivel oficial entre las cortes de Córdoba y Constantinopla que parecen continuar la línea política iniciada en el siglo IX por Teófilo. Sabemos así que en época de al-Hakam II los bizantinos ayudaron a construir los mosaicos que adornaban la gran mezquita de Córdoba y que algunas de las peculiaridades de esta mezquita, como la cúpula polilobulada ante el mihrab, cuentan con precedentes en iglesias bizantinas. Fuentes árabes informan también que un emperador de Constantinopla (la fecha que se da es el 948/949, pero el nombre del emperador que se señala es Romano, que empezó a reinar en el 959) envió al califa de Córdoba un ejemplar del Dioscórides griego junto con un intérprete griego (el monje Nicolás), para ayudar a su traducción al árabe, en la que estaban muy interesados los eruditos andalusíes. Se conserva así mismo una versión árabe de lo que pudo ser el original de una carta de un emperador bizantino al califa cordobés acerca del envío de una obra de Pseudo-Apolonio de Tiana. Todo ello revela que las relaciones entre Córdoba y Constantinopla, de las que hay ecos en el bizantino Libro de las Ceremonias, no eran tan excepcionales como se creía y de hecho recientes investigaciones apuntan a influencias de la corte bizantina sobre el ceremonial cordobés del siglo X.*

⁴²⁴ M. Vallejo Girvés, *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de la historia mediterránea*, Alcalá de Henares 1993; A. Melero, "Un ostrakon en griego de la Almoina de Valencia", *SPhV* 5, 2001, 155-160; J. Signes, "Bizancio y las Baleares en los siglos VIII-IX", in R. Durán Tapia (ed.), *Bizancio y las Baleares*, Palma 2005, 45-101; J. Signes, "Bis wann waren die Balearen byzantinisch?", in K. Belke, A. Külze, E. Kislinger & M. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, Vienna, Colònia & Weimar 2007, 597-604.

⁴²⁵ J. Signes, "El esplendor de Bizancio y las traducciones del griego al latín antes de las Cruzadas", in A. Sánchez Ostiz, J.B. Torres & R. Martínez (ed.), *De Grecia a Roma y de Roma a Grecia: un camino de ida y vuelta*, Pamplona 2007, 407-419.

romans tardans. Un text com ara la *Visio Tundali*, present a la literatura catalana, té una de molt més àmplia a l'Europa balcànica i eslava, amb traduccions serbo-croata, txeca i bielorrussa. D'altra banda, convé de recordar que aquesta divisió té una base ideològica, no pas cultural o lingüística. Un personatge com Gennadi l'Escolar –també conegut com a Gennadi II, la seua nomenclatura com a patriarca de Constantinoble-, format a Florència i sense uns escrúpols que l'impedissin de reconèixer la posició preminent de l'Occident europeu en matèria de teologia i de cultura en general, malgrat una posició inicial oberta al diàleg ⁴²⁶ va preferir oposar-se a la reunificació de les esglésies i es va abraonar contra tot aquell, a Orient com a Occident, que advoqués per la fi del cisma ⁴²⁷. Però el més significatiu és la posició adoptada per Gennadi, patriarca de Constantinoble al temps de la conquesta turca, i que tot i la seua trajectòria fou tanmateix insensible a l'escaiença d'un atansament a Occident ⁴²⁸.

Un altre apunt ajudarà a entendre com les relacions culturals no es troben necessàriament condicionades sempre pels blocs definits per enfrontaments polítics o ideològics. L'historiador grec Duques, anterior de pocs anys a Gennadi, feia servir fonts turques per a la redacció de la seua obra ⁴²⁹. D'altra banda, els progressos de la diplomàcia bizantina estimulaven, juntament amb altres interessos d'ordre religiós o econòmic, l'esforç dels viatgers que es dirigien per la ruta terrestre o la marítima a Bizanci ⁴³⁰. Per consegüent, tot d'interessos comercials, polítics i religiosos unien cultures i països d'Orient i d'Occident, la relació entre els quals no s'ha de reduir, doncs, al context de les Croades. D'identica manera, les posicions dels actors del tauler d'escacs que comprèn de la riba de l'Atlàntic al Caucas no eren unes d'immutables ⁴³¹.

El progrés de la traducció dels clàssics a les cultures hispàniques.

Els regnes cristians de la península Ibèrica, tant des dels poders reials i nobiliaris com des de les institucions eclesiàstiques i monàstiques, no foren els únics a desenvolupar polítiques culturals adreçades a la recuperació del llegat científic i literari de l'Antiguitat. També als regnes islàmics hi va haver una activitat traductora tant o més important. En

⁴²⁶ J. Gill, "George Scholarius", *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford, 1964, 79–94; C.J.G. Turner, "George Gennadius Scholarius and the Council of Florence", *Journal of Theological Studies* 18, 1967, 83–103, i "The career of Georgios Gennadios Scholarios", *Byzantion* 39, 1969, 420–455.

⁴²⁷ A. Papadakis, "Gennadius II and Mehmet the Conqueror", *Byzantion* 42, 1972, 88–106, pàg. 90: (...) *Gennadius was also one of the last great anti-Latins of the Byzantine Church.*

⁴²⁸ Sobre la caiguda de Constantinoble i el paper de Gennadi vegeu M.-H. Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin*, Paris 2008; J. Gill, "George Scholarius", *Personalities of the Council of Florence and other Essays*, Oxford, 1964, 79–94; V. Laurent, "Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476). Succession et chronologie d'après un catalogue inédit", *Revue des études byzantines* 26, 1968, 229–263.

⁴²⁹ M. Carroll, "Notes on the Authorship of the 'Siege' Section of the *Chronicon Maius* of Pseudo-Sfrantzes, Book III", *Byzantion* 41, 1971, 28–36, pàg. 30.

⁴³⁰ K.N. Ciggaar, *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations*, Leiden 1996; J. Signes Codoñer, "Viajeros y embajadores a Constantinopla desde Carlomagno hasta la Primera Cruzada", in M. Cortés Arrese (ed.), *Camínos de Bizancio*, Ciudad Real 2007, 175–213.

⁴³¹ Per a una anàlisi de l'evolució de la cultura, la política i la religió bizantines pel que fa a la civilització islàmica, vegeu R. Shukurov, "Byzantine Appropriation of the Orient: Notes on its Principles and Patterns", in A.C.S. Peacock, B. De Nicola & N. Sur Yildiz (ed.), *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, London & New York 2015, 167–182.

forma part també una producció cultural sovint ignorada, la dels centres mossàrabs que durant segles varen conservar la ciència, l'art i la literatura de la Hispània visigòtica i la varen transmetre a la civilització islàmica. Ciutats com Cartagonova, Mérida, Toledo i Còrdova continuaren impulsant, en condicions més favorables o més desfavorables, la continuïtat de la tradició clàssica ⁴³². Aquesta tasca es va veure molt afectada amb les revoltes mossàrabs, especialment actives a Mérida i Toledo ⁴³³.

El coneixement de les llengües clàssiques va patir l'asimetria de la situació de l'una i l'altra: a una certa impregnació de la cultura llatina, per bé que limitada als estrats socials més elevats i a desgrat dels pregons filtres imposats per l'Església, es contraposa una empedreïda i llarga exclusió de la cultura grega. Nogensmenys, s'ha estès la idea que l'Alta Edat Mitjana als països d'Europa occidental va ésser del tot aliena al coneixement de la llengua i la literatura gregues ⁴³⁴. Les evidències, però, mostren que no era ben bé així. Com, si no, s'explica el lèxic trilingüe del monestir de Ripoll, que ofereix l'equivalència de termes hebreus, grecs i llatins, en aquest ordre? Ens referim al manuscrit 74 de Ripoll, de mitjan segle X ⁴³⁵. L'originalitat dels lemes hebreus, unida al fet que l'ordre sigui, com hem dit, encapçalat per aquesta llengua, seguida de la grega, fan pensar que l'autor era jueu i hel·lenoparlant. De fet, allà on identifiquem una comunitat jueva hi ha altes probabilitats que estigui parcialment integrada per famílies hel·lenoparlants. S'ho val a tenir present, endemés, que els jueus es movien amb una certa llibertat entre els territoris islàmics i cristians, i que mantenien lligams amb comunitats d'altres països, a Orient i a Occident. D'altra banda, hem de recordar també que els lligams de la Marca Hispànica amb la Narbonense i la Septimània venien de molt antic, des dels segles V i VI, i de fet els poders del país varen proclamar un estat independent tot aprofitant la derrota del rei visigot Rodrigo el 711 ⁴³⁶.

⁴³² M. de Epalza, "The Mozarabs: An Emblematic Christian Minority in Islamic Al-Andalus", in S. Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden 1992, 149-170, pàg. 161, posa en relleu el paper de Mérida com a centre cultural on continuaven funcionant les antigues institucions visigòtiques, inclòs el bisbat, i on la comunitat mossàrab no dequeïa sota el califat en l'exercici de la seua influència.

⁴³³ M. Makki, "The political history of Al-Andalus", in S. Khadra Jayyusi (ed.), *op. cit.*, 3-87, pp. 28-30.

⁴³⁴ Ja al seu moment E. Jeanneau, "Jean Scot Erigène et le grec", *Archivium Latinitatis Medii Aevi* 41, 1979, 5-50, va atribuir un constant i profund conreu del maneig de textos grecs a la cultura monàstica irlandesa. Per a un interessant testimoniatge del conreu de la gramàtica llatina, vegeu les glosses a Priscià del monjo Rémige d'Auxerre i els seus assistents (segle IX), publicades i comentades per R. Copeland & I. Sluiter, *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, A.D. 300-1475*, Oxford 2016, amb consulta online al link:

<https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:osobl/9780199653782.001.0001/acprof-9780199653782-chapter-16>.

Per a una avaluació recent del paper de la cultura grega al llarg de l'Edat Mitjana vegeu M. Mavroudi, "Translations from Greek into Latin and Arabic during the Middle Ages. Searching for the Classical Tradition", *Speculum* 90, 2015, 28-59. Per al cas concret del nostre país, vegeu M. Zimmermann, "La connaissance du grec en Catalogne du IXe au Xie siècles", in M. Sot (coord.), *Haut Moyen Âge. Culture, éducation et société. Études offertes à P. Riché*, La Garenne-Colombes 1990, 493-515.

⁴³⁵ J. Millàs Vallicrosa, "Un antiguo glosario hispanohebraico con transcripciones pretiberienses", *Sefarad* 21, 1961, 219-239; J. Carracedo Fraga, "Un glosario gramatical griego-latino en el códice Ripoll 74", in M.J. García Blanco et al. (edd.), *Αντίδοπον. Homenaje a Juan José Moralejo*, Santiago de Compostela 2011, 121-131; M. Punsola Munárriz, *Els hel·lenismes a la documentació llatina de la Catalunya altomedieval (segles IX-XII): la seva relació amb els glossaris*, Barcelona, tesi doctoral, 2017.

⁴³⁶ R. Collins, *Early Medieval Spain. Unity in Diversity, 400-1000*, London 1983, pàg. 253: *It is certain that an independent kingdom existed briefly in the two provinces after the defeat of Roderic. A king Achila struck coins at Narbone, Gerona and Tarragona.*

El coneixement del grec per part de molts traductors hebreus va possibilitar l'escomesa de traduccions de volada. Als territoris islàmics, esdeveniments històrics varen provocar l'ofec d'aquesta tradició, gairebé extingida després de catàstrofes com l'exterminació de bona part de la comunitat jueva de Granada el 1066⁴³⁷, i sobre tot després de la instauració del poder almohade, a mitjan segle XII. Fins aleshores els jueus varen col·laborar en tasques de traducció de textos mèdics, filosòfics, religiosos, geogràfics, poètics, etc. També a l'escola de traductors de Toledo hi va haver una valuosa presència hebrea, com ho testimonia la tasca d'Abraham ibn Daud⁴³⁸.

Tanmateix, el nucli més interessant i productiu de traductors jueus era el dels que treballaven a Catalunya (Abraham bar Hiyya, Sem Tov ben Josef Falaguera, Jacob ben David Bonjorn)⁴³⁹. Amb tota probabilitat aquest nucli estava en contacte amb els d'Occitània (Judah ibn Tibbon)⁴⁴⁰, Nàpols (Qalonymus ben Qalonymus)⁴⁴¹. D'aquests professionals s'han de destacar dos trets: que sovint exercitaven el seu ofici en règim de col·laboració amb un traductor nadiu de la llengua d'arribada; i que alguns crearen tallers de traducció vinculats al clan familiar, com ara les generacions de traductors descendents de Judah ibn Tibbon. Precisament a un d'aquests va adreçar el cordovès Maimònides una lletra de la qual extractem el passatge següent:

Maimònides a Samuel ibn Tibbon:

Deixa'm preestablir una norma. Qualsevol que vulgui traduir i es faci el propòsit de fer equivaldre cada terme de forma literal, i al mateix temps de cenyir-se amb total subjecció a l'ordre de paraules i d'oracions de l'original, es trobarà amb moltes dificultats; el seu anostrament serà un d'insuficient i sense proues garanties. Aquest no és pas el mètode correcte. El traductor hauria abans de res d'aprehendre el sentit del tema al llarg de tot el text, i després establir la qüestió amb total claredat a l'altra llengua. Això, nogensmenys, no es pot fer sense alterar l'ordre de paraules, fer servir

⁴³⁷ Per a una reavaluació de les dades al respecte, vegeu E. Spivakovsky, "The Jewish presence in Granada", *Journal of Medieval History* 2, 1971, 215-238.

⁴³⁸ S. García-Jalón de la Lama, "El valor de la Tradición en el judaísmo medieval: (Estudio de la cuestión el Sefer ha-Qabbalah de Abraham ben Daud)", *Scripta Theologica* 18, 1986, 433-458; A. Sáenz-Badillos, "Participación de judíos en las traducciones de Toledo", *La Escuela de Traductores de Toledo*, Toledo 1996, 17-22 i 65-70. Ibn Daud treballaria juntament amb Gundisalvus d'Ávila.

⁴³⁹ Per als dos primers vegeu G. Freudenthal, *Science in Medieval Jewish Cultures*, Cambridge 2011, pàg. 174. Tots dos autors, l'un a la primera meitat del segle XI i l'altre a la segona del XIII, es varen ocupar de textos d'òptica. Recordeu que l'Òptica d'Euclides ja havia arribat a Occident a través de l'escola traductora de Palerm. Freudenthal subratlla com aquests dos autors són els únics a tota l'Europa occidental a incloure l'òptica al costat de la resta de ciències. Per al cotlliurenc Jacob ben David Bonjorn vegeu G. Freudenthal, *op. cit.*, pàg. 151, on se'n destaca que fou l'autor de l'obra més important de l'astronomia de l'època; J. Chabàs & X. Rodríguez, *L'astronomia de Jacob ben David Bonjorn*, Barcelona 1992, pàg. 151, sobre Bonjorn com a traductor; G. Bos, C. Burnett & T. Langermann, "Hebrew Medical Astrology: David Ben Yom Tov, Kelal Qatan: Original Hebrew Text, Medieval Latin Translation, Modern English Translation", *Transactions of the American Philosophical Society* 95, 2005, pp. i, iii, v-vii, ix, 1-61 i 63-121. El cognom català Bonjorn és la traducció de l'hebreu Yom Tov.

⁴⁴⁰ L. Berman, "Greek into Hebrew: Samuel b. Judah of Marseilles, Fourteenth-Century Philosopher and Translator", in A. Altmann (ed.), *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge 1967, 289-320; G. Freudenthal, "Les sciences dans les communautés juives médiévales de Provence: leur appropriation, leur rôle", *Revue des Études Juives* 152, 1993, 29-136; "Science in the Medieval Jewish Culture of Southern France", *History of Science* 33, 1995, 23-58; R. Fontaine, "Samuel ibn Tibbon's Translation of the Arabic Version of Aristotle's *Meteorology*", in G. Endress & R. Kruk (edd.), *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*, Leiden 1997, 85-100.

⁴⁴¹ C. Sirat, "Les traducteurs juifs à la cour des rois de Sicile et de Naples", in G. Contamine (ed.), *Traduction et traducteurs au Moyen Âge*, Paris 1989, 169-191.

*moltes paraules per a una sola o a l'inrevés, o afegir o llevar paraules, de bo i manera que el tema sigui perfectament intel·ligible a la llengua a la qual tradueix.*⁴⁴².

No sabem fins a quin punt els traductors hebreus varen col·laborar en la introducció a la literatura catalana de temes de procedència oriental –àrab, persa, índia, etc.-. Aquest és un altre dels temes d'estudi inherents a la cerca sobre la traducció a l'època medieval.

Les relacions amb la cultura grega a la Baixa Edat Mitjana.

La Corona d'Aragó no fou mai aliena a l'interès polític, econòmic i cultural de Bizanci, com ho demostren les relacions establertes des d'inicis del segle XII si no abans⁴⁴³. El conjunt dels intercanvis diplomàtics comprén també la Corona de Castella⁴⁴⁴. Però fou la Corona d'Aragó la qui, amb la seua expansió mediterrània, va topar amb la cultura clàssica per diverses vies. Així, al segle XII tenim una carta de l'arxidiaca calabrès Enric Aristip, traductor al llatí dels diàlegs platònics *Menó* i *Fedó*, a un estudiós anglès, on li exposa com a l'illa es troben una biblioteca siracusana, una argòlica –potser per designar la Grècia continental-, a més dels textos d'Anaxàgores, Aristòtil, Temisti i Plutarc, entre d'altres. Ja al segle XIII, la conquesta del País Valencià probablement dugué, amb el sotmetiment d'un gran nombre de pobladors de cultura àrab, una millor integració de continguts científics que havien sigut traduïts a aquesta llengua⁴⁴⁵. És aquí on hem d'esmentar el nom d'Arnau de Vilanova, un dels autors més dotats per a l'ús de llengües diverses, i dels més traduïts al seu torn; dins l'obra de l'insigne científic valencià, oberta a diferents horitzons culturals, no tan sols l'oriental, el pare Batllori ha explicat com Vilanova no només va rebre la pregona influència de la cultura bizantina⁴⁴⁶, ans també va influir ell mateix en ella⁴⁴⁷.

Paral·lelament, a la Corona de Castella es produïa l'anostrament de textos literaris i científics com a resultat del contacte amb les cultures islàmica i jueva, i que tindria el seu centre neuràlgic amb la creació de l'Escuela de Traductores. Més endavant, aquesta institució esdevindria eina decisiva dins l'estructura cultural de palau creada per Alfonso X a la cort de Toledo. Aquí rau, molt probablement, l'inici de la influència

⁴⁴² Lletra de Maimònides a Samiel ibn Tibbon.

⁴⁴³ E. Marcos, *Die Byzantinisch-Katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*, Munic 1996.

⁴⁴⁴ Una àmplia informació sobre la qüestió es pot trobar a I. Pérez Martín & P. Bádenas de la Peña (edd.), *Bizancio y la península Ibérica. De la antigüedad tardía a la edad moderna*, Madrid 2004.

⁴⁴⁵ A.M. Alfonso-Goldfarg & M.A. Pileggi Perassollo, "O universo cultural e científico valenciano durante os seculos XIII e XIV e a contextualização da obra de Arnaldo de Vilanova", *Historia, Ciências, Saúde-Manguinhos II*, 1995-1996, 32-43.

⁴⁴⁶ M. Batllori, "Ramon Llull i Arnau de Vilanova en relació amb la filosofia i amb les ciències orientals del segle XIII", *A través de la història i la cultura*, Barcelona 1979, 15-35 (= "Raimondo Lullo e Arnaldo da Vilanova ed i loro rapporti con la filosofia e con le scienze orientali del secolo XIII", in *Oriente e Occidente nel Medioevo: Filosofia e Scienze*, Roma 1971, 145-157), pàg. 30: *Pel que fa a la seva oniromància, a més de les fonts comunes als metges occidentals que han escrit tractats sobre els somnis, caldría remarcar una influència espiritualística bizantina, molt diflosa des del temps de Gioacchino da Fiore entre els espirituals italians i provençals dels segles XIII i XIV.*

⁴⁴⁷ M. Batllori, "Alguns moments d'expansió de la història i de la cultura valencianes", *A través de la història i la cultura*, 109-127, pp. 113-114 (sobre Arnau de Vilanova): *Paral·lelament, el seu ideari espiritual arribava al món bizantí, renovat per l'hesicame, a través d'incorrectes traduccions gregues elaborades en algun monestir de la Itàlia meridional, on ell mateix havia vist coexistir grecs i llatins.*

d'autors com l'historiador Flavi Josef ⁴⁴⁸. Trobem, doncs, un patró semblant al d'altres escoles de traductors arreu d'Europa occidental, on els interessos reials condicionaven la tria dels textos destinats a ésser traduïts.

Juntament amb el paper dels monestirs, les diòcesis, la cort i els palaus nobiliaris hongaresos, hem d'esmentar l'intercanvi produït arran de les Croades, entre els segles XI i XIII, amb el seu gran impacte a la cultura monàstica i nobiliària. A diferència de la incorporació a Occident de la literatura clàssica, amb les Croades arriba també tot un seguit de gèneres de caire més popular, el que alhora produeix una retroalimentació de totes dues menes d'anostrament. La cultura eclesiàstica es veia ara contestada per la concurrència de la cultura nobiliària, desenvolupada en paral·lel amb les Croades. Així, el 1176 Chrétien de Troyes ja escrivia això en presentar la matèria del seu poema, *Cligès* vv. 47-49: *treite d'un empereor / puissant de richesce et d'enor / qui tint Grece et Costantinoble*. Al mateix temps, a la cort d'Alice de Champagne a Arras, el gran rival de Chrétien de Troyes, Gautier d'Arras, composava un *Eracle*, de gran popularitat al seu temps, l'heroi protagonista del qual acabava els seus dies com a emperador de Constantinoble. Si repassem l'*Eracle*, del 1176, el *Cligès* del 1177, l'estada del comte de Flandes Philippe d'Alsàcia a la cort dels Comnens el 1178, a més de nombrosos passatges del *Perceval*, i encara hi afegim la presència de la influència bizantina a les arts sumptuàries tant religiosa com civil ⁴⁴⁹, trobarem un estat d'efervescència de la moda bizantina.

Al mateix temps, i arran de la impossibilitat de fer servir els originals homèrics, l'obra de Dares Phrygius *De excidio Troiae historia*, del segle VI, esdevingué la font del *Roman de Troie* del normand Benoit de Sainte-More, obra composta cap al 1160 i font alhora de la *Historia destructionis Troiae* del sicilià Guido delle Colonne, la qual a partir del 1287 començà a circular en diferents versions romàniques -italiana, francesa, aragonesa, catalana, castellana, probablement també una d'occitana-, germàniques - anglesa, alemanya- i cèltiques -escocesa, potser una de bretona-. La traducció catalana, titulada *Històries troianes*, va córrer a càrrec del protonotari reial, Jaume Conesa, sense cap de dubte una de les persones més indicades per a aquesta tasca, i potser per indicació del sobirà, Pere el Cerimoniós ⁴⁵⁰.

A partir del tercer quart del segle XIV es produeix un important canvi de rasant, amb l'arribada a Occident dels primers intel·lectuals bizantins exiliats ⁴⁵¹. Dimitri Cidonís es va establir definitivament a Venècia el 1381, i pels mateixos anys arribaven a aquella ciutat, i en segon terme a altres d'italianes, grecs procedents de Creta, Eubea i Corfú, i en especial de les ciutats de Coró i Modó -l'últim consolat català a caure a mans turques, el 1499-. Entre el 1397 i el 1400 Manuil Crisoloràs ensenyava grec a Florència, tot obrint el

⁴⁴⁸ M.R. Lida de Malkiel, "Las sectas judías y los 'procuradores' romanos: en torno a Josefo y su influjo sobre la literatura española", *HR* 39, 1971, 183-213. Cf. Alfonso X, *General estoria* I 20b., 41-44, on pren de Flavi Josef l'esment de les arts liberals.

⁴⁴⁹ K.N. Ciggaar, *op. cit.*, pp. 161-200. Al pla literari, cf. E. Jeffreys, "The Comnenian Background to the Romans d'Antiquité", *Byzantion* 50, 1980, 455-486.

⁴⁵⁰ A. Canellas & J. Trenchs, *Cancillería y cultura: la cultura de los escribanos y notarios de la Corona de Aragón (1344-1479)*, Saragossa 1988, pp. 27-51. L'obra es va traduir entre el 18 de juny del 1367 i el 1374, cf. A. Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval I*, Barcelona 1908, pp. 256 i 258.

⁴⁵¹ J. Signes, "Translatio studiorum: la emigración bizantina en Europa Occidental entre 1353 y 1453", in P. Bádenas de la Peña & I. Pérez Martín (eds.), *Constantinopla 1453: Mitos y realidades*, Madrid 2004, 187-246.

camí a molts altres al llarg de tot el segle següent, donant origen al Renaixement ⁴⁵². És així com es produïa a tota la Itàlia del nord un impuls cultural, l'humanisme, que està a l'arrel de la fundació de l'Europa moderna. Amb aquest moviment, ja al segle XV, va confluïr part de la intel·lectualitat catalana, arran dels contactes endegats per estudiants, diplomàtics i comerciants. En aquest context, la gènesi del *Curial e Güelfa* respondria a una hibridació clàssico-romànica pròpia del context cultural de l'autor, segons Badia ⁴⁵³.

La Corona d'Aragó fou, efectivament, la cultura que d'entre les de la península rebé la major part del llegat literari clàssic, posem per cas l'obra d'Ovidi ⁴⁵⁴, i no fou estrany el cas que a partir de les versions catalanes arribés tal o qual autor al coneixement dels lectors d'altres cultures hispàniques. Part de la incorporació de l'antiga literatura clàssica es fa mitjançant autors pioners, que avancen les noves modes. Un d'ells és Boccaccio ⁴⁵⁵, i un altre gran nom és el de Petrarca, d'una obra del qual, *De insigne obedientia et fide uxoris*, basada al seu torn en un episodi boccaccià ⁴⁵⁶, Philippe de Mézières va fer la versió francesa, *Estoire de Griseldis*, cap als anys 1384-1389, i la catalana de Bernat Metge, *Història de Valter e Griselda*, es data l'any 1388, el que testimonia com eren de populars les noves obres literàries, i com de ràpidament es difonien entre les elits afectes a les innovacions culturals i socials.

La recepció de les literatures clàssiques, i en especial la grega, no era a la Corona d'Aragó un fet degut a la situació geogràfica, tot i que al context de les relacions entre els països romànics tant les aigües de la Mediterrània com la conca del Roine representaven sengles vies d'intercanvi més productives que no el Camí Francès; en realitat la causa de

⁴⁵² D.J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, Cambridge 1962; "The discourse of Demetrius Chalcondyles on the inauguration of Greek studies at the University of Padua", *Studies in the Renaissance* 21, 1974, 118-44; *Constantinople and the West*, Madison 1989, pp. 72-87, 91-113; J. Harris, *Greek Emigres, 1400-1520*, Camberley 1995, pp. 122-123.

⁴⁵³ L. Badia, "De la 'reverenda letradura' en el Curial e Güelfa", *Caplletra* 2, 1987, 5-18 (= *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella*, Barcelona 1988, 121-144), pàg. 8: (...) *La primera observació que salta a la vista llegint el Curial des de la perspectiva culturalista que he adoptat, és que les referències clàssiques conviuen amb les de tradició romànica en un curiós quasi-sincretisme que caldria qualificar amb precisió. De fet, és evident i indiscutible que l'element greco-romà sembla sobreposat d'alguna manera; tanmateix no en el sentit que l'autor vagi descobrir tardanament Virgili i les seves "tramoies al·legòriques", de tal manera que el darrer llibre de la novel·la sigui el reflex d'una hibridació improvisada entre un fil argumental pouat del Novellino i la parafernàlia olímpica de l'Eneida. La hibridació, si cal anomenar-la així, per sorprenent que ens resulti, s'ha d'haver produït abans de la redacció, en el rerafons mental de l'autor, en l'ambient cultural on es va formar i que certament compartien els lectors a qui destinava la seva obra. Es tracta d'una hibridació que no pot amagar la pobresa o la improvisació de la informació pel que fa al món clàssic; com veurem, l'autor és conscient de les seves mancances en aquest terreny, però sembla que el poc de què disposa li configura un món prou coherent. (...) Aquesta apreciació impressionística no ens ha d'induir a creure, però, que dilucidar el punt de la cultura literària i científica del nostre anònim sigui cosa senzilla; la prova és en el fet que ni les notes dels dos darrers editors de l'obra ni les aportacions de la diversa bibliografia de què he parlat més amunt han sabut donar raó de moltes referències als autors antics o als seus intèrprets més qualificats, que el text ofereix de forma explícita o implícita.*

⁴⁵⁴ L. Badia, "Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana amb notes sobre les traduccions de les 'Heroides' i de les 'Metamorfosis' al vulgar", *Studia in honorem Martí de Riquer I*, Barcelona 1986, 79-109.

⁴⁵⁵ C.B. Bourland, "Boccaccio and the *Decameron* in Castilian and Catalan literature", *Revue Hispanique* 21, 1905, 1 ss.; A. Farinelli, "Note sulla fortuna del Boccaccio nella Ispagna nell'Età Media", *Italia e Spagna I*, Torí 1929, 362-369 (= *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 1905); L. Badia, "Sobre la traducció catalana del *Decameró* de 1429", *BRALB* 35, 1973-1974, 69-101.

⁴⁵⁶ Boccaccio, *Decameron* X 10.

l'arribada directa i freqüent dels textos literaris clàssics es devia als lligams polítics, socials i culturals entre les respectives societats, catalanoparlant i hel·lenoparlant.

Al pla socio-econòmic, cal comptar en primer lloc amb els intercanvis comercials, que remunten si més no a les darreries del segle XII, època en què registrem l'existència d'una missió permanent a Alexandria⁴⁵⁷. Però darrere els comerciants hi havia la mà de la cancelleria reial, representada pels Consolats de Mar; el d'Alexandria, en concret, s'obre el 1262, quan ne pren possessió Ramon de Concas. L'establiment del consolat català a Constantinoble remunta a les darreries del segle XIII, no gaires anys més tard⁴⁵⁸.

Un altre dels objectius de la diplomàcia catalana rau en l'obtenció de privilegis comercials⁴⁵⁹, i de tractats que contemplin les relacions econòmiques entre les prioritats d'ambdues parts⁴⁶⁰. Finalment, la lluita constant de la marina de guerra catalana va intentar assegurar la ruta comercial d'Orient, Egipte i Grècia, únic motiu que explica les conquestes, entre el 1283 i el 1286 -tot just després de la unió dels casals del Pallars i dels Làscaris⁴⁶¹-, de les illes de Gozzo, Gerba, Pantelleria i els Quèrquens, la importància de les quals és només estratègica. L'interès comercial s'endevina, doncs, com a un element decisiu per a l'orientació de la política reial, alhora que fa també funcions d'avançada per a l'ulterior establiment de relacions de vassallatge⁴⁶². El canvi dinàstic no va afectar gens el que era una veritable estratègia política d'estat.

Singularment, els ports de Barcelona, València i Mallorca, i en més gran mesura els dos darrers, eren destinació habitual de càrregues d'esclaus procedents de l'Orient, i les respectives llotges, punts en què es concentrava la subhasta corresponent. Els reculls antroponímics de Mallorca són els més rics en informació, un dels quals, el cens del 1359 titulat *Els homes d'armes de Mallorca. Llistat de la part forana*, inclou els esclaus beneficiats per la manumissió⁴⁶³. I doncs, els antropònims grecs no són pas escassos: lo

⁴⁵⁷ La notícia es deu a la crònica de viatge del jueu Benjamí de Tudela, i està datada el 1179, es a dir, cinquanta anys abans de la conquesta de València, el 1238.

⁴⁵⁸ Vegeu C. Marinescu, "Notes sur les catalans dans l'empire byzantin dans l'empire byzantin pendant le règne de Jacques II (1291-1327)", *Mélanges F. Lot*, Paris 1925, 501-517. Contra, N. Banescu, *Byzantinische Zeitschrift* 26, 1926, 449-450, que rebaixa la datació de Marinescu.

⁴⁵⁹ El 1187 documentem el privilegi concedit a la colònia comercial de Tir, al Líban; el 1270 datem el privilegi lliurat pel rei d'Armènia, Lleó III; el 1283 datem el lliurat per l'emperador grec, Andrònic II, i el 1291 el lliurat per Enric II de Xipre, de la dinastia franca dels Lussinyà.

⁴⁶⁰ En una primera fase, durant la monarquia de Jaume I, els esforços es centren en Tunis, però també es fan acords amb el comte de Provença i el soldà del Marroc. Més endavant es produiran els diferents acords amb Egipte, l'altra gran potència del nord d'Àfrica.

⁴⁶¹ Cf. J. Miret i Sans, "La princesa grega Làscaris, condessa de Pallars, en Catalunya", *Revue Hispanique* 9, 1903, 669 ss. i 10, 1903, 455-470.

⁴⁶² J. Vicens Vives, *España. Geopolítica del Estado y del Imperio*, Barcelona 1940, pàg. 113: *La política de los monarcas de la casa castellana de Trastámara en la Corona de Aragón responde, por lo que se refiere a la expansión mediterránea, a la directriz que predominaba desde finales del siglo XIV, o sea al robustecimiento de la tendencia a la reintegración y a la defensa del mundo catalano-aragonés ultramarítimo.*

⁴⁶³ Una primera edició és la de J. Rosselló, *Els homes d'armes de Mallorca. Llistat de la part forana (1359)*, Mallorca 1984. El llistat, format per 4386 antropònims d'homes d'entre uns 16 i 60 anys, és gairebé complet, a falta tan sols de les viles de Pollença i Alcúdia, i dels calls de Felanitx i Porreres.

*grech d'en Clariana*⁴⁶⁴; *Geordi, grech*⁴⁶⁵; *Joha(n), grech, forner*⁴⁶⁶. No hi ha cap de dubte que aquest Joan era un home lliure. I són encara més interessants casos on reconeixem l'origen grec mercès al cognom, mentre que l'ús d'antropònims catalans mostra com els pares volien garantir la plena incorporació del nadó a la societat de l'illa. És el cas, per exemple, de *Berenguer Moschari*, de Montuiri⁴⁶⁷, i probablement el de *Bartomeu Gorgori*, de la mateixa vila⁴⁶⁸. Registrem també nombrosos casos d'antics esclaus d'origen tàrtar: *Pere, tartre*; *Guillem, tartre*; *la dona na Tartre*, etc.⁴⁶⁹ Lamentablement, per al cas del País Valencià no disposem d'informació tan preciosa. Tanmateix, dins la molt lacunar informació de què tenim notícia, per a la ciutat de València disposem d'alguns testimoniatges: les indicacions gentilícies registrades pels estudiosos ens ofereixen els noms de dos homes, amb tota probabilitat esclaus, dels quals consten el nom i la nacionalitat, *Iordius lo Grech* i *Iohannes Grech*⁴⁷⁰. Per consegüent, la presència d'esclaus grecs és tan segura com per al cas de Mallorca.

Sabem també, gràcies als estudis de Coromines, que el català ha estat la llengua pont entre el grec i diverses llengües romàniques, com a prova de la importància que va assolir la relació a què ens estem referint⁴⁷¹. I les proves del caire bidireccional de l'intercanvi lingüístic es troben no només a la llengua grega medieval⁴⁷², ans també al turc medieval⁴⁷³.

⁴⁶⁴ J. Miralles i Montserrat, *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*, Barcelona, IEC, 1997, pàg. 53. La referència prové del cens del morabatí de la vila d'Inca.

⁴⁶⁵ J. Miralles i Montserrat, *op. cit.*, pàg. 64, del mateix cens d'Inca.

⁴⁶⁶ J. Miralles i Montserrat, *op. cit.*, pàg. 63, també d'Inca.

⁴⁶⁷ J. Miralles i Montserrat, *op. cit.*, pàg. 39.

⁴⁶⁸ J. Miralles i Montserrat, *op. cit.*, pàg. 41.

⁴⁶⁹ J. Miralles i Montserrat, *op. cit.*, pp. 57, 61, 64, respectivament, totes elles del cens del morabatí d'Inca.

⁴⁷⁰ A. Rubio Vela & M. Rodrigo Lizondo, *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmnes de la ciutat de València (1368-1369 i 1373)*, PAM 1997, pp. 85 i 87, respectivament. Es tracta de les entrades amb els números 1900 i 2053.

⁴⁷¹ J. Coromines, "Les relacions amb Grècia reflectides en el nostre vocabulari", *Entre dos llenguatges III*, Barcelona 1977, 178-227 (= *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch. Miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics 3*, Barcelona 1936, 238-315), pàg. 180: *Es demostra que Catalunya és, com Itàlia, un dels centres d'irradiació del vocabulari grec entre els pobles veïns, sigui cap als països castellans i portuguesos, cap a les terres d'Oc i al nord de França, vers Sardenya i Sicília o àdhuc, en algun cas, al nord d'Àfrica o al cor d'Itàlia.*

⁴⁷² J. Redondo, "Hel·lenismes al català medieval: bilingüisme o llengua franca?", *Quaderns de Filologia. Estudis lingüístics*, 1999, 173-186, pàg. 186: *Tot i l'escassetat de l'evidència fins ara disponible, les dades al nostre abast suggereixen que no és pas dins l'àmbit de les llengües franques com es poden explicar moltes de les relacions establertes entre el català medieval i el grec bizantí, ans dins una perspectiva molt diferent: la d'una situació de bilingüisme, afavorida pels contactes polítics, socials i comercials produïts al llarg dels segles XIII al XV. La historicitat d'aquests contactes ha hagut de veure's corresposta, al pla lingüístic, per una situació similar. En aquest sentit, a la parquedat dels testimonis extralingüístics s'afegeix la migradesa dels materials amb què pot comptar l'historiador de la llengua, catalana o grega. A desgrat d'aquest estat de coses, creiem plausible l'admissió de la hipòtesi que grec i català, bé en tant que llengües nadiues dels parlants respectius, bé en tant que llengües compartides per individus bilingües o díglotes, van conèixer al llarg dels segles XIV i XV un contacte directe. La confirmació d'aquesta teoria pertany a una recerca que no s'ha iniciat mai, però que ens agradaria d'haver encoratjat amb aquestes planes.* Vegeu també "Η Ελληνοκαταλανική διγλωσσία στο Χρονικό του Μυρτάνη", in Chr. Tzitzilís & Th.S. Pavlidou (edd.), Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της XX Συνάντησης, Thessaloniki 2000, 491-498.

⁴⁷³ J. Redondo, "Sobre catalanisms al turc baixmedieval", *Zeitschrift für Katalanistik* 25, 2012, 321-336.

Finalment, tant la circulació de la literatura oral com la composició per escrit han pogut beneficiar-se del contacte amb la cultura grega. Poc o molt, aquest àmbit no hauria pogut romandre aliè als esdeveniments que intentem perfilar. Què se'n fa, si no, de l'Alfons d'Atenes que encara a inicis del segle XV copiava les obres de Galè? ⁴⁷⁴ Evidentment, no es tracta pas d'un grec. D'altra banda, al domini català corresponen també no només una profunda admiració per l'hel·lenisme; també s'hi situa una època de floriment d'Atenes, gairebé oblidada durant llargs segles, i que al llarg d'aquest segle XIV torna a donar mostres de vitalitat. El 1337, per exemple, el copista Dimitris Perulis s'ocupa en les obres d'Hesíode, Píndar i Teòcrit. Del coneixement de la literatura grega antiga i medieval, per molt migrat que fos, hem d'esperar que hi hagués alguna conseqüència. De fet, quan l'humanista italià Angelo Decembrio va fer estades a la península Ibèrica hi va descobrir nombrosos manuscrits, part dels quals es va endur, mentre que d'altres els va transcriure totalment o parcial ⁴⁷⁵.

Més amunt esmentàvem els casos de casaments de dames gregues amb nobles de la Corona, dins una política que té les seues arrels al segle XIII. Altres hel·lenoparlants amb una acurada formació varen ésser simples viatgers, com ara l'erudit Manuil Crisoloras, el qual va arribar a les primeries del 1410, després d'haver visitat les corts reials de França i Anglaterra ⁴⁷⁶. Ja hem comentat com l'arribada dels Trastàmars al tron catalanoaragonès no va suposar una aturada sensible al desplegament de la política envers Grècia, més enllà de l'inevitable fre com a conseqüència de la guerra civil del 1412 i de l'entronització d'una nova dinastia.

A finals del segle XV s'ha de situar el viatge a la cort de Ferran el Catòlic per part d'Andreas Paleòleg ⁴⁷⁷. També cap a la fi del segle XV va visitar la península l'armeni Martir, bisbe d'Arzendjan, amb etapes a Vallada, castell de Montesa, Xativa, Alzira, València i Barcelona ⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ L'alt desenvolupament de la medicina a la cultura catalana dels segles XIV i XV, en bona part per la benèfica influència de jueus i àrabs, però també a conseqüència de la creació de l'Estudi General de Lleida, no ha d'estar lluny de l'activitat desplegada a l'Atenes catalana: el 1339, i per encàrrec del metge Dimitris Clorós, el sacerdot Cosmàs Càmilos feia ja còpies dels escrits mèdics antics, cf. Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας II*, Atenes 1904, pàg. 328: *Ἐν δ' ἔτει 1339 ὁ ἱερεὺς [Κοσμᾶς] Κάμηλος [ἔξαρχος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Ἀθηνῶν] ἔγραψε δὲ χάριν τοῦ ἱατροῦ Δημητρίου τοῦ Χλωροῦ* etc. L'estat actual dels nostres coneixements sobre l'abast i el caire d'aquestes iniciatives no ens permeten encara de rebatre M. Casella, "II 'Somni' d'en Bernat Metge e i *primi influssi italiani* sulla letteratura catalana", *Archivum Romanicum* 3, 1919, 145-205, pàg. 204, segons el qual el pretès 'humanisme' català no hauria estat res més que una certa actitud literària i cultural, a tall d'una moda vinguda d'Itàlia, però la manca d'una base filològica n'hauria fet un pobre epígon dels autèntics *studia humanitatis* que florien a països més cultes que el nostre.

⁴⁷⁵ R. Sabbadini, *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*, Firenze 1905, 135-136.

⁴⁷⁶ R. Sabbadini, *L'ultimo ventennio della vita di Manuele Crisolora, 1396-1415*, Catania 1890, pp. 321-322.

⁴⁷⁷ A. Farinelli, *Viajes por España y Portugal desde la Edad Media hasta el siglo XX. Nuevas y antiguas divagaciones bibliográficas, I-III*, Roma 1942, I, pag. 148.

⁴⁷⁸ E. Gayangos de Riano, *Relacion de un viaje por Europa con la peregrinacion a Santiago de Galicia verificado a fines del siglo XV por Martir, obispo de Arzendjan*, Madrid 1898 (traduït de la versió francesa de J. Saint-Martin, Paris 1827).

La traducció directa. El cercle d'Avinyó menat per Chuan Ferrández de Heredia.

Un esment especial ha de referir-se a l'escola de traductors organitzada pel mestre de Rodes Chuan Ferrández de Heredia a la seu del Papat a Avinyó a partir del 1356. Ens hi hem referit en els termes següents:

*La transmisión bajomedieval de Plutarco tiene en la Corona de Aragón características propias, ya que no depende, como en otros países europeos, de la importación de traducciones latinas procedentes de Italia*⁴⁷⁹. *La poderosa y estimulante relación con Grecia, tanto por la vía diplomática desde mediado el siglo XIII, como a través de los contactos comerciales y sociales establecidos desde el siglo XI, como a partir de los vínculos de la cultura monástica catalana con la de la Magna Grecia desde el siglo IX*⁴⁸⁰, *permitió una recepción más fluida de la literatura clásica, postclásica y medieval, uno de cuyos más logrados frutos fue, precisamente, la traducción de las Vidas paralelas. Como es sabido, el Gran Maestre de Rodas Chuan Ferrández de Heredia organizó una pequeña corte literaria en Aviñón, y en ese taller se labraron auténticas joyas en el florecimiento de la prosa artística aragonesa, y por ende la catalana, sin olvidar tampoco el impacto que estas traducciones tuvieron en otras literaturas como la italiana y la castellana. No sólo hay que citar el trabajo en equipo que tuvo como objetivo la traducción directa de las Vidas plutarqueas y de los discursos de las Historias de Tucídides, y que contó con eruditos bizantinos de la talla del tesalonicense Dimitris Caloquidis; también hay que recordar las traducciones de la Cronique de Morée y de la Crónica de los emperadores de Yanis Zonarás, a cargo de Bernardo de Chaca*⁴⁸¹, *así como el manejo de fuentes antiguas y bizantinas a cargo del propio Gran Maestre*⁴⁸². *La importancia del papel de Plutarco en la corte de Aviñón, a la vez como modelo literario y como fuente historiográfica, tenía como destinatarias las justas y veladas poéticas de la corte catalano-aragonesa, y a través de ésta alcanzaba las bibliotecas eclesiásticas y laicas.*

*La traducción aragonesa de las Vidas es anterior al año 1385, y es la primera con que cuenta Occidente*⁴⁸³. *Calcúlese que la traducción castellana, a cargo de Alfonso de Palencia y que además es completa, habrá de esperar al 1491, sólo nueve años después de la parcial, italiana, de Battista Giaconello. Aparecerán mucho más tarde las francesas, en primer lugar, y a partir de 1530, las parciales de Lazare de Baif, Georges*

⁴⁷⁹ Vegeu J. Bergua, *Estudios sobre la tradición de Plutarco en España (siglos XIII-XVIII)*, Málaga 1995, pàg. 7. Per al segle XIV, vegeu D.P. Lockwood, "Plutarch in the Fourteenth Century", *TAPHA* 64, 1933, 66-67; R. Weiss, "Lo studio di Plutarco nel Trecento", *Parola del Passato* 32, 1953, 321-342.

⁴⁸⁰ Un exemple de molt d'interès és el del manuscrit de Plutarco, probablement el primer a arribar a la península, que conservava el monestir de Ripoll, cf. R. Beer, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll I-II*, Wien 1907-1908 (= "Los manuscritos de Santa Maria de Ripoll", *BRABL* 9-10, 1920, 137-170, 230-278, 299-320, 329-365 i 492-520).

⁴⁸¹ Cf. A. Morel-Fatio, *Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles*, Ginebra, 1885, LIV. Per a la traducció, Bernardo va fer servir també altres fonts franceses -Baudouin d'Avesnes, Ernoul, Villani-.

⁴⁸² J. Vives, *Juan Ferrández de Heredia, Gran Maestre de Rodas*, Barcelona, 1927; A. Luttrell, "Greek Histories translated and compiled for Juan Ferrández de Heredia, Master of Rhodes 1377-95", *Speculum* 35, 1960, 401-407; M. de Riquer, "Medievalismo y humanismo en la Corona de Aragón a fines del siglo XIV", *Actas del VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, València 1967, 3-18, pp. 8-11, encara que com a fonts esmenta tan sols, pàg. 9, *textos castellanos, aragoneses, franceses, catalanes y (...) latinos*; R. Leslie, "A source for Juan Ferrández de Heredia 'Rams de Flors'", *Studia Neophilologica*, 45, 1973, 158-170.

⁴⁸³ L. Clare, "La première traduction en Occident des *Vies parallèles* de Plutarque", *BAGB* (1968), 405-426; L. Clare & F. Jouan, "La plus ancienne traduction occidentale des *Vies* de Plutarque", *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Guillaume Budé*, Paris, 1969, 567-569, sobre els còdexs emprats al cercle avinyonenc.

de Selve y Arnaut de Chandon, y en 1559 la completa de Jacques Amyot, un auténtico hito en las letras europeas; la primera alemana, de Hyeronimus Bonner, se publicó en 1534 y se completó en 1541; la famosa traducción inglesa de Thomas North, versión de la de Amyot, y de la que tomó Shakespeare no sólo temas y personajes, sino que la parafraseó y adaptó largamente, apareció en 1579 ⁴⁸⁴. En cuanto a las abundantes versiones latinas, hay que decir también que sus autores abundaron en la consulta ⁴⁸⁵ de la traducción aragonesa ⁴⁸⁶.

El cercle de traductors dirigit per Ferrández de Heredia va tenir com a principal objectiu el de l'anostrament d'obres que servissin als interessos ideològics de la cort catalano-aragonesa. Lamentablement, aquest interès pragmàtic va deixar en segon rengle l'atenció als grans clàssics de la literatura. Flavi Josef, per exemple, tot i les seues innegables virtuts com a autor d'una prosa historiogràfica exquisida, elaborada sota el mestratge de l'estil tucididi, fou traduït perquè interessava el tema de la seua *Guerra Jueva* ⁴⁸⁷. I idèntica raó alimentava l'atenció a les *Antiguitats Jueves*, la presència de les quals a les biblioteques de la Corona d'Aragó es troba també documentada ⁴⁸⁸. Les obres d'altres historiadors traduïts al cercle d'Avinyó ens són conegudes només indirectament, com ara la d'Eutropi ⁴⁸⁹.

Traducció i creació literària a la Baixa Edat Mitjana.

En termes genèrics, es pot formular l'assert que el contacte, preferentment directe tot i l'ús de traduccions, que per això mateix han d'ésser literals, amb les literatures clàssiques va actuar com a eina fonamental per a l'activació de la creació literària, ensems que del progrés intel·lectual i científic. Així, per exemple, i per tal d'esmentar un camp diferent del de la literatura, la traducció de la *Política* d'Aristòtil cap al 1260 va obrir el camp de l'especulació sobre la teoria de l'estat: poques dècades més tard Giacomo da Viterbo teoritzava sobre l'estat de l'Església al tractat titulat *De regimine christiano*, datat cap a l'any 1303 ⁴⁹⁰, i Dante escrivia, cap als anys 1313-1324, un tractat *De monarchia*

⁴⁸⁴ Vegeu G. Highet, *La tradición clásica. Influencias griegas y romanas en la literatura occidental I-II*, México, 1996 (= 1954; edició original, Oxford, 1949), I p. 188.

⁴⁸⁵ Cf. F. Novati, *Epistolario di Coluccio Salutati II*, Roma, 1893, p. 301, n. 4, sobre l'ús per part de Leonardo Bruni de la traducció aragonesa.

⁴⁸⁶ J. Redondo & S. Sancho, "Las mujeres plutarqueas en el humanismo catalán: de Bernat Metge a Beuter", in J.M. Nieto Ibáñez (ed.), *El amor en Plutarco. Actas del IX Simposio Español sobre Plutarco*, León 2007, 687-697, pp. 687-688.

⁴⁸⁷ A. Coroleu, "'Josefo, historiador de tanto crédito': translations of Josephus in Renaissance Iberia", *Euphrosyne* 29, 2001, 185-192, pàg. 187: (...) *A manuscript tradition into Catalan of the Bellum Judaicum, which has since been lost, is known to have belonged to King Joan I. In a letter dated 1387 the King informed Juan Fernández de Heredia of the vernacular rendering of Josephus' text.* Segons A. Coroleu, *op. cit.*, pàg. 189, l'interès per Josef tindria a veure amb el contingut en ell mateix, a les *Antiguitats Jueves*, i i amb els valors morals, a la *Guerra Jueva*. Vegeu també J. Riera i Sans, "Presència de Josef a les lletres catalanes medievals", *Studia Riquer III*, Barcelona 1987, 179-220, esp. pp. 181-184 i 186.

⁴⁸⁸ H. Schreckenberger, *Die Flavius-Josephus-Tradition in Antike und Mittelalter*, Leiden 1972, pp. 41-42, ens dona notícia d'un còdex de les *Antiguitats Jueves*, dipositat a la biblioteca de la Basílica del Pilar de Saragossa amb la signatura Zaragoza 253. Però el mateix autor, pàg. 183, informa també de la desaparició del manuscrit.

⁴⁸⁹ A. Morel-Fatio, "Une versión aragonesa d'Eutrope faite sous les auspices de Juan Fernández de Heredia", *Romania* 18, 1889, 491-493.

⁴⁹⁰ Per a un atansament a aquesta figura del pensament europeu, vegeu A. Côté & M. Pickavé (edd.), *A Companion to James of Viterbo*, Leiden & Boston 2018.

que el Vaticà condemnaria el 1585, en plena Contrareforma⁴⁹¹. Fou així com Aristòtil revitalitzava, per no dir refundava, la teoria política europea⁴⁹².

La qüestió del *Tirant lo Blanc* mereix per ella sola un tractament mínimament detingut, atès que es tracta d'una obra talment influent a la seua època, i igualment atractiva per al lector actual. Una de les línies de treball al voltant dels seus precedents literaris cerca de definir-los a partir de la matèria de Bretanya. Així, Butinyà situa el començament de la novel·la, no al seu capítol 1, sinó quan apareix per primera vegada el protagonista Tirant. Uns paràgrafs similars al *Tirant lo Blanc* i a la *Tragèdia de Lançalot* de mossèn Gras són per a Butinyà l'indici d'una font comuna: una hipotètica traducció catalana de la *Mort Artu* (Lancelot en prose). Una catalana *Mort Artu* faria dubtar de l'exclusiva influència de la faula sobre *Tirant lo Blanc* a la seqüència d'Artús i Morgana. Martorell, doncs, hauria manllevat diversos elements de construcció narrativa i estilística a aquesta suposada *Mort Artu* catalana, però en clau de paròdia. Apunta que Martorell pogué conèixer Thomas Malory, resident al comtat de Warwick, qui redactà la *Morte d'Arthur* alhora que Martorell el *Tirant lo Blanc*⁴⁹³.

Tanmateix, és el llegat clàssic el qui es manifesta molt més decisiu, segons que ho indiquen les relacions intertextuals establertes per Miralles⁴⁹⁴. Endemés, un altre conjunt de fonts és el procedent de la Grècia contemporània, el que planteja una problemàtica diferent i molt més complexa. Segons Wittlin, Joanot Martorell va compondre el *Tirant* en bona mesura influït pels esdeveniments a Grècia, és a dir, pel ressò que a tot Europa va desfermar la presa de Constantinoble a mans turques⁴⁹⁵. Aquesta via es veu reforçada per la constatació d'usos lingüístics en què el text català parteix d'un hipotext bizantí: *Qui va compondre el Tirant sabia, o altrament no podia negar, que a la capital de l'imperi grec hi havia abundor d'esglésies i monestirs. Tanmateix, es refereix a una d'elles amb un terme unívoc, que tampoc no és el de la seu, si hagués estat fidel a la pròpia realitat lingüística. També aquí depenia l'autor del text*

⁴⁹¹ F. Bertelloni, *Filosofía política y teoría de la historia en la teoría dantesca del imperio*, *Patristica et Mediaevalia* 2, 1981, 37-66; "La tradición medieval prearistotélica y la formación de la política como teoría a partir de 1265", *Revista de Filosofía* 18, 2000, 9-39.

⁴⁹² C. Nederman, "The Meaning of 'Aristotelianism' in Mediaeval Moral and Political Thought", *Journal of the History of Ideas* 57, 1996, 563-585.

⁴⁹³ J. Butinyà, "Una nova font del *Tirant lo Blanc*", *Revista de Filología Románica* 7, 1990, 191-196.

⁴⁹⁴ C. Miralles, "La dona és el món", in *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Barcelona 1993, 485-540, pp. 494-495: (...) *Carmesina* (...) *té l'encert de fer que contrasti l'exemple dels enganyats amb el d'Alexandre, que, havent-li estat lloada pels que l'havien vista la bellesa de la muller i filles de Darius, decidí de no anar a veure-les, no fos que alguna d'elles li agradés massa, 'per què jo hagués a deixar lo noble exercici de les armes ab la honor ensems' (cap. 172; I 589). No cal dir que l'exemple d'Alexandre, que tanta fama aconseguí conquerint si fa no fa els territoris que Tirant ha d'alliberar dels turcs, s'adiu amb el propòsit de Carmesina de convèncer Tirant que més val que es deixi estar de dones. També Miralles, op. cit., pàg. 519, estableix la font del capítol 146; I 490, jo li vull ésser com a pare e mare, germana e filla, com enamorada e muller: L'origen d'aquesta pretensió una mica desmesurada de Carmesina deu caldre anar a buscar-lo a Il. VI 429-430, on Andròmaca temerosa i angoixada havia dit a Hèctor que ell li era, a més de vigorós marit, pare i mare i germà. I al capítol 289, II 216, en esgarrapar-se i colpir-se els pits l'Emperadriu recorda Hècaba a la *Iliada*.*

⁴⁹⁵ Cf. C.J. Wittlin, "Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, elaborat per Martorell el 1460 usant materials preexistents, revisat després en 'valenciana prosa' per Galba", in *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Barcelona 1993, 605-633, pp. 615-616: *animat pel que havia llegit sobre Roger de Flor en la Crònica de Muntaner, pel que li havia contat el seu amic Jaume de Vilaragut sobre el setge de Rodes del 1444, i pel que havia sentit dels famosos cavallers Bernat de Vilarig, Pedro Vázquez de Saavedra, Geoffroy de Thoissy i Janos Hunyadi 'el Blanc', i dels esdeveniments del 1453 de Constantinoble etc.*

d'un informant que no només coneixia la pràctica lingüística bizantina, sinó que a més a més en feia un ús habitual, regular, gairebé sense excepcions? Que potser l'autor de la nostra novel·la escrivia al dictat, tot tenint davant seu un narrador català perfectament avesat al grec, ço és, de condició bilingüe? Emperò, la naturalesa del text del Tirant requereix una inequívoca composició escrita, el que exclou aquesta possibilitat ⁴⁹⁶.

La qüestió del deute contret per la literatura catalana amb la grega antiga i medieval no es limita, però, al *Tirant lo Blanc*. Es tracta d'un corrent de relació que ocupa bona part de la creació literària dels segles XIV i XV, i que afecta tant gèneres prosístics com poètics ⁴⁹⁷.

⁴⁹⁶ J. Redondo, "La tria de Constantinoble al *Tirant lo Blanc*: ficció literària o manlleu a la realitat?", *Tirant* 9, 2009, http://parnaseo.uv.es/Tirant/Butlleti.9/ArtRedondo_Constantinoble.html. Vegeu també la continuació de l'anterior treball, "La font bizantina d'un passatge del *Tirant*: l'episodi del filòsof calabrès al capítol CX", *Tirant* 15, 2012, 5-12.

⁴⁹⁷ J. Redondo, "L'*Espill* de Jaume Roig i la poesia satírica bizantina", in L. Pomer, J. Redondo, J.L. Sanchis & J.L. Teodoro (edd.), *Les literatures antigues a les literatures medievals*, Amsterdam 2009, 127-153; "Herois i sants al *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla", in Á. Narro & J. Redondo (edd.), *Les literatures antigues a les literatures medievals II. Herois i sants a la tradició literària occidental*, Amsterdam 2011, 225-242; "El sobrenatural a *Frayre de Joy i Sor de Plaser*", in A. Narro (ed.), *Elementos sobrenaturales en las literaturas clásicas y su recepción*, Beau Bassin 2014, 233-289; "Une autre fable pour l'*Espill*: l'avare qui cache son or", *Reinardus* 26, 2014, 161-173; "Els *Complants per la presa de Constantinoble* dins la tradició mil·lenarista grega", in J. Redondo & R. Torné (edd.), *Apocalipsi, catàbasi i mil·lenarisme a les literatures antigues i la seua recepció*, Amsterdam 2014, 157-182; "L'encarnació del pensament misogin: la Viuda Reposada i la qüestió de les fonts del *Tirant lo Blanc*", in V. Escudero, N. Gómez Llauger & Á. Narro (edd.), *Omnia vincit amor. Amor i erotisme a les literatures clàssiques i la seua recepció*, Amsterdam 2015, 185-208; "Sobre les fonts dels exempla fabularia de la *Disputa de l'ase*", *Caplletra* 63, 2017, 15-33; "Els ensenyaments de la follia, a propòsit d'un passatge de Llull", in C. Padilla (ed.), *Llull-Cervantes-Shakespeare. Imágenes literarias de la locura*, València 2017, 113-126; "An Eastern tradition in Lullian *Blaquerna*: the holy fool Ramon lo Foll", *Classical Philology* 12, 2017, 206-216; "Èsquil al Curial e Güelfa", *Scripta* 11, 2018, 22-34.

Capítol 9.- *La recepció i traducció dels clàssics al Renaixement.*

Els canvis que dugueren al ple Renaixement. Les universitats del segle XVI.

Un paper transcendental dins la transmissió de les lletres clàssiques correspon a les universitats, creació molt anterior si atenem als precedents de les escoles mèdiques de Salerno i Montpeller, o si més no als estudis de Bolonya i la Sorbona. El fet que aquests centres d'ensenyament superior es desvinculessin cada cop més del patronatge, control i gestió de l'Església fou fonamental per al coneixement dels autors antics. El moment culminant que va produir un posicionament terminant sobre l'herència clàssica el va provocar la reforma de Luter (31 d'Octubre del 1517). La diferència entre l'Europa protestant i la catòlica assenyala un cisma entre aquelles cultures on la transmissió dels clàssics ha quedat deslliurada de limitacions ideològiques i aquelles altres on les literatures llatina i grega han estat sotmeses fins a temps no gaire llunyans a determinades accions de censura. Les universitats establertes a territoris dominats per la fe catòlica es veieren llastats per la política de repressió, accentuada amb la intensificació de la Contrareforma.

L'Estudi General de València fou fundat el 1499, tot i que aquesta és una dada per a historiadors. Més important és la consolidació d'una estructura superior que no depengui de construccions arquitectòniques i ni tan sols del nomenament de professors, ans d'un intens comerç librari, una ferma activitat lectora i uns ràpids i estables canals per al debat intel·lectual i la transmissió de les idees. Fins a cert punt es pot ben dir que la València quatrecentista havia assolit aquest clima cultural favorable sense el concurs d'una universitat.

La feblesa de la nova institució queda palesada amb la sola dada que una càtedra de grec no fou creada fins al 4 de Maig del 1524, un quart de segle després de la fundació de la universitat, però el seu primer titular, Cosme-Damià Çavall, ho fou fins al 1528, quan va ser apartat de la docència, el mateix que va patir el segon, Pere-Joan Olivar, el curs 1529-1530, substituït provisionalment per Çavall el curs 1530-1531. La regularitat va arribar només a partir del 1531, quan hi és nomenat Miquel-Jeroni Ledesma. Del 1525 al 1558 fou rector Joan Llorenç de Salaia, personatge compromès amb tots els moviments tradicionalistes i retrògrads, i enemic per tant de l'humanisme i en particular l'erasmisme. L'ambient enrarit, corcat per la profusió d'enveges, unit a l'escassa dotació de la biblioteca provoca les queixes de Ledesma el 1545 i de Pere-Jaume Esteve el 1551.

De res no serveix argumentar que la càtedra de grec de València era la primera del país, precedida a Espanya només per les de Salamanca i Alcalá ⁴⁹⁸, o que el 1547 hi fou afegida una segona càtedra –eliminada el 1693, per cert-. La manca d'una dotació librària potent, els entrebancs soferts per Çavall per humanista i encara més per Olivar, titllat d'eramista i que va acabar exiliat a París, i l'ofec intel·lectual atiat pel rectorat, conjuminats com una sèrie de plagues, varen impedir que florís una autèntica cultura humanística.

Les conseqüències de l'acció censora exercida pel poder es comprenen bé si atenem a la realitat de les traduccions publicades: el 1478, només quatre anys després de l'edició del primer llibre imprès al país, les *Trobes en llahors de la Verge Maria*, apareixia

⁴⁹⁸ La càtedra de grec de la Universitat de Barcelona va ésser creada el 1544; les de Saragossa i Valladolid ho foren els anys 1557 i 1564, respectivament.

la Bíblia Valenciana, en traducció de Berenguer Vives, només precedida per la llatina (1448), l'alemanya (1466) i la italiana (1471). Caldria esperar al 1553 perquè es publicqués una traducció castellana, la Bíblia de Ferrara, no pas casualment editada per rabins expulsats ⁴⁹⁹. Tanmateix, a partir del fet que Andreu Forcadell i Daniel Vives fossin conversos el zel de la Inquisició va fer que en fossin cremats tots els exemplars a l'abast, i l'acció policial i la por han fet que no n'hagi arribat cap volum ⁵⁰⁰. La historiografia espanyola volgué fer desaparèixer per segona vegada els sis-cents exemplars, tot negant que s'haguessin imprès mai.

Exactament a la inversa, l'Europa protestant i aquells dominis catòlics sota control de repúbliques o il·lustrades o almenys preocupades pel benestar material veia florir el gran negoci de la impressió de Bíblies en llatí, grec, més rarament hebreu, i en tot de llengües que acollien així la paraula de Déu ⁵⁰¹. En qualsevol cas, la rica tradició traductora del Renaixement va indissolublement unida a tots dos fenòmens, l'extensió dels estudis clàssics, el que implicava el seu afranquiment de tota mena de tutela ideològica, i la traducció de la Bíblia, encara més vinculada a l'estatus de la llibertat religiosa dins una determinada societat ⁵⁰².

La tradició de l'ensenyament del grec antic a Espanya.

Una docència rigorosa, autoritzada de la llengua grega antiga a Espanya no s'inicia fins a l'arribada des d'Itàlia, on havia treballat amb Aldo Manuzio, de l'editor cretenc Dimitris Duques a Alcalà, l'any 1513, per tal de no només supervisar l'edició de la *Biblia Políglota* del cardenal Cisneros, ans també de formar hel·lenistes. Tanmateix, Duques es va trobar amb una incòmoda inòpia tant material com espiritual, perquè a l'escasessa de llibres s'unia la incomprensió de les autoritats. Obligat a pagar de la seua butxaca, el 1514, una edició de Museu i una altra dels *Ἐρωτήματα* de Crisoloràs, Duques

⁴⁹⁹ S'ho val a parar compte que les traduccions que en aquella època feia Pedro Ciruelo, conservades inèdites per cert, del *Pentateuc*, les *Lamentacions*, a més dels llibres de *Daniel* i d'*Isaïes*, eren totes de l'hebreu al llatí. La traducció quadrilingüe del *Gènesi*, aquesta sí publicada, parteix de l'hebreu per a oferir-ne també una traducció llatina, aquest cop acompanyada de les versions aramea, anomenada caldea, de la grega de la *Septuaginta* i de la llatina de Sant Jeroni. Idèntic patró medieval, gens adient amb els postulats del Renaixement, es registra a l'exposició metodològica que fa el mateix Ciruelo: *Et quia per gratiam Dei Sacram Bibliam Hebraicam verbum verbo reddens Latinam effeci, etiam observata phrasi Hebraicae linguae.*

⁵⁰⁰ Sobre la tradició de traduccions de la Bíblia vegeu A. Puig i Tàrrach, "Les traduccions catalanes medievals de la Bíblia", *El text: lectures i història*, Montserrat 2001, 107-231.

⁵⁰¹ I. Paccagnella, "Generi di traduzione, selezioni editoriali, scelte linguistiche. Due casi", in E. Gregori (ed.), *Fedeli, diligenti, chiari e dotti». Traduttori e traduzione nel Rinascimento*, Padova 2016, 43-66, pp. 51-52: *Le traduzioni della Bibbia aprono un mercato potenziale enorme in tutta Europa, e nello specifico a Venezia: la quasi totalità delle bibbie italiane stampate nel Quattrocento e nel Cinquecento, è edita a Venezia. La tolleranza della Repubblica in materia è ben documentata. Libri luterani erano facilmente introdotti a Venezia. (...) La comunità commerciale tedesca a Venezia era una fonte di ricchezza non trascurabile. Nella stessa università di Padova la Natio germanica è una presenza forte e tutelata.*

⁵⁰² Dins d'una bibliografia extensíssima convé de citar P.O. Kristeller, *The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge 1955, i *Humanismus und Renaissance I-II*, Munic 1974-1976; J.R. Hale, *Civilization of Europe in the Renaissance*, New York 1995; M. Engammare, *Un siècle de publication de la Bible en Europe: la langue des éditions des Textes sacrés (1455-1555)*, Ginebra 2008; J.B. Balsamo et al. (edd.), *Les traductions de l'italien en français au XVIe siècle*, Fasano-Parigi 2009; S. Lubello (ed.), *Volgarizzare tradurre, interpretare nei secc. XIII-XVI*, Estrasburg 2011; V. Duché (ed.), *Histoire des traductions en langue française, XVe et XVIe siècles*, Lagrasse 2015.

acabaria tornant a Itàlia. A ell es deu, doncs, la introducció de la primera gramàtica grega, la de l'esmentat Crisoloràs.

El 1519 va substituir Dimitris Duques a Alcalá Hernán Núñez de Guzmán, anomenat el Pinciano. En prendre partit per la revolta de las Comunidades, va abandonar Alcalá, tot i que des del 1523 fou de bell nou catedràtic, ara a Salamanca. Malgrat la seua expertesa en la llengua grega, que havia après a Itàlia, Núñez no va donar a la impremta cap gramàtica. Per una carta seua sabem que disposava de les gramàtiques de Teodor de Gaza i de Manuil Moscòpulos ⁵⁰³.

El tercer nom dins aquesta tradició primerenca és el de Francisco de Vergara, que estudià a Alcalà amb Duques i reemplaçà el Pinciano arran de la revolta de las Comunidades. A Vergara es deu una notabilíssima gramàtica grega, *De Graecae Linguae Grammatica libri quinque*, Alcalá de Henares 1537, i a més a més força extensa –més de quatre-centes pàgines a les edicions de París ⁵⁰⁴-. Ens hi referirem més endavant, en tractar de la gramàtica de Ledesma.

A Salamanca, el primer professor de grec fou el portuguès Arias Barbosa, nomenat catedràtic el 1495 ⁵⁰⁵. No hi hagué, però, una pràctica d'edició de mètodes d'ensenyament de la llengua fins a les publicacions de Gonzalo Correas, ja al segle XVII ⁵⁰⁶.

El títol d'*Ερωτήματα* de l'obra de Làscaris respon a la tradició bizantina, a la qual sovintejaven els manuals organitzats com a promptuaris de preguntes i respostes, com ara els de Manuil Crisoloràs i Manuil Moscòpulos, i que reproduïen la pràctica de l'ensenyament gramatical ⁵⁰⁷. La gramàtica lascariana va gaudir d'una gran acceptació, com ho demostra el fet que després del 1500 es varen fer nombroses reedicions ⁵⁰⁸. L'obra no pretenia assolir la categoria de l'originalitat, sinó que s'inseria dins la pràctica docent dels humanistes grecs ⁵⁰⁹. Així, la primera gramàtica grega editada, apareguda a Venècia el 1471, no passava d'ésser un compendi de la gramàtica greco-llatina de Crisoloràs, que

⁵⁰³ A. Domingo Malvadi, "La correspondencia del Pinciano", in J. Signes Codoñer, C. Codoñer Merino & A. Domingo Malvadi, *Biblioteca y epistolario de Hernán Núñez de Guzmán (el Pinciano): una aproximación al humanismo español del siglo XVI*, Madrid 2001, 219-377, pàg. 295.

⁵⁰⁴ F. de Vergara, *De Graecae linguae grammatica libri quinque*, Alcalá 1537, amb 253 pàgines; *De omnibus Graecae linguae grammaticae partibus libri quinque*, París 1550 i 1557, amb 463 i 438 pàgines, respectivament.

⁵⁰⁵ J. López Rueda, *op. cit.*, pàg. 53; V. Bécares Botas, "Las humanidades griegas", in L.E. Rodríguez-San Pedro Bezares (coord.), *Historia de la universidad de Salamanca III-2. Saberes y confluencias*, Salamanca 2006, 757-775.

⁵⁰⁶ G. Correas, *Prototypi in Graecam Linguam Grammatici Canones*, Salamanca 1600, i *Trilingüe de las tres lenguas, castellana, latina y griega, todas en romanze*, Salamanca 1627.

⁵⁰⁷ Vegeu al respecte R. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History*, Berlin & New York 1993; C.T. Mársico, "Revisión y renovación argumentativa en la gramática bizantina", *Faventia* 32-33, 2010-2011, 127-144.

⁵⁰⁸ Milà 1480, Vicenza 1489, 1489-1490 i 1491, Venècia 1494-1495 i 1500-1503, aquesta darrera a càrrec d'Aldo Manuzio.

⁵⁰⁹ Cf. R. Robins, *op. cit.*, pàg. 247, a propòsit d'algunes de les innovacions lascarianes: *His grammar follows the traditional lines now well established in Byzantine grammar books. It includes an account of the uses of the three oblique cases in their construction with verbs, pointing to differences in meaning correlated with differences in case. Though more discursive than Chrysoloras he is not a theoretician, and puts much of his effort into listing various classes of verbs in constructions with each case, and listing their major inflectional paradigms by reference to their first person singular forms, also taking note of some irregular verbs in the subclasses.*

Adam d'Ambergau va imprimir en llatí, amb els termes oportuns en grec. Làscaris esmenta diversos autors de gramàtiques, Crisoloràs entre ells. La tasca de Làscaris fou fructífera, com ho demostra l'esplet dels seus alumnes, entre els quals Umberto Bolzanio, Matteo Caldo, Francesco Gianelli i Bernardo Riccio.

L'humanisme valencià del segle XVI. Pere-Antoni Beuter.

Prendrem com a exemple d'humanista el de Pere-Antoni Beuter ⁵¹⁰. El cas de Beuter, però, no resulta representatiu de la societat valenciana de la seua època, atès que va figurar sempre arrenjerat al costat de l'alta aristocràcia que havia massacrada la revolta de les Germanies, entre els anys 1520 i 1522. Protectora de Beuter era Na Germana de Foix, virreina del regne de València des del 1523, i amb ella qui des del 1525 era el seu marit, l'infant Ferran d'Aragó. Tots dos eren mestres d'una de les millors biblioteques de l'època, formada a partir de la biblioteca règia del palau de Nàpols. D'una banda, doncs, Beuter tenia tracte amb els responsables de l'ofegament de la rebel·lió de les Germanies, del 1520 al 1522 ⁵¹¹; d'altra banda sostenia els mateixos principis de renovació intel·lectual i moral preconitzats per l'erasmisme ⁵¹², dins d'una preocupació evident per les humanitats que s'estenia a la revisió de l'herència rebuda tant del pensament cristià com de l'Antiguitat clàssica. A més de l'erasmisme s'ha reconegut a Beuter la influència del moviment de la *Devotio moderna*, alhora que la del reformisme impulsat per Cisneros a Alcalá ⁵¹³. Deriva de la primera la preeminència atorgada al sagrament de la eucaristia, l'aplicació de la qual a l'obra beuteriana es concret en el tractat de la missa que el va ocupar per molt de temps i que va donar origen a obres datades el 1527, el 1542 i el 1544. Deriva de la segona l'atenció a l'exegesi conjunta d'Antic i Nou Testament, basada en el perfecte coneixement de les tres llengües considerades bíbliques, el grec, el llatí i l'hebreu.

Hom ha discutit durant segles sobre si Beuter era o no competent en grec i hebreu ⁵¹⁴, tot i que hi ha hagut qui l'acusava de no saber ni tan sols llatí. Fóra bo de cloure aquesta polèmica, a falta de saber si Beuter va exercir la docència relativa a la càtedra d'hebreu del Estudi General, que hauria estat vacant entre els anys 1534 i 1544 ⁵¹⁵.

⁵¹⁰ Ens n'hem ocupat a J. Redondo, "Beuter, Pere-Antoni", in J.F. Domínguez Domínguez (ed.), *Diccionario biográfico y bibliográfico del humanismo español*, Madrid 2015, 131-138.

⁵¹¹ Beuter es relacionava, per exemple, amb Estefania de Requesens, comtessa de Palamós, a la qual adreça el pròleg del *Sumario de la misa como mi especial Señora, cuyo soy antiguo servidor* etc. L'obra està dedicada a Juan de Zúñiga, *comendador mayor* de Castella.

⁵¹² El qualifica d'erasmista moderat J. Fuster, "Nota preliminar", *Primera part de la Història de València (València, 1538)*, València 1971, s.p. Vegeu també S. García Martínez, "El erasmismo en la Corona de Aragón en el siglo XVI", in J. IJsewijn & A. Losada (edd.), *Erasmus in Hispania. Vives in Belgio. Acta colloquii Brugensis 23-26 IX 1985*, Lovaina 1986, 215-290.

⁵¹³ H. Rausell Guillot, "La espiritualidad de Pedro Antonio Beuter: erasmismo y corrientes de reforma", *Estudis: revista de historia moderna* 23, 1997, 41-75.

⁵¹⁴ Cf. H. Rausell Guillot, "La espiritualidad"... pp. 58-60, sobre el nivell del mestratge de l'hebreu per part de Beuter. Segons el seu criteri (pàg. 59), *Beuter posee algún conocimiento de griego porque las en las Adnotationes aparecen palabras en este idioma aunque Mey parece no tener un juego de caracteres helenos porque las palabras aparecen manuscritas*. En realitat els termes grecs estan impresos, i Rausell té raó tan sols si parem compte que manquen accents i esperits. Pel que fa a l'hebreu, Rausell reconeix, *ibid.*, un interès per part de Beuter.

⁵¹⁵ El reconeixen com a catedràtic d'hebreu, entre d'altres, G.J. Escolano, *op. cit.*, pàg. 1060; J. Rodríguez, *Biblioteca Valentina*, València 1747, pàg. 371.

I doncs, si no sabéssim del cert quin era el seu mestratge a les llengües hebrea i grega, la hipòtesi de l'origen familiar jueu ens forniria per ella mateixa uns avantatges evidents, en primer lloc el d'explicar per què Beuter es va dedicar durant molts anys a l'anàlisi dels textos vetero-testamentaris i de la litúrgia hebrea, i per què li foren confiades tant la docència de la llengua hebrea com de la teologia de l'Antic Testament. Comptem també amb el doble testimoniatge de l'inventari de la biblioteca de Beuter i de la seua pròpia praxi. Si prenem en primer lloc l'inventari hi trobarem que per a l'estudi i l'ensenyament de la llengua hebrea disposava a casa seua de fins a tres gramàtiques diferents ⁵¹⁶, el que prova prou el seu interès. I hi ha encara un altre argument de pes al qual no s'ha prestat gaire atenció: el seu fill Pere-Lluís Beuter recorda com va aprendre el grec *fora i dins de casa*, indicació manifesta que Batllori desvirtua sense un motiu clar ⁵¹⁷, i que en la nostra opinió assenyala que va tenir mestre(s) d'hebreu a la universitat, però a casa seua son pare. Segonament, quan llegim l'obra beuteriana advertirem el recurs no pas freqüent, ans sistemàtic, a la filologia hebrea. La definició precisa i breu de Beuter fa així: *Scis autem, quod ubi dubium occurrit in nostra lectione Latina, in novo Testamento recurrendum est ad Graecos, in veteri autem ad Hebraeos* ⁵¹⁸. A les *Adnotationes*, obra que reclama un estudi pausat des de la perspectiva de l'humanisme i de la filologia, Beuter no només imprimeix termes en hebreu i en grec ⁵¹⁹, ans escriu també un autèntic tractat sobre la transmissió dels texts sagrats. Algunes de les seues opinions en matèria de filologia neotestamentària estan a dia d'avui del tot superades: sosté que Mateu va compondre el seu evangeli en hebreu i que després el va traduir ell mateix al grec ⁵²⁰, i que Marc va compondre el seu en grec, però que el va traduir al llatí al llarg de la seua estada a Roma al costat de l'apòstol Pere, a la mort del qual hauria repristinat la versió grega ⁵²¹. Cal parar atenció quan reconeix a la llengua hebrea una sèrie d'usos sintàctics particulars, que en canvi falten al grec i al llatí ⁵²². Noteu també com observa la pertinència semàntica de l'accentuació en hebreu i en llatí ⁵²³. O com compara les variacions al vocalisme de l'hebreu amb les que es produeixen en francès entre l'escriptura dels termes i la seua pronúncia real ⁵²⁴.

L'estudi de la llengua i la cultura hebrees s'adiu també amb la idea d'un Beuter més modern que no pas medieval, més humanista que no tomista. El sentit humanístic de Beuter no és pas aliè, doncs, a aquesta dedicació al coneixement de l'hebreu, i al del grec, en la línia del que dèiem més amunt.

⁵¹⁶ La primera d'elles és descrita tan sols com a *Grammatica ebrea*, el que fa difícil la seua identificació. Pel títol de la segona gramàtica esmentada, *Introductiones artis grammatice Ebrayce*, reconeixem, en comparar-lo amb una citació de les *Adnotationes*, pàg. 164r, el llibre primer de les *Artis grammaticae Hebraicae Introductiones* d'Alfonso de Zamora, la segona edició del qual es publica a Alcalá el 1526. Per últim, el títol *Ysagoge elemetodus in ebraicam linguam Sebastiani Munsterre* es correspon amb la *Isagoge elementalis perquam succincta in Hebraicam linguam: Item lectio Hebraica ex evangelio divi Matthaei*, que Sebastian Münster va publicar a Basilea, a falta de precisar si Beuter el llegia a l'edició del 1535 o a la del 1540.

⁵¹⁷ M. Batllori, SJ, *op. cit.*, pàg. 287: *com que al Col·legi de València hom no hi feia classes, l'expressió 'fora i dins de casa' vol dir abans i després d'entrar a la Companyia.*

⁵¹⁸ *Adnotationes decem ad Sacram Scripturam*, València 1547, pàg. 163v.

⁵¹⁹ Termes hebreus es llegeixen a les pàgines 5, 70, 71, etc.; grecs, a les pàgines 1, 38, etc.

⁵²⁰ *Adnotationes*, pàg. 163.

⁵²¹ *Adnotationes*, pp. 96v y 100r.

⁵²² *Adnotationes*, pàg. 149v, donde cita el pasado *pro futuro*, el futuro *pro praeterito*, el perfecto *pro imperfecto*, el perfecto *pro plusquamperfecto* y el pretérito *pro infinitivo*.

⁵²³ *Adnotationes*, pàg. 133r.

⁵²⁴ *Adnotationes*, pàg. 164v. No són pas gaire exactes les referències al francès, cf. *boutiques* - errada d'impressió?- en comptes de *boutiques*.

L'atenció de Beuter a la filologia hebrea no ha de menystenir la seua alta valoració de la llengua grega. Al capdavant, el nostre autor va coincidir a la universitat amb hel·lenistes de la talla de Pere Joan Olivar, Cosme Damià Çavalls, Miquel Jeroni Ledesma i Pere Joan Nunyes, especialment amb el segon i el tercer. Beuter no mostra el més mínim dubte pel que fa a la defensa del grec com a llengua dels cristians, i com a humanista atent a la vessant filològica destaca la seua percepció de la importància de la traducció dels Setanta.

Característiques de l'obra historiogràfica de Beuter.

La història beuteriana no es limita pas a reivindicar al pla retòric la importància del llegat clàssic, sinó que recorre de manera regular a les fonts antigues, i per tant també a les de la historiografia grega ⁵²⁵. Aquest és el perfil de Beuter que més l'atansa a la figura de l'humanista capaç de discernir, mitjançant una metodologia crítica contrastada, no només les lliçons autèntiques d'un text, ans també les idees originals, exemptes les unes com les altres de tota manipulació. Nogensmenys, recau damunt Beuter l'acusació que va actuar de manera pueril, impròpia d'un autèntic savi, en donar per certes les invencions d'alguns antics i moderns. Hom l'acusa també de no haver ofert interpretacions correctes de les dades arqueològiques i epigràfiques al seu abast. Hom li retreu, per tant, que es dediqués al gènere historiogràfic, on no passaria d'ésser un intrús poc escrupolós ⁵²⁶.

Al procediment historiogràfic de Beuter destaca en primer lloc la cerca de fonts, el que el fa plànyer-se per les mancances al respecte: *no he pogut haver en mon poder i llegir tots los llibres que porien aprofitar* ⁵²⁷; en segon lloc, la verificació de les esmentades fonts, que el duu a allunyar-se sovint de les que uns altres consideren autoritats, com ara Manetó i el Pseudo-Berosos: *i perquè molts han escrit pus tost segons lo que somiaven que no segons lo que trobaven autèntic, los que hauran vist aquelles escriptures i llegiran est llibre, veent que discorden porien amb raó restar dubtosos a qui es deu creure. Vull dar-los raó perquè em són apartat dels que escriuen i tinc altre parer* ⁵²⁸; en tercer lloc, Beuter segueix el principi humanístic de l'atenció a les dades arqueològiques i epigràfiques; a aquest respecte, la seua interpretació i comentari de les inscripcions valencianes van arribar a ésser qualificats -per Mayans!- de delirants, fins a ço que la crítica recent ha tornat a valorar la tasca de Beuter ⁵²⁹.

⁵²⁵ Vegeu S. Sancho Montés, "Plutarc a la primera part de la *Història* d'En Pere-Antoni Beuter", in M. Jufresa (ed.), *Plutarc a la seva època, paidea i societat*, Barcelona 2005, 835-842, i "La influència de Plutarc a la *Primera Part de la Història de València* d'En Pere-Antoni Beuter", in R. Beltrán, P. Ribes & J.L. Sanchis (edd.), *La recepció de los clásicos. La recepció dels clàssics. Quaderns de Filologia. Estudis de literatura 10*, València 2005, 89-102.

⁵²⁶ J. Rodríguez, *op. cit.*, pàg. 372: (...) *Nolens tantum commentariis quibusdam theologicis, quamvis doctissimis, ad memoriam hominum consecrari, tentare historiam ausus est. Conscriptisque magnam partem, eius, quae sibi designaverat, vulgari lingua; (...) credulum hominem, et quae conjectaretur ipse, pro vero non semel venditantem, pluraque, sine testimonio idoneo aliquo, parum verosimilia, referentem, haud obscure aversantur. Offendit quoque passim in Antiquitatis ignoratione, ac Romani Aevi monumentorum interpretatione, quae frequenter ad Historiam advocat.*

⁵²⁷ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 39.

⁵²⁸ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 40.

⁵²⁹ L. Abad & J.M. Abascal (edd.), *G. Mayans y Siscar. Introductio ad veterum inscriptionum historiam literariam*, Madrid 1999, pàg. 43, n. 20, on la seua tasca epigràfica es jutjada *sicut etiam in historia delirare solet*, una opinió que Mayans recolza en Ambrosio de Morales i en Ludovico Nonio, i s'hi podria afegir el judici de Gaspar Escolano, *Década II de la historia de Valencia*, Valencia 1611, VI 18, 3

La biblioteca de Beuter comprenia part de les *Vides* de Plutarc –per bé que no és possible de determinar de quina edició es tractava–, les *Antiguitats Jueves* de Josef, la *Història natural* de Plini i les *Dècades* de Titus Livi, entre altres obres de l'Antiguitat. Però és ben cert que a la historiografia del nostre autor registrem també una altra mena de fonts que la matèria escollida feia imprescindibles: ni Plutarc ni Josef no tracten de la Hispània antiga, i encara menys de la fundació de València primer i del seu regne després. Per això Beuter havia d'harmonitzar les seues fonts clàssiques, d'una banda, amb les Sagrades Escripures; d'una altra, amb les històries peninsulars o universals composades per al-Razi, Lucas de Tuy i Rodrigo Ximénez de Rada –del *De rebus Hispaniae* del qual hi hagué versió catalana-⁵³⁰.

D'altra banda, i malgrat que es considerava un historiador ocasional, Beuter no perd mai l'ocasió de reivindicar no tan sols la importància del gènere des del mateix Homer, l'obra del qual havia d'emprar-se per a educar les generacions venidores⁵³¹, ans també els noms dels seus predecessors, com ara Heròdot i Titus Livi⁵³². La seua posició crítica el fa denunciar els perills del recurs als poetes grecs, que titlla d'amics de la mentida: *Dels poetes grecs, basta per a tenir l'autoritat sua en lo que es deu lo que diu Cató in fragmentis d'ells, que fingiren més mentires que no escrigueren versos*⁵³³. Igualment, l'ús de llegendes no és pas sistemàtic a Beuter, i quan les refereix mira de fer-ho en termes racionalistes⁵³⁴. En altres casos les rebutja com a impròpies de la fe cristiana, alhora que contràries a la raó⁵³⁵. Bona part de les llegendes que Beuter narra no provenen del Pseudo-Berosos, ço és, de Nanni, sinó del *Valerio de las historias* de Diego Rodríguez de Almela (Murcia 1487), així com de sengles obres de Lucio Marineo Sículo, *De laudibus Hispaniae* (Burgos 1496) i *De rebus Hispaniae memorabilibus libri XV* (Alcalá 1530), que es trobaven a la biblioteca del nostre autor⁵³⁶. Al costat d'aquest tipus de fonts, Beuter disposava també d'obres com la de L. Alanyà, *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentiae* (València 1515), o la de P.M. Carbonell, *Chròniques de Espanya* (Barcelona 1542). L'al·lusió a molts d'aquests motius llegendaris es deu sense cap de dubte al respecte al que considerava l'autoritat dels seus predecessors, historiadors professionals, juntament amb la conveniència de circumscriure's als tòpics establerts.

y 14, que desprecia a Beuter en términos muy duros, acusándolo de no saber un mínimo de latín. Rehabilita Beuter X. Gómez, "De codicibus librisque antiquis ad res epigraphicas inlustrandis", *SPhV* 5, 2001, 215-233, pp. 218-219. 219: *Hübner erra en no atorgar-li credibilitat, i erra més encara en dir que totes les inscripcions que presenta ja eren conegudes gràcies a d'altres autors més fiables.*

⁵³⁰ A tall d'exemple, Beuter segueix al-Razi en afirmar que l'emperador Contantí va dividir Hispània en sis metròpolis, cf. D. Catalán & M.S. De Andrés (edd.), *Crònica del moro Rasis*, Madrid 1974, pp. 198 i 329, J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 146.

⁵³¹ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 40.

⁵³² J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 37.

⁵³³ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 41: *de los poetas griegos basta para considerar en sus justos términos su autoridad aquello que dice de ellos Catón en su obra fragmenaria, que simularon más mentiras que versos escribieron.* La mateixa opinió es llegeix a les pp. 71-72, recolzada en Varró i en Cató.

⁵³⁴ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 52, sobre el mite d'Andròmeda i Perseo, que denuncia com a fals; pp. 149-150, sobre les amazones, el caràcter mític de les quals queda també reduït a un fet singular, tot i que sotmès a lògica.

⁵³⁵ J.V. Escartí (ed.), *op. cit.*, pàg. 113: *Açò feien los mals esperits per a sostentar als gentils en la sua error, i per ço los crestians no han de posar fe en coses d'esta qualitat, perquè seria un error supersticiosa contro lo primer manament de Déu, segons llargament tracten los doctors catòlics.*

⁵³⁶ Vegeu al respecte J. Redondo, "Elements mitològics i folclòrics a la *Crònica* de Pere-Antoni Beuter", *Estudi General* 23, 2004, 261-282.

La lexicografia al segle XVI.

Amb l'aparició de la impremta no va trigar a editar-se un diccionari de totes dues llengües, el *Dictionarium Graecum innumeris locis auctum, ac locupletatum* de Crastone, obra del 1483 que coneixeria reedicions tendents sempre a incrementar-ne el nombre d'entrades. El 1497 va aparèixer a la impremta d'Aldo Manuzio a Venècia el *Dictionarium Graecum Copiosissimum cum Interp. Lat.*, obra que varen imitar consecutivament Julius Pollux, Budaeus, Münster, Gillius, Gessner, Grynaeus, Dasypodius, Constantine etc., cadascun d'ells mirant de superar en grandària el lèxic del seu immediat predecessor, i en algun cas en l'oferiment d'un lèxic especialitzat: Budaeus, al seu diccionari publicat a París el 1529 va incloure nombrosos termes de caràcter jurídic. Un diccionari invers *Latino-Graecum* es deu Montanus, que el va fer imprimir el 1539. Hem d'esmentar també el diccionari de Robert Constantine (Ginebra 1562), obra que destaca per l'atenció a textos d'especial dificultat.

Finalment, només el 1572 arribava l'hora del venerable diccionari d'Henri Estienne, el *Thesaurus Graecae Linguae*, editat a París. La seua fortuna fou tanmateix escassa per la competència del *Lexicon Graecolatinum, seu Epitome Thesauri Graecae Linguae*, publicat per Johannes Scapula a Basilea el 1572 sense l'aprovació d'Estienne⁵³⁷.

A casa nostra⁵³⁸ el valencià Joan Esteve fou autor d'un *Liber elegantiorum* que no és pas un diccionari, sinó un promptuari de frases llatines acompanyades de llur traducció catalana⁵³⁹. Tot i que havia estat acabat el 1472, la publicació a Venècia es va retardar fins al 1489. S'ho val a recordar que el *Dictionarium latino-hispanicum* de Nebrija va aparèixer a Salamanca el 1492.

D'un caire diferent és el *Comprehensorium, vel Vocabularius ex aliis collectus* del també valencià Joan Ramon, editat a València el 1475, i que només d'alguns termes dona l'equivalència catalana. Des del punt de vista metodològic no té cap relació amb les obres lexicogràfiques humanístiques, sinó que depèn totalment d'Isidor de Sevilla, del *De significatione verborum* de Pàpies aparegut al segle XI, i de les *Derivationes* d'Uguccione da Pisa i del *Catholicon* de Giovanni Balbi, obres ambdues del segle XIII.

La teoria de la traducció.

L'esplet de traduccions, vivificades i estimulades alhora per l'aparició d'edicions, gramàtiques, diccionaris dins un ambient declaradament humanístic, havia de comportar canvis a la teoria que les animava i avaluava. Els primers a progressar en la teoria de la traducció foren precisament els traductors, que justificaven llur ofici mateix, qüestionat per aquells teòlegs –nombrosíssims– segons els quals no era possible de traduir res, ni tan sols texts profans.

⁵³⁷ Cf. J. Murray IV, "Stephen's *Thesaurus*", *The Classical Quarterly* 22, 1820, pp. 302-348, pp. 316-317.

⁵³⁸ Per a un breu repàs històric vegeu C. Gelpí, "La lexicografia entre el catalán y el castellano (siglos XVI-XIX) y su proyección en el *Diccionario* de Pere Labernia", *Philologia Hispalensis* 22, 2008, 165-187.

⁵³⁹ Vegeu al respecte L. Polanco, "Els *Rudimenta Grammatices* de Nicolò Perotti, inspiradors del *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve", *Caplletra* 13, 1992, 135-174.

Destaca l'opuscle d'Étienne Dolet *La manière de bien traduire d'une langue en aultre*, publicat el 1540 a Lió ⁵⁴⁰, i que fixava cinc regles per a la bona traducció: 1) dominar el tema de l'obra que es vol traduir; 2) dominar la llengua d'arribada; 3) evitar la traducció literal sustentada per un respecte acrític a l'ordre de paraules de l'original per tal de traduir el text sense alterar-lo mai; 4) evitar l'ús de termes rars quan el traductor simplement translitera els originals grecs o llatins; 5) respectar les clàusules rítmiques per tal d'agradar l'oient.

Les regles de Dolet presenten una característica notable, com ho és que el domini de la llengua és una condició a redós del domini de la matèria. Destaca també Dolet per la seua condemna de la traducció literal ⁵⁴¹. En atansar-nos a la teoria de Dolet cal abans precisar que l'autor s'arreglerava entre els opositors a la preeminència de Ciceró com a mestre de l'elegància a la prosa, opció que preconitzava, entre d'altres, Erasme de Rotterdam.

La teoria de Dolet forma part d'un debat activíssim, paral·lel a la consagració de la traducció com un ofici artesà de la màxima importància dins una cultura avançada. Només a França, per no sortir del context lingüístic on érem, hi ha si més no una vintena de traductors professionals de la primera meitat del segle XVI, en ordre cronològic d'antiguitat: René Berthault, Marguerite de Navarre, Jacques Peletier, Jacques Amyot, Claude Deroziers, Adrien Sévin, Michel d'Amboise, Jean des Gouttes, Bonaventure Des Périers, Pierre Doré, Nicolas Herberay, Maurice Scève, Antoine Le Maçon, Antoine Macault, Étienne Roffet, Fourquevaux, Jean Calvin, Denis Sauvage, Claude le Maistre, Jean Martin.

Pertanyen a una segona generació Étienne Dolet (1509-1546), Marc-Antoine Muret (1526-1585), editor com Dolet i també condemnat, afortunadament *in absentia*, Geoffroy Tory, Jean Lefèvre, l'editor Pierre Gaultier (†1562), i el també editor, el lionès Jean des Gouttes ⁵⁴². Dins la mateixa perspectiva de l'anostrament dels clàssics a una cultura nacional concreta cal comentar que la tradició francesa dels segles XVI a XIX seguia un principi establert per Ronsard, segons el qual a una llengua neollatina com la francesa eren propis els teònims llatins, amb la qual cosa Zeus era Jupiter, Afrodita Vénus, etc. Aquesta norma s'estenia també als noms dels herois, i per tant els traductors havien de parlar d'Ulysse, Achille, etc. Hem de parlar, doncs, d'una tradició traductora, d'una pràctica establerta, i d'una mecànica de traducció, d'edició i de difusió que anava nodrint la literatura i la resta d'arts, a més de la filosofia, l'ètica i altres dominis intel·lectuals.

⁵⁴⁰ Dolet (1509-1546) ha sigut qualificat de màrtir del Renaixement, per tal com la seua fe protestant i sobre tot l'oposició a la censura fonamentalista de l'ortodòxia catòlica li valgueren la condemna a la foguera per part de la universitat de la Sorbona.

⁵⁴¹ P. Chavy, "Les traductions humanistes au début de la Renaissance française: traductions médiévales, traductions modernes", *Canadian Review of Comparative Literature* 8, 1981, 284-306; M.Á. Vega, "Dolet, Peletier y Sebillet o la traductología francesa del Renacimiento", *Reflexiones sobre la traducción*, Cádiz 1994, 721-731, i "Apuntes socioculturales de historia de la traducción: del Renacimiento hasta nuestros días", *Hieronymus Complutensis 4-5*, 1997, 71-85; R. López Carrillo, E. Martínez Dengra & P. San Ginés Aguilar, *Étienne Dolet y los cinco principios de la traducción*, Granada 1998; M. Furlan, "Étienne Dolet e o 'Modo de traduzir bem de uma língua a outra'", *Cadernos de Tradução* 21, 2008, 67-86; M.Á. García Peinado, "La traducción como género literario en el Renacimiento francés", *Interculturales* 1, 2009, 107-123.

⁵⁴² Sobre el focus humanístic de Lió i el debat sobre la llengua vegeu G. Defaux & J. Balsamo, *Lyon et l'illustration de la langue française à la Renaissance*, París 2003. Dins un pla més general vegeu G.P. Norton, *The Ideology of Language and Translation in Renaissance France and Their Humanist Antecedents*, Ginebra 1984.

Però hi va haver també teòrics de la traducció, entre els quals hem d'esmentar els italians Vincenzo Maggi (1498-1564), comentador de la *Poètica* d'Aristòtil que comptà amb la col·laboració de Bartolomeo Lombardi per al volum titulat *In Aristotelis librum de Poetica communes explanationes: Madii vero in eundem librum propriae annotationes*, Venècia 1550; Giovanni Britannico (1470-post 1518), autor d'unes *Regulae grammaticales*, Brescia 1490; i Francesco Pedemonte. Citarem també el musicòleg suís Henricus Glareanus (1488-1563), *Adnotationes*, Basilea 1540.

Malgrat l'absència a casa nostra d'un debat semblant, hi ha algun element digne d'esment. Un apunt que atreu l'atenció, i que no respon a una reflexió inopinada, sobtada i gratuïta, és la de Pons d'Icart quan justifica la traducció al castellà del seu *Llibre de les grandeses de Tarragona* amb l'argument següent: (...) *Viendo también yo que esto no se podía hacer sin mucho trabajo de los lectores que no están versados en la dicha lengua catalana, pues es cosa más dificultosa al italiano, al alemán, al vizcaíno, al francés, al castellano y a los de otras naciones y lenguas, entender la catalana, que al catalán entender cualquier otra lengua y hablarla*⁵⁴³.

La influència de les lletres clàssiques a les literatures nacionals.

El cas de la cultura catalana mereix el qualificatiu d'anòmal: si al llarg del segle XV, i més exactament a la seua segona meitat, trobem noms del nivell del cardenal Joan Margarit (ca. 1424-1484), Pere-Miquel Carbonell (1434-1517), autor del *De uiris illustribus Catalanis* (1476) i d'un ric epistolari, Jeroni Pau (ca. 1458-1497), Ferran Valentí (†1476); i de Francesc Alegre (ca. 1450-ca. 1510), traductor dels *Commentaria de primo bello Punico* de Leonardo Bruni (1472) i de les *Metamorfosis* d'Ovidi (publicada el 1494), i això només al Principat, molt per sota dels nivells econòmics i culturals del regne de Nàpols, autèntic centre de la traducció catalana⁵⁴⁴, al segle XVI no en coneixem cap, ni tan sols ocasional. Sabem de l'existència de traduccions de Ciceró, Virgili, però no han estat transmeses, per exemple la de les *Bucòliques* de Felip Marimon (1558-1613).

El gran centre intel·lectual del país es troba a la Universitat de València, almenys fins que l'arribada de l'antic inquisidor Juan de Ribera duu a la pràctica el pla per a expulsar-ne tot aquell suspecte de conrear l'erasmisme i ben bé tota mena d'humanisme. Allà hi trobarem els llatinistes Joan Andreu Estrany (ca. 1485-1531), autor d'un comentari inèdit a Plini, i Andreu Sempere (ca. 1499-1572), editor de Ciceró i tractadista de retòrica; i els hel·lenistes Pere-Joan Olivari (ca. 1498-1553), Miquel Jeroni Ledesma (†1547), autor d'una gramàtica grega i que endemés va iniciar la traducció al llatí de l'obra mèdica d'Avicenna (*Prima primi Canonis Avicennae sectio*, València 1547), i Pere Jaume Esteve (†1556), de qui se'ns han transmès les traduccions llatines dels comentaris al llibre segon de les *Epidèmies* d'Hipòcrates (1551) i dels *Theriaca* de Nicandre (1552), aquesta darrera en hexàmetres. A una generació posterior pertanyen Pere Joan Nunyes (†1602), professor de grec i de retòrica a les universitats de València, Saragossa, Lleida i Barcelona que va publicar sengles gramàtiques gregues (*Institutiones grammaticae*

⁵⁴³ L. Pons d'Icart, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida 1572, segona pàgina del pròleg (sense numerar).

⁵⁴⁴ C. Coluccia, "Napoli aragonese negli anni Settanta e Ottanta del Quattrocento: la grande stagione dei volgarizzamenti", in S. Lubello (ed.), *Volgarizzare tradurre, interpretare nei secc. XIII-XVI*, Strasburg 2011, 87-100.

linguae Graecae, València 1555; *Alphabetum Graecum*, Barcelona 1575, reeditat com a *Grammatica linguae Graecae*, Barcelona 1589), a més de comentaris a obres d'Aristòtil i Plutarc i unes *Institutiones Rhetoricae* (Barcelona 1578), i Frederic Furió i Ceriol (1527-1592), el qual a més d'uns *Institutionum Rhetoricarum libri tres* (1554) va publicar el tractat titulat *Bononia siue De libris sacris in uernaculam linguam conuertendis* (Basilea 1556) on defensava la traducció a les llengües nacionals en detriment del llatí.

Fora de València hem de situar el mallorquí Antoni Llull (1510-1582) es va ocupar de la retòrica tant des del punt de vista pràctic (*Progymnasmata rhetorica*, Basilea 1550) com teòric (*De oratione libri septem*, Basilea 1558), però també va publicar un breuari de gramàtica grega, a imitació de la de Teodor de Gaza (*Basilii Magni De grammatica exercitatione liber unus*, Basilea 1553).

Una posició singular és la de Joan-Lluís Vives (ca. 1492-1540), absent de València des del 1509 per la seua condició de convers. De la seua àmplia producció esmentarem només els tractats *De disciplinis libri XX* (Anvers 1531) i *De ratione dicendi libri tres* (Lovaina 1533).

El context europeu, únic en què Vives podrà desenvolupar tot el seu programa humanístic, presenta unes talment oposades diferències amb el panorama que acabem de descriure que només en podem parlar com d'un altre món cultural.

Un cas de certa singularitat és el de les lletres angleses, Un dels més influents poetes anglesos, Edmund Spenser (1552-1599), format a Cambridge entre els anys 1569 i 1574, hi va rebre una important formació classicista. Se'n pot dir que va adaptar a la poesia anglesa la poètica de la *Pléiade* francesa⁵⁴⁵. A partir, doncs, d'aquest darrer quart del segle XVI, i tot el relatiu retard respecte d'altres literatures europees, no es pot posar en qüestió la creixent importància que des d'aquell moment varen tenir autors com Virgili, Ovidi i Horaci a la literatura de llengua anglesa⁵⁴⁶.

Traduccions significades esdevingudes models literaris.

La recepció de les literatures clàssiques a les literatures occidentals constitueix un tema prou ample perquè en tractem aquí d'una manera detinguda. Ens limitarem a donar algunes notes esquemàtiques que serviran per a copsar la importància d'alguns

⁵⁴⁵ C. Burrow, "Spenser and Classical Traditions", in A. Hadfield (ed.), *The Cambridge Companion to Spenser*, Cambridge 2001, 217-236; S. Pugh, *Spenser and Ovid*, Aldershot & Burlington 2005; "Spenser and Classical Literature", in R.A. McCabe (ed.), *The Oxford Handbook of Edmund Spenser*, Oxford 2010, 503-519; "Spenser and Ovid", in A. Escobedo (ed.), *Edmund Spenser in Context*, Cambridge 2016, 225-234; P. Hardie, "Spenser and Ovid", in J.F. Miller & C. Newlands (edd.), *A Handbook of the Reception of Ovid*, Chichester & Malden 2014, 291-305.

⁵⁴⁶ C. Kallendorf, "Allusion as Reception: Virgil, Milton, and the Modern Reader", in C. Martindale & R.F. Thomas (edd.), *Classics and the Uses of Reception*, Oxford & Malden 2006, 67-79; E. Wilson, "The first British Aeneid: a Study in Reception", in W. Brockliss, P. Chaudhuri, A.H. Lushkov & K. Wasdin (edd.), *Reception and the Classics. An Interdisciplinary Approach to the Classical Tradition*, Cambridge 2012, 108-123; G. Braden, "Ovid's witchcraft", in W. Brockliss, P. Chaudhuri, A.H. Lushkov & K. Wasdin (edd.), *op. cit.*, 124-133.

autors un cop se'n va difondre l'obra mitjançant la impremta, però sempre arran de l'elaboració d'una traducció acurada i solvent ⁵⁴⁷.

Hem triat com a exemples les *Etiòpiques* d'Heliodor i els tractats morals de Plutarc. L'edició de les *Etiòpiques* té un inici tan novel·lesc com el de l'obra mateixa. Quan els exèrcits turcs del soldà Solimà el Magnífic conqueriren Buda l'any 1526, un mercenari alemany va sostreure de la biblioteca reial hongaresa, en bona part formada sota el regnat de Maties Corví, entre els anys 1458 i 1490, un còdex que sens dubte el va atreure pels relligats amb materials nobles. El còdex va arribar a les mans de l'humanista alemany Vinzenz Heidecker, editor de textos grecs i poeta en llengua llatina que signava els seus treballs com a Vincentius Opsopoeus. La novel·la va aparèixer a Basilea el 1534 als tallers de l'impressor Johann Herbst, llatinitzat com a Johannes Oporinus ⁵⁴⁸.

La difusió occidental de les *Etiòpiques* arrenca d'aquesta *editio princeps* de Basilea, font d'una primera traducció a les llengües modernes i fulcre de la fortuna d'Heliodor; ens referim a la traducció francesa que l'any 1547 va publicar el bisbe d'Auxerre Jacques Amyot ⁵⁴⁹, a la qual de seguida varen seguir l'any 1552 una de llatina del noble polonès Stanislaw Warszewicki, l'any 1554 una de castellana (Anvers, anònima) ⁵⁵⁰ i una d'alemanya ⁵⁵¹ basades totes dues en la versió llatina, i l'any 1556 una d'italiana feta per un hel·lenista directament sobre l'original ⁵⁵². Mereix un esment especial la molt lliure traducció anglesa publicada el 1569 pel poeta Thomas Underdown i basada sobre la llatina de Warszewicki ⁵⁵³, amb la qual les lletres de l'illa inauguraven una autèntica passió per Heliodor, que influencià la novel·la pastoril de Robert Greene *Pandosto*, aquesta al seu torn *The Winter's Tale* de Shakespeare, l'*Arcadia* de Philip Sydney, i moltes altres obres ⁵⁵⁴.

Arran d'aquestes edicions, l'obra d'Heliodor va conèixer una època daurada a les èpoques del Renaixement i el Barroc, fins al punt que el bisbe Joseph Hall arribava a escriure, l'any 1620: *What school-boy, what apprentice, knows not Heliodorus?* ⁵⁵⁵ Fins

⁵⁴⁷ Un exemple de traducció i edició acurades ambdues, la primera caracteritzada per una voluntat de literalitat i elegància, es troba a J.L. Canet, "Sobre ediciones y traducciones. A propósito de las *Mujeres ilustres en romance*, de Boccaccio (1494)", *Studia Philologica Valentina* 2, 1997, 83-90.

⁵⁴⁸ *Héliodore, Dix livres de l'Histoire Éthiopique*, Basilea 1534.

⁵⁴⁹ J. Amyot, *L'histoire Aethiopique d'Heliodorus, contenant dix livres, traitant des loyales et pudiques amours de Theagenes Thessalien, et Chariclea Aethiopienne*, París 1547. Una segona edició revisada va aparèixer l'any 1559. Sobre les característiques d'aquesta traducció vegeu C. Binon & Á. Narro, "La traduction française des *Éthiopiennes* d'Héliodore par Jacques Amyot. La scène de l'ordalie de Chariclée", *Synergies Espagne* 12, 2019, 29-45.

⁵⁵⁰ Anònim, *Historia etiópica de Theágenes y Clariquea*, Anvers 1554.

⁵⁵¹ J. Zschorn, *Aethiopica Historia. Ein schöne und liebliche Histori etc.*, Estrasburg 1554.

⁵⁵² L. Ghini, *Historia di Heliodoro delle cose etiopiche... Tradotta dalla lingua greca nella thoscana da m. L. Ghini*, Venècia 1556.

⁵⁵³ T. Underdowne, *An Aethiopian Historie written in Greeke by Heliodorus, no lesse wittie than pleasant*, Londres 1569, traducció de l'any 1566 potser publicada prèviament a aquesta edició londinenca, reimpressa a una segona i una tercera edicions el 1587 i a una quarta el 1606, i encara reelaborada el 1626 per William Barrett.

⁵⁵⁴ Vegeu al respecte A.K. Forcione, *Cervantes, Aristotle, and the Persiles*, Princeton 1970, pp. 49-87; C. Gesner, *Shakespeare and the Greek Romance. A Study of Origins*, Lexington 1970; ; A.C. Hamilton, "Sydney's *Arcadia* as Prose Fiction: Its Relation To Its Sources", *English Literary Renaissance* 2, 1972, 29-60; S.R. Mentz, "Autolyceus, Robert Greene, and the Structure of Romance in 'A Winter's Tale'", *Renaissance Drama* 30, 1999-2001, 73-92.

⁵⁵⁵ J. Hall, "The honour of the married clergy", in P. Hall (ed.), *The works of Joseph Hall, with some account of his life and sufferings, written by himself*, Oxford 1837, 158-303, pàg. 234.

i tot si la interrogació retòrica de Hall amaga una bona dosi d'hipèrbole, les seues paraules són un bon testimoniatge de la popularitat de les *Etiòpiques* a tot Europa occidental, no només a Anglaterra. Un altre bon exemple de la popularitat de la novel·la d'Heliodor fou l'aparició de versions epitomitzades destinades a una àmplia difusió, com ho són la danesa del 1636 i l'holandesa del 1726.

Al costat de les lletres angleses, no podem ignorar la petja d'Heliodor a la literatura francesa, amb la novel·la *L'Astrée* d'Honoré d'Urfé, obra extensíssima que figura a les lectures del més selecte de la noblesa, la jerarquia eclesiàstica i la intel·lectualitat europees fins al segle XIX, com ho demostra l'eco a autors tan diferents com Lafontaine, Racine, Molière i Rousseau. La fama d'Heliodor dugué a intentar noves versions que renovellaren l'antiga d'Amyot, com la d'Alexandre Hardy en vers ⁵⁵⁶ o la de Jean de Montlyard en prosa ⁵⁵⁷.

Hem esmentat més amunt una traducció italiana, obra de Ghini, i que va obrir les portes al drama *Cariclea* de Pignatelli, del 1582. Sense cap de dubte, la plasticitat de les escenes d'Heliodor, juntament amb el seu estil vívid i animat, amb diàlegs plens d'emoció i contrastos psicològics, va animar la producció teatral: és el cas de les comèdies humanístiques *Aethiopicus amor castus*, de Waldung, de l'any 1605, i l'*Aethiopissa-Tragicomoedia nova*, de Scholvin, del 1608, la francesa *Éthiopique*, obra de Genetay del 1609, i les alemanyes *Cariclea*, de Brulovius, obra del 1614, i *Erneuerte Charikleia* de Beck, del 1666.

Finalment, ens detindrem en la traducció castellana del 1554, segona a una llengua moderna després de la francesa d'Amyot. Com era esperable, el traductor, el nom del qual no ens ha arribat, no va tenir davant l'original grec, sinó el text francès. La traducció va aparèixer a Anvers, i s'especula que tant l'autor com els destinataris pertanyien als cercles erasmistes. Aquest Heliodor en castellà és el que inspira personatges i situacions de la *Diana enamorada* de Gaspar Gil Polo, del 1564. Que l'Heliodor en castellà va conèixer l'èxit ho confirma l'aparició d'una segona traducció, signada pel metge i humanista Fernando de Mena (1520-1585) i publicada a Salamanca el 1581, a Alcalá de Henares el 1587 i encara a Barcelona el 1614. Mena es va recolzar no només en la traducció d'Anvers, ans també en la llatina de Warszewicki, la francesa d'Amyot i la italiana de Ghini. Malauradament, la traducció de l'helenista Francisco de Vergara no fou mai publicada i s'ha perdut. No sabem del cert quina fou la versió que va llegir Cervantes –potser la de Mena–, que publicava pòstumament el 1617 la seua novel·la *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*. La recepció d'Heliodor a Cervantes, que inclou sens dubte tant la novel·la pastoril *Galatea* com el *Quijote*, dista molt d'haver arribat a ser establerta en detall ⁵⁵⁸. A l'obra cervantina cal afegir, a la producció dramàtica, dues

⁵⁵⁶ A. Hardy, *Les Chastes et loyales amours de Theagene et Cariclee, reduites du grec de l'Histoire d'Heliodore en huit poèmes dramatiques, ou theatres consecutifs*, París 1623.

⁵⁵⁷ J. De Montlyard, *Amours de Théagène et Chariclée. Histoire éthiopique d'Héliodore*, París 1623.

⁵⁵⁸ El primer a plantejar la necessitat d'un estudi aprofundit fou R. Schevill, "Studies in Cervantes: I. *Persiles y Sigismunda*. II. The Question of Heliodorus", *Modern Philology* 4, 1907, 677-704. Ben clarament ho va exposar M. Fusillo, *Naissance du roman*, París 1991 (= *Il romanzo greco: polifonia ed eros*, Venècia 1989), pàg. 11: *Cervantès lui-même, l'inventeur du roman moderne, écrivit, après l'antiroman qu'est Don Quichotte, Les Travaux de Persilès et de Sigismonde, qui présentent sous un jour positif l'idée qu'il se faisait d'une épopée édifiante en prose: sa dernière oeuvre apparaît donc comme un hommage déclaré à Héliodore*. Vegeu, més recentment, M. Brioso & H. Brioso, "Sobre la problemática

comèdies del mateix títol, *Los hijos de la fortuna, Teágenes y Cariclea*, obra respectivament d'un seguidor de Lope, Juan Pérez de Montalbán, probablement en data anterior al 1638, i de Pedro Calderón de la Barca, comèdia aquesta que alguns han situat el 1644, al temps del tancament dels teatres pel dol reial pel traspàs de la reina Isabel, i d'altres al període comprés entre els anys 1651 i 1653 ⁵⁵⁹. Hem d'esmentar també una traducció en vers signada pel metge Agustín Collado del Hierro i realitzada en data anterior al 1629, i de la qual tenim només les referències encomiàstiques de Lope de Vega.

Entre les edicions modernes d'Heliodor citarem, en primer lloc, la grega del 1790 impresa a Venècia per Nikólaos Glykís ⁵⁶⁰.

relación entre Heliodoro y el *Persiles y Sigismunda* de Cervantes: el motivo de la comunicación lingüística”, *El Criticón* 86, 2002, 77-95.

⁵⁵⁹ Cf. A. Sana, “*Los hijos de la Fortuna* di Calderón de la Barca”, L'obra de Calderón va aparèixer publicada a la tercera col·lecció de les seues comèdies, Madrid 1664.

⁵⁶⁰ N. Glykís, *Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα*, Venècia 1790.

Capítol 10.- *L'estètica del barroc i els canvis a la teoria traductològica al segle XVII.*

La poètica del Barroc i la seua particular recepció de la literatura antiga.

A les acaballes d'un Renaixement al qual es donaven ja signes clars d'una esclerotització de la creativitat, va tenir lloc a Europa l'eclosió de diversos moviments poètics de pressupostos estètics semblants, encara que no coincideixin exactament pel que fa als respectius marcs cronològics. Una gran part dels estudiosos ha encetat llurs recerques per un assaig de definició d'una cultura barroca, tema que no tractarem aquí per la dificultat que implica posar en relació categories tan variades com la filosofia, la religió, l'art, la literatura, i encara la política i l'economia en tant que vectors determinants de les tendències socials. A la cultura literària és habitual de reconèixer un període de transició entre el Renaixement i el Barroc, en què les característiques pròpies del classicisme quatrecentista es veuen alterades pel gust per una experimentació probablement desmesurada. A aquest període pertanyen les escoles poètiques del marinisme italià ⁵⁶¹, l'eufuisme i la poesia metafísica anglesos ⁵⁶², l'escola de Silèsia alemanya ⁵⁶³ i a la literatura espanyola l'obra de Góngora ⁵⁶⁴. Hom ha cercat de definir totes tres escoles sota el tret comú del manierisme, talment com a les arts plàstiques s'ha reconegut una època manierista ⁵⁶⁵. Tanmateix les diferents condicions de cada societat suggereixen que és millor de cercar trets definitoris a partir de similituds estructurals i no pas de les coincidències temporals ⁵⁶⁶.

Al nostre parer, la clau retòrica d'aquest manierisme és la primacia de la *inuentio* sobre la *imitatio*, per tal com no es pretén pas la representació del món real, sinó la creació d'una nova realitat, ja fos per la via de la sublimació, per la de l'alienació o per la de la paròdia. Hom en pot dir, a risc d'incórrer en una simplificació excessiva, que amb el trànsit de la *imitatio* a la *inuentio* es passa del Renaixement al Barroc ⁵⁶⁷. S'intensifica ensems un canvi d'actitud que ja apareixia a la segona meitat del segle XVI, quan les figures mitològiques començaven a ésser emprades amb finalitats evidentment satíriques ⁵⁶⁸, de manera que es detecta, doncs, una capacitat de distanciament que fins aleshores

⁵⁶¹ El nom es deu al poeta Giovan Battista Marino (1569-1625).

⁵⁶² En són exemples capdavanters, respectivament, John Lyly (1554-1606), autor del poema *Euphues. The Anatomy of Wit*, aparegut el 1578, i John Donne (1572-1631), aquest darrer homenatjat per Josif Brodsky el 1962 amb la seua celebrada *Большая элегия Джону Донну*, 'Gran elegia a John Donne'. Ja només aquesta dada parla prou de la influència exercida per aquests renovadors del llenguatge poètic. S. Gilbert, "Was Shakespeare an Euphuist? Some Ruminations on Oxford, Lyly, and Shakespeare", *Brief Chronicles* 5, 2014, 171-188.

⁵⁶³ Autors destacats en són Andreas Gryphius (1616-1664) i Angelus Silesius (1624-1677).

⁵⁶⁴ J. Redondo, "Observaciones sobre la recepción de la mitología clásica en la obra de Góngora", in J.A. López Férez (ed.), *La mitología clásica en la literatura española: panorama diacrónico*, Madrid 1996, 425-450.

⁵⁶⁵ M. Raymond, *Baroque et renaissance poétique*, París 1955; G.R. Hocke, *Die Welt als Labyrinth. Manier und Manie in der europäische Kunst*, Hamburg 1957; *Manierismus in der Literatur*, Hamburg 1959; E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, Berna 1957 (= *Literatura europea y Edad Media latina*, Mèxic 1984⁴).

⁵⁶⁶ C.G. Dubois, *El manierismo*, Barcelona 1980 (= *Le maniérisme*, París 1979), pp. 12-13: (...) *Nosotros pensamos que el manierismo histórico desarrollado en Francia en el siglo XVI constituye el fenómeno más notable, en nuestra historia, de un manierismo que puede ser definido estructuralmente.* Vegeu també M. Batllori, "Manierisme", *Diccionari de la literatura catalana*, Barcelona 1979, 429-431.

⁵⁶⁷ C.G. Dubois, *op. cit.*, pàg. 11, sobre el caire fonamental de la *imitatio* dins l'estètica manierista.

⁵⁶⁸ T.W. Keeble, "Some mythological Figures in Golden Age Satire and Burlesque", *BHS* 25, 1948, 238-246.

era pròpia tan sols d'una literatura propera als gustos populars –la tradició goliàrdica, per exemple-. Innovació i deformació, sovint en clara concurrència, fan possible una utilització personal del material mitològic, més enllà de la simple al·lusivitat.

A la literatura barroca continua vigent, certament, el magisteri de la poesia antiga, un aspecte en què la precedent preceptiva renaixentista no va experimentar cap mena de canvi ⁵⁶⁹. Dos noms propis destaquen damunt la resta dels autors clàssics, Ovidi i Virgili ⁵⁷⁰, la influència dels quals va ultrapassar les d'Homer, els tràgics o Plató, sense oblidar autors tan rellevants a la Baixa Edat Mitjana com Sèneca i Plutarc, o al Renaixement, com Heliodor i Lucià.

Manieristes són, a la nostra literatura, els poetes Serafí i Pujol. El tret definitori més característica de llur creació és la represa de la lírica d'Ausiàs March Pere Serafí (ca. 1505-1567) va publicar el recull dels seus poemes, on predominen els sonets, al volum titulat *Dos llibres*, Barcelona 1565. Serafí admirava March al costat dels clàssics, com ho mostra el sonet XXI:

*Tres son latins en l'alta Poesia
que sens igual sostenen gloria y fama,
Homero s' diu lo hu, que los grechs ama;
Virgili par segueix sa companyia.
Y Ovidi tant ab ells ferm porfidia,
que d' alts secrets poetichs tot s' inflama,
y d' aquest dos Italia sen recama,
que durarán mentr' al mon vida sia.
Tres son vulgars que per semblant manera
lo principat aporten dels poetes,
Petrarca y Dant de que Italia blazona;
Ausias March qu' á 'Spanya tant prospera
nos ha mostrat per obres molt eletes,
que par ab ells mereix portar corona.*

Joan Pujol (†1603) va crear una obra amb dues vessants: els sonets són manieristes, com ho és també el poema èpic *La batalla de Lepant*, mentre que el poema narratiu *Visió de somni* segueix models formals i de continguts medievals.

La fortuna d'Ausiàs, ara reivindicat quan al Renaixement no ha havia estat gaire, explica que en fes una traducció llatina completa Vicent Mariner d'Alagó, publicada a Tournon el 1633. Traduccions al castellà se n'havien publicat els anys 1539, 1560 i 1580, algunes d'elles amb reedicions ben documentades.

⁵⁶⁹ Vegeu, p.e., M.R. Lida de Malkiel, “Transmisión y recreación de temas grecolatinos en la poesía lírica española”, *RFH* 1, 1939, 20-63.

⁵⁷⁰ Per a Ovidi vegeu J.M. de Cossío, *Fábulas mitológicas en España*, Madrid 1952, i sobre tot R. Schevill, *Ovid in the Renaissance in Spain*, Berkeley 1913 (= Hildesheim & New York 1971).

Difusió i influència de les literatures clàssiques.

A la nostra cultura al llarg del segle XVII persistia el baix nivell, en qualitat i en nombre, de les traduccions ⁵⁷¹, en bona mesura com a conseqüència de la depressió econòmica provocada per la pèrdua d'autonomia estratègica i d'iniciativa política de la Corona d'Aragó arran de la instauració de la dinastia dels Trastàmars, per la davallada de les activitats comercials posterior al domini turc de les aigües de la Mediterrània Oriental i per la inestabilitat social que va conduir a la guerra dels remences, tot això encara al segle XV; i sense que el segle XV hagués contribuït gens a restaurar cap dels àmbits polític, social, econòmic i cultural, al XVI la guerra dels Segadors i la repressió subsegüent va aguditzar les mancances de la literatura: ja fos pel que fa a la creació de les obres, pel que fa a la seua edició, crítica i circulació, mancava el múscul propi d'una nació sana i lliure. La inspiració que hom podia trobar als autors antics tampoc no assolía la fluïdesa necessària ⁵⁷².

Només les universitats i en menor mesura els seminaris conreaven amb una certa normalitat l'ensenyament i la imitació dels autors clàssics, i amb una regularitat menor la traducció. Això explica els treballs endegats per a l'anostrament de Ciceró, Virgili i Terenci, aquest darrer arran de la representació de les seues comèdies. També, la publicació d'obres com ara diccionaris i gramàtiques de llatí ⁵⁷³ i antologies de textos ⁵⁷⁴. L'impuls de les *uniuersitates*, és a dir, les governs de les ciutats, va reemplaçar fins a cert punt la manca d'un estat, amb les inauguracions de les universitats de Barcelona l'any 1450, de Palma el 1483, de València el 1499, de Girona el 1500, de Gandia el 1547, d'Oriola el 1569, de Tarragona el 1574, de Vic el 1599, de Tortosa el 1600 i de Solsona el 1614. Tanmateix, el control de part dels ensenyaments superiors per part dels jesuïtes no va millorar ni la selecció dels autors i textos ni la docència mateixa, improductiva de tan desequilibrada, amb una gairebé generalitzada minoració dels estudis de grec.

Pel que fa a les traduccions, el cas del ja esmentat Mariner resulta paradigmàtic. A més de la traducció llatina de March, va traduir a la mateixa llengua els dos poemes homèrics, mentre que de la *Poètica* d'Aristòtil va fer una traducció al castellà. La seua tasca roman gairebé tota ella inèdita ⁵⁷⁵. Com a exemple de la manca de vitalitat de la penetració dels clàssics, pensem que l'obra que més representaria la seua recepció seria la del pare Miquel Agustí, *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril. Recopilat de diversos autors, antics i moderns, de llengües llatina, italiana i francesa, en nostra vulgar llengua catalana, publicada a Perpinyà el 1617. Ara bé, Agustí va anostrar una obra francesa, Charles Estienne *L'agriculture et le maison rustique*, París 1564.*

⁵⁷¹ A. Coroleu, "Notes sobre la difusió dels textos clàssics a la Catalunya del Sis-cents", in M. Jufresa (ed.), *Els clàssics i la llengua literària*, Barcelona 2017, 71-85.

⁵⁷² J. Solervicens, "Literatura catalana del Renaixement: una renovació inspirada en els clàssics", *Col·loquis sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*, Tortosa 2000, 99-134.

⁵⁷³ A. Font, *Fons verborum et phrasiorum*, Barcelona 1637; P. Torra, *Dictionarium seu Thesaurus Catalano-Latinus verborum ac phrasium*, Barcelona 1670; J. Lacavalleria, *Bibliotheca Musarum sive phrasium poetiarum*, Barcelona 1681, i *Gazophylacium Catalano-Latinum*, Barcelona 1696. Els diccionaris de Font i Torra són versions del de B. Bravo, *Thesaurus verborum ac phrasium ad orationem latine efficiendam et locupletandam*, Pamplona 1590.

⁵⁷⁴ *Orationes Marci Tullii Ciceronis selectae ad usum supremae classis Grammaticae, Humanitatis et Rhetoricae*, Lleida 1643.

⁵⁷⁵ La traducció de la *Iliada* es conserva als manuscrits BN 11514, 9859 i 9860, la de l'*Odissea* als manuscrits BN 9861 i 9862, la de la *Poètica* al manuscrit BN 9973.

L'empenta cultural que encara conservava el Rosselló mercès a la més gran autonomia de les estructures eclesiàstiques al territori queda palesa amb altres obres devotes, com les de Lluís Guilla, amb els seus *Manual de doctrina cristiana* (Perpinyà 1669) i *Ales per volar a Déu* (Perpinyà 1695), les fonts de les quals no serien en principi de molt alta volada per la destinació popular d'ambdós volums; Guilla s'insereix, doncs, dins una tradició de devoció religiosa contrareformista i barroca, on cap autor clàssic no apareix ⁵⁷⁶.

La creació literària té com a únics representants brillants Vicent Garcia (1579-1623), Francesc Fontanella (1622-1682) i Josep Romaguera (1642-1723). El primer va conrear la lírica, el teatre, escadusserament l'oratòria d'ocasió i la sàtira amb un estil que sovint fa gala de tot el que va aprendre de la literatura llatina. A Romaguera es deu un memorial sobre la llengua catalana, *Atheneo de grandesa sobre eminencias cultas, cathalana facundia, ab emblemata illustrada*, Barcelona 1681), organitzat sobre una estructura d'emblemata i amb combinació de prosa i vers, i del qual s'han perdut les parts segona i tercera, així com diverses obres literàries. L'aparat retòric de Romaguera no és inferior a l'ús de temes manllevats a la tradició clàssica, dins d'un estil ditiràmbic, proper a l'oratòria més solemne ⁵⁷⁷.

No per ser vulgar la llengua à de ser vulgar lo estil, que de fanch feya Maleagenes estatuas, que valian altretant Or. Vso de vocables historichs, y Poetichs ennoblint los periòdos, pera remontarlos de la mecanica comprehenciò, y endolcirlos à la noticiosa intelligencia. Confesso valerme (à be que à tart) de vocables de altres llenguas, à falta dels propis de nostra, pera introduirlos com à mes sonoros, traça ab que los Benjamins de Apolo, an engrandits tots los idiomas.

L'horitzó europeu no és gaire més afalagador, en la mesura en què les guerres de religió van ensorrar bona part dels objectius de l'humanisme. Els precedents de les revoltes a Alemanya primer dels cavallers (1522-1523) i tot seguit dels pagesos (1524-1526), unides a les que ja havien protagonitzat els pagesos de Frísia (1516-1523) i la petita aristocràcia i la burgesia catalanes (*Germanies*, 1519-1523) i castellanques (*Comuneros*, 1520-1521), ja havien anunciat la dificultat d'harmonitzar els interessos de les elits que governaven els estats i les respectives societats. La Guerra dels Trenta Anys (1618-1648), que va arrasar gran part del centre d'Europa, va delmar els recursos amb què les universitats, la noblesa i les ciutats finançaven les edicions, incloses les de les traduccions.

La lexicografia al segle XVII.

Aquesta centúria aporta escasses novetats dins l'àrea de la lexicografia, atès que predomina la reimpressió de les obres precedents. Apareixen tan sols a principis de segle alguns lèxics d'autor, com ara els de Aemilius Portus per a Heròdot, per a Teòcrit i per a Píndar (*Dictionarium Ionicum Graeco-Latinum*, Frankfurt 1603, reimprès encara a Londres el 1825; *Dictionarium Ionicum Graeco-Latinum*, Frankfurt 1603; (*Pindaricum*

⁵⁷⁶ J.S. Pons, *La littérature catalane en Roussillon au XVIIe et au XVIIIe siècles I*, Tolosa & París 1929, pp. 160-165; E. Miralles, "Dos llibres de devoció del notari Lluís Guilla", *Afers* 58, 2007, 675-691.

⁵⁷⁷ S. Boadas, "Los héroes de Josep Romaguera: Saavedra Fajardo y Gracián en el *Atheneo de Grandesa*", in A. Fernandes et al. (edd.), *Diálogos ibéricos e iberoamericanos*, Vigo 2010, 171-184.

Lexicum, Basilea 1606)⁵⁷⁸ i de Wolfgang Seber per a Homer (*Index vocabulorum in Homeri Iliade atque Odyssea occurrentium*, Heidelberg 1604). No estranyarà pas que els anys següents no hi hagués una continuïtat significativa d'aquesta activitat editorial. Només a mitjan segle es va publicar un nou lèxic homèric, tot just acabada la contesa amb la signatura de la Pau de Westfàlia (A. Robert, G. Perkins & M. Apostolius, *Clavis Homerica*, Gouda 1649).

No brilla gens la lexicografia catalana de l'època. Podem esmentar-ne el *Vocabulario de seis lenguas*, de Miquel Agustí, aparegut a Perpinyà el 1617, amb entrada principal en castellà i traduccions de cada terme a català, llatí, portuguès, italià i francès.

La teoria de la traducció al segle XVII.

Si ja hem parlat de com aquest segle no s'iniciava en un context favorable a la creació i la difusió culturals, la traducció i la seua recepció no restaran immunes a una situació general de davallada, desencís i aïllament.

Cervantes, més que més el darrer, el dels anys 1614 i 1615, ofereix un bon exemple dels regards que desvetllava la tasca dels traductors, associats als conceptes de la manipulació i del plagi, o de la incompetència⁵⁷⁹. De la crítica de Cervantes als traductors cal recordar que fa una excepció, la d'aquelles obres que tenen com a llengua A una de clàssica. Fins a quin punt la crítica als traductors no reflectia només la incompetència o la lesa professionalitat de molts d'ells, ans també la imatge negativa que l'ofici duia aparellada a una societat que havia fet del monolingüisme social i cultural un senyal d'identitat col·lectiva, és un tema reduït al món de les hipòtesis.

Una conseqüència d'aquesta situació és la inexistència de traductors dedicats íntegrament a la feina, atès que no només hi treballaven poetes, docents, mercaders, viatgers, predicadors etc., i per tant com a complement de les seues tasques habituals, sinó que a més a més les traduccions solien fer-se abans que els encàrrecs i contractes editorials, amb el consegüent decalatge d'elaboració i impressió, això si la traducció no quedava sense editar⁵⁸⁰. La traducció literària va conèixer àrees culturals singularment actives arran d'iniciatives de monarquies i alta noblesa, universitats i municipis, alhora

⁵⁷⁸ Sobre aquesta darrera obra vegeu P. Hummel, "Lexicographie pindarique: Aperçu épistémologique synchronique à travers le *Pindaricum Lexicum* d'Aemilius Portus", *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 56, 1994, 729-744. Com a editor, Portus va editar les obres dels historiadors Heròdot, Tucídides i Dionisi d'Halicarnàs i part de les de Xenofont, a més de les tragèdies d'Eurípides, la poesia de Teòcrit i obres de Plató i Procle.

⁵⁷⁹ J. Canavaggio, "Alonso López Pinciano y la estética literaria de Cervantes en el *Quijote*", *Anales Cervantinos* 7, 1958, 13-107; "Tradición culta y experiencia viva: don Quijote y los agoreros", *Edad de oro* 25, 2006, 129-140; H. Percas de Ponseti, "Cervantes y su sentido de la lengua: traducción", *Actas del II Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas*, Barcelona 1989, 111-122; M. Moner, "Cervantes y la traducción", *NRFH* 38, 1990, 513-524.

⁵⁸⁰ A.P. Franz, "Towards a Cultural History of Literary Translation. "Histories", "Systems" and other form of Syntesizing Research", in H. Kittel (ed.), *Die literarische Übersetzung. Stand und Perspektiven ihrer Erforschung*, Berlin 1988, 369-387.

que gèneres en voga que atreïen l'interès d'impressors i llibreters ⁵⁸¹. Potser és tanmateix la traducció tècnica la que es desenvolupa amb més força i millors resultats ⁵⁸².

Un cas especial és el de Quevedo, que va assajar metàfrasis de Petrarca i Sèneca i traduccions d'Anacreont, Epictet, Catul i Marcial. Quevedo havia estudiat grec a Salamanca amb Correas, un bon hel·lenista, autor d'una gramàtica força innovadora i útil. Tanmateix part de les seues traduccions no responen a una exigència de literalitat arran de les excessives *amplificationes*, digressions injustificades i impròpies d'un traductor ⁵⁸³, mentre que d'altres són clarament dependents de treballs precedents: la d'Epictet, per exemple, respecte de la del 1600 a càrrec del Brocense, reimpressa un mínim de tres vegades ja només l'any 1612 ⁵⁸⁴.

Com a contrapunt a aquesta situació d'escassa professionalització de l'activitat traductora, a l'Europa protestant floria tant l'ofici com la seua conceptualització ⁵⁸⁵. Huet escrivia això el 1660:

Au reste, je me suis engagé depuis quelques jours a faire un petit traité De optimo genere interpretandi. Je le fais parce que depuis la nouvelle naissance des lettres il n'y a point eu d'estude a quoy on se soit plus occupé qu'à traduire, et personne n'a donné de regles pour cela. De plus je le fais parce que je vois une trop grande diversité dans les manieres de traduire et enfin pour justifier celle que j'ay suivie. Je réfuteray ce que St. Jerosme a escrit sur cet argument ⁵⁸⁶.

L'obra anunciada per Huet va aparèixer l'any 1661, i combina exposicions teòriques i exemples pràctics en un marc narratiu dialogat. Tot i el tractament de què son objecte autors com ara l'orador Ciceró i el poeta Horaci, són els texts sagrats els qui corroboren la plausibilitat del mètode ⁵⁸⁷. Tanmateix, cal reconèixer com Huet segueix el patró horacià de traduir d'acord amb el sentit i no pas paraula per paraula, com ho havia

⁵⁸¹ R.W. Landborough, "Translations from the Ancients in Seventeenth-Century France", *Journal of the Warburg Institute* 2, 1938, 85-104; A.N. Mancini, "Translation Theory and Practice in Seventeenth-Century Italy: The Case of the French Novel", *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures* 47, 1993, 132-146.

⁵⁸² I. Ventura, "La medicina e la farmacopea della Scuola Medica Salernitana e le traduzioni italiane: ipotesi di lavoro", in S. Lubello, S. (ed.), *Volgarizzare tradurre, interpretare nei secc. XIII-XVI*, Estrasburg 2011, 29-53.

⁵⁸³ S. Bénichou-Roubaud, "Quevedo helenista (el 'Anacreón castellano')", *NRFH* 14, 1960, 51-72; A. Pérez Jiménez, "Sí, el Quevedo del *Anacreón*, helenista", in A. Pérez Jiménez & P. Volpe Cacciatore (edd.), *Musa Graeca Tradita. Musa Graeca Recepta (Traducciones de poetas griegos ss. XV-XVII)*, Saragossa 2011, 103-130; S. Méndez, "Prácticas filológicas y literarias en el Anacreón castellano de Quevedo", *Cuadernos de filología clásica* 24, 2014, 245-272; L. García Sánchez, "Estilo y paráfrasis en el 'Anacreón castellano' de Quevedo", *Janus* 10, 2021, 350-378.

⁵⁸⁴ És el cas de la traducció d'Epictet, com ho ha mostrat A. López Eire, "La traducción quevedesca del Manual de Epicteto", in V. García de la Concha (ed.), *Homenaje a Quevedo*, Salamanca 1982, 233-244. Vegeu també "Sobre el mito clásico en Quevedo", in J.A. López Férez (ed.), *La mitología clásica en la literatura española: panorama diacrónico*, Madrid 1996, 451-490; "El mito clásico en Quevedo", in J.M. Maestre et al. (edd.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Antonio Prieto IV*, Cádiz 2010, 1713-1774.

⁵⁸⁵ Per a una visió de conjunt vegeu S. Guellouz (ed.), *La traduction au XVIIe siècle*, Tolosa 1990.

⁵⁸⁶ Carta a Gilles Ménage, datada a 26 d'Abril del 1660.

⁵⁸⁷ A. Del Prete, "Le *De interpretatione* de Pierre-Daniel Huet: entre tradition humaniste et critique scripturaire", in C. Le Blanc & L. Simonutti (edd.), *Le masque de l'écriture. Philosophie et traduction de la Renaissance aux Lumières*, Ginebra 2015, 187-202.

propugnat la tradició bíblica⁵⁸⁸. I quan lloa Símmac subratlla com parava atenció al sentit, no pas a la mera forma⁵⁸⁹.

La traducció com a centre del sistema literari.

Després de segles dominats per l'ús del llatí a Europa occidental des de l'arribada a cada territori del poder romà, i a Europa oriental des de la penetració dels corrents humanistes que reemplaçaven el paper del grec com a llengua de referència, al segle XVIII assistirem a l'ús de les llengües nacionals al costat del llatí per a tota mena d'usos: jurídics, científics, diplomàtics, etc.

La traducció com a eina per a la sàtira i la paròdia.

L'ús de llengües forasteres amb intenció paròdica és tan antic a la literatura com la comèdia, car es tracta d'un recurs ben conegut al segle V a.C. per Aristòfanes a Atenes i per Epicarm a Siracusa. Català, castellà i portuguès conviuen a la comèdia de Joan Ferrandis d'Herèdia, *La Vesita*; català, castellà, italià i un llatí macarrònic a la comèdia *Serafina*, de Bartolomé de Torres Naharro; castellà, portuguès i italià a la de Lluís del Milà, *El maestro*. Vegem-ne una mostra, en concret de l'obra de Torres Naharro *Serafina*, vv. 257-264 i 359-370:

*Mas habéis d'estar alerta
por sentir los presonajes,
que hablan cuatro lenguajes
hasta acabar su rehierta.
No salen de cuenta cierta
por latín e italiano,
castellano e valenciano,
que ninguno desconcierta.
(...)
(parla Gomecio) Bona dies, Dorosía,
cordis nostris grande bene.
(parla Dorosia) A la vostra, mon cosí.
G.- Toquetis manibus nostra.
D.- Jau!
G.- Besetis boca vostra.
D.- No (ho) façau, trista de mi.
G.- Passim, passim.
D.- Veu d'ací
que no vull passes tantos.
G.- Parcatís.
D.- Més porc sou vos
amb vostre negre llatí.
G.- Oro tibi, folia rosa.
D.- Més orat i foll ets tu.*

⁵⁸⁸ P.-D Huet, *De interpretatione*, Stade 1680, pp. 78-79.

⁵⁸⁹ P.-D Huet, *op. cit.*, pàg. 98.

Un altre exemple el dona Martín de Santander amb la comèdia *Rosabella* (1550), on els personatges combinen euskera i castellà. El basc ja apareixia a la comèdia *Tinelaria* de Torres Naharro, del 1517. Al segle següent, el motiu esdevé el nucli central de l'acció a una peça breu de Cervantes, l'entremés titulat *El Vizcaíno fingido*, del 1615. Anys a venir varen fer quelcom de semblant els francesos Hugues de Picou el 1663 i Raymond Poisson el 1668, quan representaren a París sengles comèdies titulades *Le poète basque*. Hugues de Picou ja havia assajat la paròdia literària al seu poema *L'Odyssée d'Homère ou Les aventures d'Ulysse en versés burlesques*, publicat el 1650. Raymond Poisson explota el mateix recurs que Cervantes a l'obra *Les faux moscovites*:

(escena VII) Lubin:

Voyons donc, que feray-je.

Lamontagne:

Un grand de Moscouie,

Et diras hio lors que tu parleras,

Hio veut dire oui, tu baragouïneras

Quelque étrange jargon etc.

(escena XI) Lamontagne:

Vous êtes dispensé de luy faire harangue.

Lubin (il barragouïne).

Gorgibus:

Mais que demande-t-il? Je n'entends pas sa langue.

El fet era objecte d'un ús generalitzat, ben registrat a la dramaturgia francesa des de, si no abans, la *Farce de Maître Pathelin* del 1486⁵⁹⁰, però que disposa de paral·lels a tot el teatre europeu des de la Baixa Edat Mitjana⁵⁹¹.

Un cas diferent és el d'un text satíric de Quevedo, tot i que l'atribució n'ha estat discutida per alguns. N'assenyalem en negreta les unitats fraseològiques manllevades al català:

Premática que este año de 1600 se ordenó:

*Los dares y tomares. Lo que mis fuerzas alcanzaren. En realidad de verdad. Ofrecer el alma en sacrificio. Serviré con muchas veras. Mi corta ventura. Una sed de agua. **A raíz del estómago.** A boca de noche. De las tejas abajo. De las tejas arriba. A banderas desplegadas. Ni en burlas ni en veras. La presente es para hacer saber. La de vuesa merced recibí. Vuesa merced me haga. Ea, ¿mándame algo? El día de marras. El estado de las cosas. Unos negozielos. Unas terciánillas. Pelitos al mar. Vaya al diablo para puto. **Tan amigo como de antes.** Diré lo que no querrá oír. **Dar una puñada en el cielo.** El buey volar. Preguntar por Mahoma en Granada. Como volar. **Como si nunca***

⁵⁹⁰ Cf. H. Lewicka, "L'emploi stylistique des dialectes dans le théâtre comique français au XVe et au XVIe siècles", *Kwartalnik Neofilologiczny* 8, 1961, 161-169; F. Cavaillé & B. Louvat-Molozay, "Les compétences linguistiques des comédiens professionnels au XVIIe siècle", *Littératures classiques* 87, 2015, 317-332, pàg. 317: *Que l'on prenne pour référence les provinces françaises ou Paris et la cour, il semble que tout au long du XVIIe siècle les spectateurs français aient eu l'habitude d'entendre au théâtre des langues et des accents qui ne leur étaient pas familiers, voire leur étaient tout à fait étrangers et que, de manière symétrique, les comédiens actifs sur le territoire français aient eu à jouer devant des publics qui ne partageaient pas nécessairement avec eux la même langue de référence.*

⁵⁹¹ C. Morenilla Talens, "De Aristófanes a Chaplin. Caracterización lingüística del foráneo en el drama occidental", *Kleos* 1, 1994, 19-39.

*fuera. Eso y lo otro. Fulano y Zutano. Una por una. El mormullo. **La canalla.** El hilo de la gente. La gente bajuna. **De cuando en cuando.** Y tan y mientras. El colodrillo. Haberle dado del pie. Dar de mano a las cosas. Tomar negocios a pechos. El hincapié. Echar el pie adelante. La torre de Babilonia. La de mazagatos. La destrucción de Troya. La obra de la iglesia mayor. Las uvas de mi majuelo. La viña vendimiada. Más que comer solimán. Entrome acá, que llueve. No es buñuelo de freír. Hogaño en buen año. No tarda si llega. Buenos son mis deseos. **Y de ellos está lleno el infierno.** La gallardía. El pundonor. Hombre de chapa. Ojos que tal ven. Oídos que tal oyen. Oiránnos los sordos. El descalzar de risa. La fantasía. No hay más Flandes. Ni más que ver ni oír. Hasta ahí pudo llegar. Deshízose como sal en el agua. Tiene los oídos dados a adobar. Hasta el regatón. **Ultra desto.** Con esta letura. Negocio liso. Cosa llana. Redonda como una redoma. La hoja en el árbol. Dos cuerpos y un alma. Por curso de tiempo. En gustos no hay disputa. Por punta de lanza. Los hierros de Santo Domingo. El herrojo de las cuevas. La toca de la hermandad. Desta agua no beberé. Santa de Pajares. Ollas de Egipto. Los llamados y escogidos. Pueblos en Francia. La dama de paramento. En manos está el pandero. Perrill o de muchas bodas. Amor tronquero. Maricastaña. Perico en la horca. El rey que rabió. Cuando más y mucho. Las Quinientas de Juan de Mena. La honra y la vergüenza. Honra y provecho no caben en un saco. Manta mojada. Agua y lana. Todo es agua de cerrajas. No vale sus orejas llenas de agua. No sabe lo que se pesca. Vale a peso de oro. Teñida la campana. El tiempo doy por testigo. Hombre medio mujer. La más cuerda de lana. Quien ni se oyese ni viese. Beber con guindas. Lindo pico. Tiene garabato. Y un no sé qué. Tívome por los cabellos. Pertinaz. Nació en las malvas. Habló por boca de ganso. Y soy Marimarica. La piedra en el rollo. Mis puntas y collar. Su tiempo hace. Las pajaritas que vuelan. Satírico. Diabólico. Como a los pies del confesor. Es predicar en desierto. Dar voces al aire. Con la de Calaiños. Buenos días y noches. Para puto si fueran piñas. Oxe, polla. El abolengo. Espetahilas. Emulos. Bien se puede comer. Las tres mil leyes. A las mil maravillas. Para un sábado. Ver por brújulas. El portador de ésta. La capa en el hombro. Juega el sol antes que sale. No sabe lo que se tiene. Es un Alejandro. Un maremágnun. Esto peronia. Es como una dama. Es como unas nueces. Punto en boca. Callar como en misa. La sangre de los brazos. Hacer de tripas corazón. Orejas de mercader. Dar con la carga en tierra. Más sabe que las culebras. Allá voy y no hago mengua. A Roma por todo. El pago que da el mundo. Escarmentar en cabeza ajena. El corazón me quiebra. La sogá a la garganta. Tiéneme hasta aquí (señalando la boca). No le debo ni aun esto (tocando un diente con la uña). Romper con todo. La barba sobre el hombro. La vida airada. Hasta matar candelas. Hacer la duz. Mojar la boca. El postrer bocado. No pega sus ojos. No se desayuna. A sabor de su paladar. Ni pena merece el amor. Sáquelo por conjetura. Ya tiene cuyo. No hay qué fiar. Bien se puede fiar. Puertas al campo. Quien no parece, perece. Mátalas callando. **Por sí o por no. Tarde o temprano.** Estoy como si me hubiesen dado de palos. Tomar la mañana. A reír del alba. Fresca como una lechuga. No hay más mal en él que en casa caída. A regañadientes. A las que sabes mueras. Es un pelón. Parla como papagayo. Es paloma sin hiel. **Pelarse las cejas.** Hace hablar una vigüela. Las verdades amargan. Hace corres de viento. **Sacaré vientre de mal año.** Darse un buen verde. Aunque me voy acá quedo. Si se muriese, enterralle. Dios le guarde hasta el sábado en la tarde. Partir un cabello. No le echarán dado falso. Quien tal hace, que tal pague. Pagar en la misma moneda. **Debajo de la capa del cielo.** Sobre la capa del justo. A qué quieres boca. Pese a quien pesare. Pintar como querer. A propósito fray Jarro. No me entrará de los dientes adentro. Salvo el guante. Aspavientos. Servicio y muy pequeño. Como el pan de la boca. Si no lo ha por enojo. Manso como un cordero. Bravo como león. Hará cera pabilo. Pagar justos por pecadores. La paz de Judas. Perdiso, haré mate.*

Como Pedro por demás. Alma de cántaro. Juan de buena alma. Y el de Espera en Dios con sus cinco blancas. El mando y el palo. El cojijo. Las de Villadiego. El pie a la francesa.»

Ítem, salga de las comparaciones: «El rey don Felipe en su estado. Es un Alejandro. Los duques. Condes. Un triste zapatero de lo viejo. Por lo eclesiástico. El arzobispo de Toledo. El cura de la parroquia. Es una Santa Catalina de Sena. Dar gato por liebre. Corrido como una mona. La maza y la mona. El cuerpo y el alma. Cerróse de campiña. Sudar como gato de Algalia. Pase ése, que ha comido cazuela. Harto ciego es quien no ve por tela de cedazo. Quebrar la hiel en el cuerpo. El aire corruto. 6 razón no quiere fuerza. Comerse las manos tras ello. Cuando no me cato. Haga vuesamerced penitencia conmigo. Duelos y quebrantos. Apellidóseme la hierra.»

Y los demás que a este tono dicen los graciosos: «Todos a una mano. Dos al mohíno. Las mangas después de pascua. El camino carretero. La piedra imán. No tiene a nadie en lo que pisa. El jubón de azotes. Con eso no llueve. Ruin sea por quien quedare. Echar piedras atrás. Beber los vientos. Buena erais para retratada. Servidor de vuesamerced usque ad mortem. Por cierto y por su madre», etcétera.

Con esta suma de recordación estará más tratable la gente, si huyen estos modos de decir, de suerte que no den nota de su mudanza de lenguas, para lo cual damos dos meses de dispensación y para que mejor aprendan a huirlos; quedando con esto los discretos más, y los necios, aunque no dejen de serlo, enmendados algo. También por ésta prohibimos no culpen los autores, etcétera.

Veurem finalment un altre exemple de crítica del traductor, en presentar-lo com un fals professional. Tornem al domini de la comèdia amb aquesta d'Edme Boursault del 1680, amb l'inquietant nom de *Le Mercure galant ou la comédie sans titre*:

Force gens à Paris enseignent quelque langue.

Celuy-là l'Espagnol, celui-cy le Latin;

Et sans autre secours, ils subsistent enfin.

[...]

Je crûs pour m'enrichir les devoir imiter.

Je pris dans un Faubourg une maison fort grande,

Et mis un écriteau pour la langue Normande;

M'offrant de l'enseigner avec affection

A qui voudroit l'apprendre en sa perfection.

Capítol 11.- *Els clàssics al segle XVIII.*

Els estudis d'humanitats a la Universitat de València.

Que l'art de la traducció reposava de manera principal en la capacitat del traductor per al domini de les llengües literàries, modelades sense excepció a partir de les literatures clàssiques, no sembla quelcom controvertible. Que les llengües clàssiques fornien als alumnes tot de mecanismes per a raonar i argumentar, a més d'idees i conceptes per a entendre la realitat i jutjar-la, tampoc no hauria de ser matèria de debat. Si seria important el control de l'ensenyament d'aquestes llengües que la Companyia de Jesús, afavorida pels Borbons amb el control de les universitats, va cedir el de la de València al patronat municipal –sotmès, tot sigui dit, als *ukazes* dels governadors reials i de l'arquebisbat- a canvi de la usurpació de les càtedres de llatí i grec ⁵⁹².

D'acord amb el lema empirista de Vives formulat a la primera part del tractat *De tradendis disciplinis*, la titulada *De causis corruptarum artium*, ço és, *ad incognita itur per cognita* ⁵⁹³, començarem per copsar la situació de l'ensenyament de les humanitats a la universitat valentina. En teoria els estudis hi eren, en la pràctica no se'n podia fer gairebé res: Quant als estudis de gramàtica, s'hi establien un total de set càtedres, totes perpètuas: la de llengua hebrea, dos de grec i quatre de gramàtica llatina. Amb excepció de l'hebreu –una càtedra que va exercir Pérez Bayer entre el 1746 i el 1749-, la situació va ser molt irregular; les de grec no hi van tenir titulars fins a la fi de segle i les de llengua llatina –primer esglaó de la vida universitària- a penes hi van funcionar uns anys ⁵⁹⁴. D'altra banda, la capacitat de la universitat d'articular cap mena de discurs racional, crític i lliure de tuteles quedava reduïda fins a l'extrem pel fet que la gran majoria dels docents eren sacerdots ⁵⁹⁵. Els percentatges de què parlem serien, un cop descomptats els estudis de medicina, els d'una pràctica totalitat de la docència ocupada per eclesiàstics. Si hi afegim que un cop aconseguida la càtedra, que, si era perpètua, allunyava qualsevol risc de perdre-la per inoperància, incompetència, ineficiència o indiferència, el seu beneficiari rebaixava a la meitat la precedent escassa activitat de publicació, i això si hi queden incloses les edicions de pamflets adreçats a la pregària o a la catequesi ⁵⁹⁶, entendrem que aquella universitat del segle XVIII d'il·lustrada no tenia res.

Una nul·la o molt migrada docència de les llengües clàssiques, tutelada sempre per l'Església mitjançant l'arquebisbat, els jesuïtes o la Inquisició, o tots plegats alhora, unida a la pobra aportació dels docents a la didàctica i a la ciència, havien de correspondre's amb la pobra collita de traduccions. Que la situació es devia en gran mesura al poder exercit per un aparat estatal dominat per l'atavisme i l'oposició al progrés ho demostren les lluent publicacions de traduccions –no sempre editades- aparegudes al

⁵⁹² P. Pérez García, "Les aules de gramàtica", in M. Peset et al. (edd.), *Història de la Universitat de València II. La universitat il·lustrada*, València 2000, 173-186, pp. 176-179.

⁵⁹³ J.L. Vives, *De caus. cor. art.* III, 5, 1: *nam ordo nostrae cognitionis hic est ad illa, nec eo penetrari a nobis potest, nisi per haec, quae sunt foris. Ad incognita enim itur per cognita.*

⁵⁹⁴ S. Albiñana, "Càtedres i catedràtics", in M. Peset et al. (edd.), *op. cit.*, 33-56, pàg. 37.

⁵⁹⁵ S. Albiñana, *op. cit.*, pàg. 45: *Un elevat percentatge del professorat del segle XVIII tenia la condició de clergue, secular o regular. Hi representaven el vuitanta per cent i el seu nombre creixia amb el segle, tot matisant l'a priori secularitzador, laic i burgès de la Il·lustració.*

⁵⁹⁶ S. Albiñana, *op. cit.*, pàg. 49. I tanmateix, segons el mateix autor (pàg. 51) *un parcial contrast amb Salamanca permet apuntar la major producció intel·lectual de València.*

Rosselló i a Menorca⁵⁹⁷. Les d'obres dramàtiques a càrrec d'Albertí, de Febrer i de Pere Ramis varen influir en la producció de Joan Ramis. Comparem les traduccions de Haydn, Racine, Molière, Rousseau, Voltaire, Goldoni, Beaumarchais i Moratín, totes elles de mèrit literari, amb el *Catecisme* del pare Nieremberg i els *Casos raras de la confessió* del pare Vega, jesuïtes tots dos.

La traducció al segle XVIII amb la supressió de les universitats.

L'enorme repressió exercida a tots els nivells per la dinastia borbònica i els seus col·laboradors, unida a la que ja suportava el país amb la dinastia dels Habsburg, s'explica bé si ens adonem que després de la *Bíblia Valenciana* editada el 1478 no en va haver cap més traducció bíblica fins la molt parcial que va fer Pere Mercè el 1806 de *Los set salms penitencials*, i que fou editada... al Rosselló. A aquesta contrada va aparèixer també el 1698 la traducció, obra de Pere Bonaura, de la *Imitació de Crist* de Tomàs de Kempis, sovint reimpressa al llarg del segle XVIII al Principat. Altres traduccions del món eclesiàstic són l'anònima d'un devocionari del jesuïta italià Carlo Gregorio Rossignoli, *Veritats eternes declarades en diferents lliçons, ordenades principalment per los dies dels exercicis de sant Ignasi de Loiola, de la Companyia de Jesús, i utilíssima per tota classe de persones* (Girona 1761).

Davant d'aquesta inòpia traductora cal recordar que el 1714 foren suprimits per Felip I els estudis generals de Lleida, Barcelona, Girona, Tarragona, Tortosa, Solsona i Vic, reemplaçats pel de nova creació a la vila botiflera de Cervera⁵⁹⁸. De manera semblant, el 1842 es va decretar l'obertura d'una única universitat principatina a Barcelona, aquest cop suprimint alhora la universitat de Palma, a més de la de Cervera. Com a reacció a la imposició de la dinastia forastera, les classes aristocràtiques i la menestralia varen enviar els fills a formar-se a altres universitats, de les quals la de Tolosa, que tradicionalment havia acollit estudiants catalans, fou la més beneficiada. El segle i quart en què la Universitat de Cervera va gaudir del monopoli es caracteritzen per una docència de curta volada, llargament administrada i controlada pels jesuïtes, amb una incidència inapreciable pel que fa a la incorporació del coneixement universal mitjançant l'eina de la traducció⁵⁹⁹. N'hi ha prou de pensar en la migradesa del patrimoni bibliogràfic a l'*alma mater* ceriverina, que havia d'hostatjar un espai en ell mateix petit i gairebé reclòs, en comptes d'un d'espaiós i central. La dotació librària mai no va atènyer

⁵⁹⁷ J. Solervicens, "Traducciones catalanes en la Edad Moderna", in F. Lafarga & L. Pegenaute (edd.), *Historia de la traducción en España*, Salamanca 2000, 650-661, pàg. 657: *En la segunda mitad del XVIII y a inicios del XIX el Rosellón y Menorca ofrecen una eclosión de traducciones al catalán de grandes autores europeos, particularmente franceses.*

⁵⁹⁸ Reial decret d'11 d e Maig del 1717, signat a Segòvia, segons el qual les universitats de Barcelona, Lleida, Vic, Girona i Tarragona y otras cualesquiera que haya en aquel principado (...) eren declarades por esta providencia extintas y trasladadas a la de Cervera.

⁵⁹⁹ Per a una visió general vegeu M. Batllori, "La Universitat de Catalunya a Cervera, 1717-1842", *L'aportació de la cultura catalana a la ciència i a la cultura*, Barcelona 1982, 18-23 (= *La Il·lustració. Obra completa IX*, València 1997, 169-174). Conforme la universitat ceriverina va poder deslliurar-se d'algunes de les penyores pròpies de la fundació —a partir del 1726, per exemple, els catedràtics hi accedien per oposició i no pas per designació reial— alguns estudis varen desenvolupar directrius més adients: els de de medicina seguien el model de Montpeller, basat en el galenisme i per tant en la dissecció, i no pas el de Salamanca, d'arrel hipocràtica i dominat per l'estudi dels aforismes. Als estudis de filosofia es va optar, ja al segle XIX, per un ensenyament eclèctic que permetia de discutir les obres d'Epícur, Newton, Spinoza i Descartes, en detriment de l'aristotelisme tomista, mètode que va provocar les queixes de la universitat de Salamanca.

els cinc-mil volums, mentre que la disponibilitat era igualment precària, perquè per als alumnes restava amb poques excepcions tancada. Tota l'organització dels estudis es volia fer segons el model castellà d'Alcalá. No reeixiren els intents d'alguns, com ara Josep Finestres, jurista avesat al grec, per a afermar-hi els estudis d'humanitats. Un dels qui hauria pogut fer-hi feina, el jesuïta Bartomeu Pou (1727-1802) fou expulsat primer per la seua mateixa orde i després pel rei, i acabà a Bolonya, on va completar la traducció castellana de les *Històries* d'Heròdot ⁶⁰⁰, tot i que no fou publicada fins al segle següent (Madrid 1846; reimpressa varies vegades, la darrera el 1919). Pou només va poder ocupar la càtedra d'humanitats clàssiques el curs 1758-1759. Nogensmenys, cal assenyalar que la gramàtica grega emprada era la de Pere-Joan Nunyes i no pas les de Vergara o Correa –la de llatí era, certament, la de Nebrija–; que la impremta va editar, a més dels diàlegs de Vives –tota una proclama–, les *Faules* d'Isop amb doble text, grec i llatí, quan cap altra universitat de la península no disposava de la tipografia hel·lènica, que per a la seu ceriverina fou construïda a l'efecte ⁶⁰¹; i que Finestres va arribar a dur a Cervera un monjo ortodox per tal que renovellés l'ensenyament del grec amb criteris que l'actualitzessin. Amb el temps Cervera aconseguiria de vincular-se amb els temes de debat de l'època, el que féu que les bases de la Renaixença es deguin en part a la formació ceriverina, ja al primer terç del segle XIX.

La capitidisminució dels estudis clàssics va afectar, de manera abassegadora durant la primera meitat del segle XVIII i encara molt pregonament a la segona, tota la cultura de la península. L'anomenada cultura il·lustrada vivia, tanmateix, de prohibicions i vets basats en prejudicis i falsedats, com ara que no calia traduir res del grec perquè el que era útil ja havia estat traduït al llatí ⁶⁰². D'altra banda, l'obstinada estratègia de privilegiar una aculturació sota el patró de la traducció del francès cercava un aïllament que amagava la situació de dependència i facilitava, en canvi, l'absolut control de la creació i la difusió tant literàries com científiques.

Com que el nombre no fa la riquesa, cal parar orella a l'opinió de Lafarga, a parer del qual el segle de la Il·lustració va envilir la traducció per l'abús d'una pràctica extensíssima pel nombre ⁶⁰³ i de qualitat infame. esclar, pot semblar que hi ha un avenç per l'edició d'uns mil-cent títols d'obres franceses que suposaven dos terços del total de les traduccions del segle –una tercera part l'ocupaven les obres de temàtica religiosa–. Tanmateix l'allau de traduccions plenes d'errors i amb vistes només a l'obtenció de guanys comprometia greument la constitució d'una societat culturalment sana i intel·lectualment activa ⁶⁰⁴. El fenomen es planteja a nivell europeu, quan la traducció

⁶⁰⁰ A. Font Jaume & M.R. Llabrés Ripoll “La publicació de l'*Heròdot* del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 66, 2010, 171–182.

⁶⁰¹ *Αἰσώπων μῦθοι. Aesopou fabulae*, Cervera 1768.

⁶⁰² B. Feijoo, carta XXIII, “Disuade a un amigo suyo el Autor el estudio de la lengua Griega, y le persuade el de la Francesa”, *Cartas eruditas y curiosas V*, Madrid 1760, pp. 374–380: *Digo, pues, señor, que el tercer motivo porque me retiré del estudio de esta lengua, fue considerarla de muy corta importancia in re litteraria. Fue un tiempo utilísima la inteligencia de la lengua Griega, para traducir a la Latina muchos buenos libros, escritos en aquella (...). porque a mi entender, cuanto algo excelente se escribió en la lengua Griega, ya há, no años, sino siglos, que se transportó a la Latina. Y no solo transportó todo lo excelente, mas también mucho de lo inútil, y superfluo.*

⁶⁰³ F. Lafarga, “El siglo XVIII, de la Ilustración al Romanticismo”, in F. Lafarga & L. Pegenaute (edd.), *op. cit.*, 209–320, pàg. 209: *El siglo XVIII –sobre todo su segunda parte–, así como los primeros años del siglo XIX, fueron momentos de efervescencia de la actividad traductora.*

⁶⁰⁴ F. Lafarga, “El siglo XVIII, de la Ilustración al Romanticismo”, pàg. 224: *Para empezar, se traduce demasiado. Traducciones en todos los géneros en todas las materias; traducciones indiscriminadas y realizadas sin criterios selectivos en cuanto a calidad, interés o pertinencia. Pero es que, como denuncian*

literària, amb la sola i en ella mateixa cabdal excepció de les traduccions bíbliques, cedeix el protagonisme a la traducció, més que no científica, tècnica ⁶⁰⁵. De fet, per a la comunicació científica el llatí anava patint la concurrència de les llengües nacionals, que acabarien desplaçant-lo al llarg del segle.

Teoria i pràctica de la traducció al segle XVIII.

Ja hem vist com l'increment de les traduccions no anava acompanyat per una bona formació dels traductors. No era el cas d'altres cultures, on l'ensenyament superior i la política de llibertats afavorien una traducció de qualitat. A aquest segle XVIII destaca la figura d'una traductora, Anne Dacier (1645-1720), autora d'una influent doble versió homèrica, *L'Iliade d'Homère*, apareguda a París el 1711, i *L'Odyssee d'Homère, traduite en françois, avec des remarques*, editada a París el 1716. De família que es va fer protestant just al temps en què ella va néixer, Dacier era filla d'un professor de grec que la va educar sense prejudicis de gènere. D'un gust literari exquisit, Dacier va començar per acabar l'obra de son pare, una edició del poeta hel·lenístic Cal·límac ⁶⁰⁶. En aquest sentit mereix atenció el que el seu protector, l'hel·lenista Pierre-Daniel Huet, va escriure sense cap de dubte com a elogi, i que nosaltres llegirem d'una altra manera:

Non contente de commenter Florus, Aurélius Victor et Denys le Crétois, elle entreprit une oeuvre d'un ordre plus élevé, à savoir, une édition de Callimaque, avec des nombreuses additions et des notes plus savantes qu'on ne l'eût attendu de son sexe ⁶⁰⁷.

Davant les dificultats de la societat de l'època per a captar la riquesa de l'original, Dacier va dedicar la seua activitat a la traducció, i és al respecte significativa la primera tria que va fer, les obres dels poetes Anacreont i Safo ⁶⁰⁸. Els hi seguirien les traduccions de les comèdies senceres de Plaute ⁶⁰⁹, dues comèdies d'Aristòfanes ⁶¹⁰, les comèdies de Terenci ⁶¹¹, i juntament amb el seu marit, André Dacier, les *Reflexions per si mateix* de Marc Aureli ⁶¹² i les sis primeres biografies de les *Vides paral·leles* de Plutarc

estos mismos textos, pareció extenderse por la España del siglo XVIII la plaga de la traducción, 'hasta llegar por violentos grados a ser el traducir un oficio, un comercio, una manía, un furor, una epidemia, y una temeridad y avilantez', com en diu, ras i curt, Vargas Ponce.

⁶⁰⁵ M. Vasileanu, "What was a relevant translation in the 18th century?", *Research in Language* 15, 2017, 79-96, pàg. 84: *Any translation into a vernacular is determined by the choice of a different audience, not necessarily more numerous. It is obviously a non-academic environment that is envisaged, since the academics would have read it in Latin.*

⁶⁰⁶ A. Dacier (ed.), *Callimachi Cyrenaei Hymni, Epigrammata et fragmenta*, París 1675.

⁶⁰⁷ *Mémoires de Daniel Huet* (trad. Ch. Nisard) París 1853, pàg. 183.

⁶⁰⁸ *Les Poésies d'Anacréon et de Sapho, traduites de Grec en François, avec des Remarques, par Mademoiselle Le Févre*, París 1681. Quant a la fortuna de Safo des del Renaixement, vegeu C. Volpilhac-Auger, "Le choix de Sapho: le poil ou la plume. Images de Sapho du XVIIe au XIXe siècle", in B. Colombat & P. Mattéi (ed.), *Curiosité historique et intérêts philologiques. Hommage à Serge Lancel (= Recherches et travaux 54)*, Grenoble 1992, 241-248.

⁶⁰⁹ *Comédie[s] de Plaute, traduite[s] en françois par Mademoiselle Le Févre, avec des Remarques et un Examen selon les Regles du Théâtre I-III*, París 1683.

⁶¹⁰ *Le Plutus et les Nuées d'Aristophane. Comedies greques traduites en François. Avec des Remarques et un Examen de chaque piece selon les regles du théâtre, par Mademoiselle Le Févre*, París 1684. Vegeu al respecte M. Bastin-Hammou, "Anne Dacier et les premières traductions françaises d'Aristophane: l'invention du métier de femme philologue", *Littératures classiques* 72, 2010, 85-99.

⁶¹¹ *Les Comédies de Térence, traduites en françois, avec des Remarques I-III*, París 1688.

⁶¹² *Réflexions morales de l'empereur Marc Antonin, avec des remarques*, París 1691.

⁶¹³. La culminació d'aquesta gran tasca fou la traducció d'Homer, per a la qual fixa la seua posició pel que fa a dos importants problemes: en primer lloc, formula l'exigència que la traducció sigui directa, no pas a partir d'una d'intermèdia; segonament, que es faci en prosa per tal de respectar millor l'original, que una traducció poètica no ajuda a reflectir amb exactitud. Les bases teòriques posades en pràctica per Dacier són les que havia fixat el seu mentor, Huet, al tractat titulat *De interpretatione*.

Juntament amb els principis relacionats amb la metodologia de la traducció, hi ha un aspecte en principi secundari, el de la selecció lèxica, que va concitar també l'interès i els propòsits dels traductors. La condició de la traducció il·lustrada passa per la moderació, el bon gust, l'equilibri. Això obliga a eliminar tant els termes considerats vulgars com aquells propis només de la poesia, com ara els epítets. Dacier arriba a absurds com ara el de parlar de *l'animal patient et robuste, mais lent et paresseux* a Homer, *Ilíada* XI 556-564, on l'heroi Aiant és comparat a un ase.

Aquest segle és probablement el de la gran extensió a tota Europa de la traducció indirecta, aquella que fa servir una llengua pont, cognada o no de les de sortida o entrada ⁶¹⁴. Als gèneres propis de la literatura tècnica, la historiografia, el relat no fictiu, etc., l'ús de traduccions indirectes fou corrent fins a finals del segle XVIII ⁶¹⁵. L'extensió de la pràctica de la traducció feia obligat de recórrer, davant l'absència d'autèntics professionals, provats en el coneixement de la llengua d'origen, a l'expedient de fer servir una traducció precedent a una llengua en principi dominada pel traductor.

Renovació literària i preromanticisme.

Tot i la gairebé omnipresent edulcoració d'un neoclassicisme esdevingut un mer efecte estètic, mancat de vitalitat i tremp, al segle XVIII es va anar obrint pas un interès per la lírica grega. Ja havia sorprès al lector anglès la traducció d'un poema de Safo inserit al tractat del Pseudo-Longí traduït per John Hall el 1652 ⁶¹⁶. Diverses raons i circumstàncies dugueren a les preferències temàtiques i interpretatives que registrem amb el preromanticisme de Mary Robinson, "Sappho and Phaon" (1796) fins al ja plenament romàntic sentit de Felicia Heman, "The last song of Sappho" (1831) ⁶¹⁷, i ja al segle XX amb Katherine Bradley i Edith Cooper, que publicaven sota el pseudònim de Michael Field, des de llur primer poemari, *Long Ago* (1889) ⁶¹⁸. Només a la literatura russa des de

⁶¹³ *Les Vies des hommes illustres de Plutarque traduites en françois, avec des Remarques*, París 1694.

⁶¹⁴ B. Schultze, "Historical and systematical aspects of indirect translation in the de Gruyter Handbuch Übersetzung – HSK. 26.1–3: insight and impulse to further research", *Zeitschrift für Slawistik* 59, 2014, 507-518.

⁶¹⁵ G. Roche, "The Persistence of French Mediation in Nonfiction Prose", in H. Kittel & A.P. Frank (edd.), *Interculturality and the Historical Study of Literary Translations*, Berlin 1991, 17-24. Per a un coneixement genèric del tema vegeu J. von Stackelberg, *Übersetzungen aus zweiter Hand. Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin & New York 1984.

⁶¹⁶ Pseudo-Longinus, *Peri Hypsous, or Dionysus Longinus of the Height of Eloquence*, Londres 1652.

⁶¹⁷ Amb força punts de contacte amb el poema de Baratynsky *Последний поэт*, del 1835.

⁶¹⁸ Per a tot aquest episodi de la recepció de Safo a la cultura anglòfona vegeu J. Dejean, "Fictions of Sappho", *Critical Inquiry* 13, 1987, 787-805; *Fictions of Sappho, 1546-1937*, Chicago 1989.

si no abans Ekaterina Urusova el 1777 hi ha hagut una tan fonda recepció de l'obra sàfica, nodrida sempre de les traduccions ⁶¹⁹.

A la literatura espanyola el resultat és força més modest, i els noms d'Anacreont i Safo, els mateixos que Dacier havia editat el 1681, hi tenen molt a veure. L'atenció a la poetessa arrenca de la traducció que de tots dos autor va compondre Luzán a Palerm ⁶²⁰. Nosaltres en tindrem prou amb un passatge del poema 'El otoño' de Nicasio Álvarez de Cienfuegos, datat a les darreries del segle:

*¡Otoño, otoño! ¿Le miráis que llega / de colina en colina vacilante / resaltando?
¡Evohe! Salid, oh hermosas, / a recibirle al monte y a la vega / suspendiendo a los
hombros el vacante / hondo mimbres. Corred, y en pampanosas / guirnaldas coronad mi
temulenta / sien. Dadme yedras, que ardo en violenta / sed báquica. ¡Evohe!, cortad, que
opimos / entre el pámpano caigan los racimos. / ¡Mil veces Evohe! Que ya resuena /
rechinando el lagar. ¡Cuál, ay, corriendo, / el padre Baco en ríos espumantes / se
precipita, y de la cuba llena / la ancha capacidad que tiembla hirviendo! / Copa, copa;
mis labios anhelantes / se bañen en el néctar de Lico. / Hijos de Ceres, vuestro duro
empleo / cesa; ¡mitad mis báquicos fureros, / que ya el año premió vuestros sudores.
/ Conmigo enloqueced. Ya está vacía, / mi copa rellena, y en torno rueda, / y los ecos
repitean retumbando / cien veces ¡Evohe! ⁶²¹*

El dionisisme de Cienfuegos prenuncia unes modes literàries diferents de les del Neoclassicisme, i es deu a models arribats de traduccions recents. Aquí és Anacreont el poeta que inaugura un discurs farcit de la lloança de la vida, el gaudi de les emocions, l'apreciació de la bellesa i el gust per la sensualitat. Cienfuegos, bé que fos al tombant del segle, recollia una varietat lírica que anava a rebre el nom d'anacreòtica. Ara bé, cal no perdre de vista el fet que la poesia anglesa havia integrat aquest lirisme des de Spenser ⁶²², dos segles abans.

⁶¹⁹ Al cas rus s'ha d'esmentar la traducció indirecta que va fer Derxavin a partir de la de Boileau del 1674.

⁶²⁰ La traducció de l'aragonès Ignacio de Luzán, inclosa al seu manuscrit *Arte de hablar, o sea, retórica de las conversaciones*, del 1727 (però publicat el 1991), és anterior de setanta anys a les dels asturians José i Bernabé Canga Argüelles, que la varen plagiar parcialment perquè havia estat publicada per J.J. López de Sédano, *Parnaso español: colección de poesías escogidas de los más célebres poetas castellanos*, Madrid 1779, pp. 169-171. Menysté Luzán M. González, "Versiones décimonónicas en castellano de la Oda a Afrodita (frg. 1 Voigt) y de la Oda a una mujer amada (frg. 31 Voigt) de Safo", *CFC (egi)* 13, 2003, 273-312. Vegeu també O. Barrero Pérez, "Imágenes de Safo en la literatura española (I). El siglo XVIII", *Dieciocho: Hispanic Enlightenment* 28, 2005, 101-118.

⁶²¹ N. Álvarez de Cienfuegos, "El otoño", vv. 41-64. La lexi de Cienfuegos revela també el seu atansament al llatí literari, amb l'abundor de construccions participials i alguns empelts lèxics. Vegeu al respecte J. Arce, "Las innovaciones lingüísticas de Cienfuegos", in J.M. Caso (ed.), *Historia y crítica de la literatura española IV. Ilustración y neoclasicismo*, Barcelona 1983, 488-493.

⁶²² J. Levarie, "Renaissance Anacreontics", *Comparative Literature* 25, 1973, 221-239; K. Duncan-Jones, "Sydney's Anacreontics". *The Review of English Studies* 36, 1985, 226-228; S.P. Revard, "Cowley's Anacreontiques and the Translation of the Greek Anacreontea", in A. Dalzell, Ch. Fantazzi & R.J. Schoeck (edd.), *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, Binghamton 1991, 595-608; S. Achilleos, "The Anacreontea and a Tradition of Refined Male Sociability", in A. Smyth (ed.), *A Pleasing Sinne: Drink and Conviviality in Seventeenth-century England*, Woodbridge 2004, 24-36. Sobre les traduccions angleses d'Anacreont, vegeu S. Gillespie, "The Anacreontea in English: A Checklish of Translations to 1900", *Translation and Literature* 11, 2002, 149-174.

La tradició lexicogràfica grega al segle XVIII.

A fi de brevetat, i per tal de no duplicar l'extensió d'aquest apartat, ens permetrem de tocar tan sols la lexicografia adreçada al grec antic ⁶²³. El segle XVIII, que encara una àmplia tradició historiogràfica s'entossudeix a considerar l'època de la il·lustració i la modernitat, continua la lexicografia voluntarista d'estudiosos que treballaven en solitari i seguien principis metodològics i criteris editorials personals. Caldrà esperar al segle XIX per a assistir a l'aparició d'una lexicografia organitzada a l'empara d'institucions que assumien els projectes d'elaboració, publicació i actualització dels diccionaris.

Els lexicògrafs setcentistes, però, només comptaven amb el fil conductor dels seus predecessors, per bé que l'establiment de les bases de la recerca i de la línia de treball descansaven en el criteri personal de cadascú. Mancats d'una honesta i precisa fonamentació teòrica, aquests lexicògrafs tampoc no compensaven les mancances teòriques amb una feina exhaustiva. N'hi ha prou de pensar que el *Graecum Lexicon Manuale* de Benjamin Hederich (1675-1748), aparegut a Leipzig el 1755 i reeditat posteriorment, era tan sols un epítome, i encara epígon, del venerable diccionari d'Henri Estienne, *Thesaurus Graecae Linguae*, editat en cinc volums a París el 1572. En realitat Hederich havia procedit a una refosa d'una obra precedent, el *Lexicon Graecolatinum, seu Epitome Thesauri Graecae Linguae*, publicat per Johannes Meursius Scapula a Basilea el 1579 sense l'aprovació d'Estienne ⁶²⁴. Scapula havia treballat a la impremta d'Estienne i havia estat un dels principals responsables, fou en aquestes circumstàncies com va aprofitar els materials del *Thesaurus* per a una versió escurçada que es va vendre i per tant imprimir molt més que l'original: del *Lexicon Graecolatinum* coneixem impressions dels anys 1605, 1628, 1630, 1652 i 1665, i encara a Londres el 1820. I doncs, aquest plagi de Scapula és el que inicialment va publicar Hederich ⁶²⁵, el qual féu per justificar-se en aduir que havia incorporat termes dels lexicògrafs d'època imperial ⁶²⁶. El volum de Hederich va incorporar només a partir de l'edició del 1772, ja traspasat el seu autor, els prop de mil set-cents afegitons de l'hel·lenista francès Pierre-Henri Larcher, obra també molt reimpressa (Londres 1816, 1821, 1825, etc.). Aquesta tradició lexicogràfica dels epitomadors renuncia al caire exhaustiu d'Estienne, recuperat anys a venir per Passow. Hederich, per exemple, justificava l'exclusió de l'obra de Nonnos de Panòpolis –com la de l'Opià de la *Cinegètica*– perquè el seu grec era prou deficient en comparació del seu contemporani Heliodor ⁶²⁷. Curiosament, són aquests autors alguns dels recuperats per Larcher, de l'edició del qual hi ha varies reimpressions (Londres 1821).

⁶²³ La producció lexicogràfica llatina és molt superior en nombre a la grega. Millor que un llistat exhaustiu de les obres seria d'apuntar com aquesta tradició va inspirar l'evolució de les investigacions lexicogràfiques nacionals, cf. N.E. Osselton, "Authenticating the Vocabulary: A Study in Seventeenth-Century Lexicographical Practice", *Lexikos* 6, 1996, 215-232.

⁶²⁴ Cf. J. Murray IV, "Stephen's *Thesaurus*", *The Classical Quarterly* 22, 1820, pp. 302-348, pp. 316-317.

⁶²⁵ Per a una reivindicació d'aquest autor vegeu P.-C. Hummel-Israel, "Les contributions de Benjamin Hederich (1675-1748) à la connaissance du lyrisme grec", *Grazer Beiträge* 22, 1998, 225-230.

⁶²⁶ B. Hederich, *Graecum Lexicon Manuale*, Leipzig 1772, pàg. I: *Certe, quae ex ingenti Henrici Stephani Thesauro, volumine satis etiam grandi, Joannes exhibit Scapula, ea tantum non omnia hic etiam suppeditavi. Quinimmo ipsorum non solum numerum, sed in primis etiam, quas obtinent, significationes ex Suida, Polluce, Suigero, Leighio, scriptoribus similibus aliis, non parum earundarum hic inde adauxi.*

⁶²⁷ B. Hederich, *op. cit.*, pp. III-IV.

Juntament amb els diccionaris genèrics n'hi ha també de reservats a autors i gèneres concrets, com ara els dedicats a Homer i Píndar (1765-1774), el d'Ernesti dels termes tècnics de la retòrica (1795), i el de Reiske de Teòcrit (1765).

La lexicografia grega del segle XIX.

Per la mateixa raó adduïda més amunt ens limitarem a la lexicografia grega, que serà prou indicativa per tal de copsar la vitalitat, els objectius i la metodologia de la recepció de les literatures clàssiques ⁶²⁸. Encara en part dins la pràctica lexicogràfica del segle XVIII, però sustentada en una teorització que se n'apartava per complet, Franz Passow va publicar a Leipzig entre el 1819 i el 1823 el seu *Handwörterbuch der griechischen Sprache*. Passow en part va reelaborar també un diccionari, el de Schneider en dos volums (1797-1798 són els anys de la seua primera edició), obra que va conèixer fins a tres edicions, ultra altres d'abreujades. La tradició lexicogràfica grega moderna parteix de l'estudi de Franz Passow ⁶²⁹, el qual va fixar com a bàsic el coneixement de la llengua homèrica, considerada digna del més alt estatus dins el grec antic, i això sense menystenir la totalitat de les llengües literàries dels diferents gèneres, fins a exhaurir el cabal de la creació dels autors lírics i dramàtics. Aquest condicionant implicava la incorporació de tot de termes propis només de la dicció poètica.

L'aparició del diccionari de Passow, lloat com a modèlic, va esperonar els hel·lenistes oxonienses. La configuració d'equips de recerca encetarà una etapa diferent dins el camp de la lexicografia. És així com neix la tradició del *Greek-English Lexicon* de la Universitat d'Oxford, iniciada als col·legis Balliol i Christchurch el 1835 i continuada, amb la moderna col·laboració d'investigadors d'altres institucions, Cambridge inclosa, durant prop ja de dos segles. A més del diccionari d'Oxford han d'esmentar-se els diccionaris de Rost, de fet una revisió del de Passow, publicada en tres volums entre el 1841 i el 1857, i tres diccionaris alternatius, tots ells alemanys, deguts a el primer a Pape (1842-1845; amb una tercera edició deguda a Sengebusch i publicada el 1880), el segon a Jacobitz i Seiler (1839-46) i el tercer a Suhle and Schneidewin (Leipzig, 1875).

Entre els lèxics d'autors concrets hi ha el de Sturz per a Xenofont (1801-1804), el de Schweighäuser per a Heròdot (1824) i el de Wyttenbach per a Plutarch (Oxford 1843). Cal remarcar l'interès per disposar de lèxics dels filòsofs, entre els quals hi ha, per no esmentar-los tots, el d'Ast's per a Plató, en tres volums (Leipzig, 1835-1838), i el de Bonitz per a Aristòtil (Berlin, 1870). Per als autors de gèneres literaris pròpiament dits hem d'esmentar el *Lexicon Thucydideum* de Bétant (1843-1849), el *Lexicon Sophocleum* d'Ellendt (Berlin 1872), Bindseil's *Concordantia omnium vocum carminum Pindari* (Halle 1874), el *Lexicon Aeschyleum* de Dindorf (Leipzig 1876), el *Lexicon Theocriteum* (Leipzig 1879) i el *Lexicon Pindaricum* (Leipzig 1883) de Rumpel, a més del més ambiciós *Lexicon Homericum* compost per F. Albracht, C. Capelle, A. Eberhard, E. Eberhard, B. Giseke, V. H. Koch, C. Mutzbauer i Fr. Schnorr de Carolsfeld, i editat en dos volums per H. Ebeling (Leipzig 1874-1883).

⁶²⁸ La producció lexicogràfica llatina és molt superior en nombre a la grega. Per a una visió de conjunt vegeu al respecte D. Krömer, "Die zweisprachige lateinische Lexikographie seit ca. 1700", in F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand & L. Zgusta (edd.), *Wörterbücher: Ein internationales Handbuch zur Lexikographie III*, Berlin 1991, 3030-3034.

⁶²⁹ F. Passow, *Über Zweck, Anlage und Ergänzung Griechischer Wörterbücher*, Berlin 1812.

L'altra opció lexicogràfica arrenca del diccionari -redactat a partir del precedent de Hederich- de Johann Gottlob Schneider, *Handwörterbuch der griechischen Sprache I*, Leipzig 1819, que conté les entrades α - κ en 927 pàgines, mentre que el segon volum, aparegut el 1828, conté les entrades λ - ω en 1134 pàgines. Cada entrada afegeix informació succinta sobre l'etimologia i sobre la morfologia del terme. Al segon volum, Schneider hi afegí un extens i complet apèndix sobre el calendari (pp. 1135-1150, obra de Ludwig Ideler), i una sèrie de taules sobre els processos de canvis al consonantisme (pp. 1151-1162, obra de Friedrich Schulze). Schneider seguia encara el *Graecum Lexicon Manuale* de Benjamin Hederich, aparegut a Leipzig el 1755 i reeditat nombroses vegades.

Dins d'aquesta tradició partidària d'un ús escolar, adaptat a les necessitats de l'ensenyament i no pas a les dels traductors, es situa l'escola francesa, i dins d'aquesta el diccionari de Bailly, aparegut el 1895.

La crítica textual. Orígens i evolució.

Només una anàlisi textual correcta permet d'atansar-nos en la mesura del possible al text original d'una obra de l'Antiguitat. El propòsit d'una recuperació definitiva resulta gairebé utòpic, atès que fins i tot la documentació papiràcia ens aporta texts en general posteriors en el temps, alhora que subjectes a criteris d'edició que no eren homogenis i de vegades sí ineficients. Altrament dit, no existeix la traducció exacta d'una obra sencera, amb la qual cosa seríem davant d'un ideal sempre obert a noves propostes de millora.

El mètode de la crítica textual, segons que l'entenem avui, és força modern. El jesuïta Jean Hardouin (1646-1729), per exemple, mantenia el 1693 que, amb l'excepció d'Homer i Heròdot entre els autors grecs, i entre els llatins de Ciceró, Plini el Vell, i parcialment només Virgili i Horaci, tota la resta dels autors clàssics eren invenció de monjos i lletraferits del segle XIII⁶³⁰. Un contemporani seu de la mateixa orde, Barthélemy Germon, i al marc també de la *querelle des anciens et des modernes*, sostenia que tots els còdexs eren corruptes⁶³¹.

Afortunadament, la filologia ha fet prevaler la bondat d'un mètode producte, més que de l'especulació teòrica, d'una intensa i prolongada tasca d'observació i estudi. És evident que la *constitutio textus* no resulta gens fàcil, car, amb l'excepció de les descobertes papiràcies, els manuscrits amb què comptem no són sino la còpia d'una tradició molt antiga, amb innumerables manuscrits intermedis. No tenim cap ni un autògraf dels autors, cap text genuí. Ara bé, de la mateixa manera com la dialectologia i la sociolingüística gregues operen sense el concurs de gravacions, la crítica textual ho fa sense els textos tal i com els podien llegir a l'època en què varen ésser compostos. N'és una excepció el material d'origen epigràfic, però en general es tracta de textos no literaris.

La crítica textual només és possible a partir de l'establiment dels principis metodològics de la paleografia, l'estudi científic dels textos antics. La paleografia, com la teoria sobre la traducció, va nèixer a l'Edat Moderna, com a producte de les reformes

⁶³⁰ J. Hardouin, *Prolegomena ad censuram veterum scriptorum*, París 1693.

⁶³¹ B. Germon, *De veteribus regum Francorum diplomatibus et arte discernendi vera a falsis disceptationes*, París 1707.

protestants i de les guerres de religió, amb la finalitat de demostrar l'autenticitat de determinats textos, inclosos els documents eclesiàstics. Entre els primers estudiosos a destacar hem d'esmentar Erasme de Rotterdam i el seu cercle, d'on nasqueren una edició del Nou Testament, però també edicions d'Aristòtil i Ptolomeu, entre d'altres. A la segona meitat del segle XVI, i dins el context de les guerres de religió, nombrosa documentació passa dels monestirs, catedrals i esglésies a les biblioteques reials i senyoriales, o bé a les de les ciutats i repúbliques. Val a dir també que a aquesta època varen ésser destruïts nombrosos tresors documentals.

Com a conseqüència d'aquestes pulsions ideològiques, a la primera meitat del segle XVII l'Església catòlica ja havia aconseguit d'imposar allà on era hegemònica la idea que el grec era una llengua d'heretges. Un dels grans objectius de l'Església al llarg de tota l'època moderna va ésser el control de l'ensenyament de la llengua grega a les Universitats. L'orde dels Jesuïtes va destacar en aquesta comesa, paral·lela a la qual va esdevenir-se la reducció i fixació d'uns autors i textos propis de l'estudi superior del grec: alguns opuscles hipocràtics i el *Manual* d'Epictet solien figurar als plans universitaris. L'Església catòlica coincidia amb Plató a foragitar la creació literària de l'estat somiat, i a bandejar absolutament el mite.

Lluny de l'abast de la Contrareforma, d'altres països europeus iniciaven tradicions d'estudi filològic i literari dels textos antics. Al domini de la crítica textual, un camp clau dins l'hermenèutica de gran part de gèneres, es pot ben dir que la tradició científica arrenca de les reflexions de Richard Bentley (1662-1742) i dels treballs de F.A. Wolf (1759-1824), fonamentalment els seus *Prolegomena ad Homerum*, publicats el 1795. Aquesta obra ha fornit els fonaments de les d'Immanuel Bekker, editor dels oradors, i de Karl Lachmann, teòric de la crítica textual.

Capítol 12.- *La transmissió, l'estudi i la traducció de les literatures clàssiques a l'època moderna i la revisió del classicisme.*

La Contrareforma va escapar de soca-rel el retrobament de la cultura moderna amb l'antiga, que tenia en l'instrument de la impremta el fulcre que havia de capgirar tants segles de desconexió. L'aparició de l'edició impresa havia animat altres iniciatives per a la difusió i discussió dels clàssics: l'editor italià Aldo Manuzio va fundar el 1500 una Acadèmia que tenia com a única llengua de treball la grega, i com a sol objectiu el de la cura d'una edició solvent i constant de la literatura clàssica ⁶³². Pocs anys abans, el 1495 havia estat fundada a Florència l'Accademia Platonica, un altre focus de difusió de la cultura antiga, fonamentat en l'aparició el 1484 de la primera traducció completa de l'obra del filòsof atenès al llatí; en formaren part figures de la talla de Marsilio Ficino, Giovanni Pico della Mirandola, Agnolo Poliziano, Leon Battista Alberti o Niccolò Macchiavelli ⁶³³. Malauradament, el moviment de represa del que havia estat la civilització europea abans de l'expansió del cristianisme no es va beneficiar d'un context d'empara i comprensió, ans al contrari va veure's criminalitzat entre l'animositat i la sospita dels qui amb l'exclusió de la llengua i la cultura gregues trencaven una tradició on la transmissió dels textos sagrats jugava també un paper. A la història de la recepció de les cultures clàssiques i de la traducció, el triomf de la Contrareforma va produir el divorci entre les tradicions pròpies de l'Europa protestant i les de l'Europa catòlica.

Una de les diferències més notables entre totes dues àrees de l'Europa occidental rau en l'interès per la filologia formal pròpia de la cultura acadèmica protestant, que va desenvolupar les ciències auxiliars de la paleografia, la papirologia i la crítica textuals. El seu coneixement sustenta el bo i millor de la filologia clàssica, alhora que possibiliten la més satisfactòria recuperació dels textos que donen un sentit de continuïtat a la història cultural compartida. Centre del treball filològic, sense el qual tot esforç és malaguanyat, és l'anàlisi constant de la tasca de traducció mitjançant la contrastació dels resultats obtinguts i amb vistes a la reconstitució del text original amb l'ajut dels coneixements derivats dels progressos aconseguits pels estudis de crítica textual.

En paral·lel amb el que acabem de dir, a la mateixa tradició, tant a l'ensenyament superior com al batxillerat, hi ha un equilibri entre l'aprenentatge del grec i el del llatí. I no només perquè es tracta de països de llengua no romànica, les respectives llengües nacionals dels quals no tenien una dependència genètica respecte del llatí. La raó principal era una de positiva, la de l'atracció del llegat grec i de la importància del mateix per al progrés, la ciència i la cultura.

Un tercer element a considerar és el de la integració del llegat cultural clàssic al conjunt de literatures vinculades a la reforma, en comptes de la prohibició formal o pràctica de la seua incorporació a les literatures dels països de la Contrareforma. Els entrebancs no es poden avaluar sense una anàlisi exhaustiva, acurada i adreçada sempre a contextos concrets, i lluny per tant de generalitzacions ⁶³⁴.

⁶³² M. Lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979; F. Ciccolella, *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*, Leiden 2007.

⁶³³ Sobre les inevitables diferències entre el model atenès de l'Acadèmia i aquest cercle florentí vegeu J. Hankins, "The myth of the Platonic Academy of Florence", *Renaissance Quarterly* 44, 1991, 429–475.

⁶³⁴ J. Redondo, *La tradición clásica en la literatura religiosa del Siglo de Oro: tratado místico y oratoria sagrada*, Beau Bassin 2019, pp. 127-128.

Un últim aspecte, indissolublement lligat als anteriors, encara que d'una transcendència menor, consisteix en la independència a l'Europa protestant de la configuració dels plans d'estudi, de la dotació dels departaments i de l'orientació de la investigació. S'hi contraposa, a l'Europa catòlica, la vinculació de tots ells a la jerarquia eclesiàstica. On la reforma havia arrelat s'afermava una cultura acadèmica sòlida, amb un clima afavoridor del debat intel·lectual.

Com a conseqüència d'aquesta tradició integradora, les literatures de les cultures reformistes varen experimentar importants avenços de tota mena. D'una banda, formes i continguts literaris es varen beneficiar de l'aplicació dels models fornits per les cultures de l'Antiguitat. D'una altra, moltes de les perspectives filosòfiques, antropològiques i religioses que varen animar els autors antics tenien als països reformistes un espai per a l'obertura de debats amb les respectives societats. Just a la inversa, als països de la Contrareforma no hi va haver aquest debat, ans la persecució de qualssevol idees considerades alienes a la moral catòlica.

Altres conseqüències tenen relació no pas amb la creació cultural en ella mateixa, ans amb la seua difusió. La possibilitat de traduir i d'editar els clàssics va facilitar la constitució de biblioteques i col·leccions, tant públiques com privades, així com la fundació d'institucions i tertúlies i la institució de segells editorials especialitzats. A la lectura i el debat varen seguir l'atracció per Grècia i per Orient, destí no pas de simples aventurers delerosos d'experiències exòtiques, ans de mercaders i especuladors àvids de lucre ràpid i fàcil ⁶³⁵. El coneixement dels clàssics havia generat entre els poderosos el gust per l'ostentació, i amb ella havia nascut un mercat puixant.

En darrer lloc, hem de deixar constància de les cabdals conseqüències de la difusió de la tradició clàssica a l'àmbit no només de la teoria política, ans també al de l'evolució política de les societats europees. S'ha de dir que en el seu conjunt, i a desgrat de la ideologia contrària que manifesten moltes de les seues obres, les literatures grega i llatina afavorien l'exposició i resolució de qualsevol debat a partir d'un centre d'interès: la vida humana, la llibertat de l'individu i el respecte a les seues decisions, davant la pressió de l'entorn familiar, social i polític. També és l'anàlisi de la teoria política grega i llatina la que obre la porta a la reconceptualització del sistema democràtic ⁶³⁶.

Tampoc no seria correcte, insistim, de veure en el llegat clàssic un actiu per a la implantació de polítiques progressistes. La interpretació dels textos –l'objecte final de tota pràctica traductora- ha contemplat manipulacions del tot interessades, tendents a cercar dins el passat de l'antiguitat el model per a una orientació política concreta. Si prenem com a exemple el del polític anglès William Gladstone, advertirem que les seues presentacions de la societat homèrica, de la república platònica i de la moral aristotèlica eren configurades a partir de principis polítics i morals moderns ⁶³⁷.

⁶³⁵ D. Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Cambridge 1964 (= *Los primeros viajeros a Grecia y el primer ideal helénico*, Mèxic 1984).

⁶³⁶ A. Lianeri, A., "The Divided Legacy of Politikon: Democracy and Conflict through Roman Translation", in L. Hardwick & S.J. Harrison (edd.), *Classics in the Modern World: A 'Democratic Turn'?*, Oxford University Press, 2013, 33-46.

⁶³⁷ D.W. Bebbington, "Gladstone and the Classics", in L. Hardwick & C. Straedd.), *A Companion to Classical Receptions*, Malden & Oxford 2008, 113-124, pàg. 117: *The result is a high conservative statement of principle which identifies the limitations of human nature with the will of the Almighty. Like the long tradition of Christianized Aristotelianism that preceeded him, Gladstone does not distinguish sharply between the divine and the human constraints on possible political arrangements.*

Des del punt de vista de la traducció, la possibilitat d'un treball exhaustiu, complexiu i sense limitacions de cap mena, que mirés de recuperar fins on fos possible el llegat literari de la cultura clàssica, es va reflectir en diversos àmbits. Un va ésser el de l'elaboració de diccionaris i sobre tot de gramàtiques. El diccionari d'ús més difós, i el més útil dins la seua classe, és el conegut com a Liddell & Scott, que ha gaudit d'un gran prestigi des de la seua primera edició el 1843 ⁶³⁸. Ja abans havia aparegut, el 1823, un notable *Greek-English Lexicon* a càrrec de Jones ⁶³⁹. I la feina lexicogràfica no acaba aquí, perquè per a facilitar les tasques de traducció a un nivell escolar varen arribar els diccionaris de formes verbals ⁶⁴⁰. Cada tradició nacional va fer el possible per a arribar a cobrir les exigències de la traducció del llatí i del grec: tenim els diccionaris alemanys de Schneider i Passow, el segon dels quals no només va millorar el primer, sinó que va esdevenir el model de Liddell & Scott ⁶⁴¹; a la mateixa tradició germànica, cal esmentar el diccionari de Georges ⁶⁴².

Schneider tampoc no havia compost una obra *ex nihilo*, ans s'havia basat en el *Graecum Lexicon Manuale* de Benjamin Hederich, aparegut a Leipzig el 1755 i reeditat posteriorment, i que era tan sols un epitome del venerable diccionari d'Henri Estienne, *Thesaurus Graecae Linguae*, editat a París el 1572 ⁶⁴³. Hederich, font al seu dia de Schneider, havia procedit també a una refosa d'una obra precedent, *Lexicon Graecolatinum, seu Epitome Thesauri Graecae Linguae*, publicat per Johannes Scapula a Basilea el 1572 sense l'aprovació d'Estienne ⁶⁴⁴. El volum de Hederich va incorporar a partir de l'edició del 1772 els prop de mil set-cents afegitons de l'hel·lenista francès Henri Larcher. Aquesta tradició lexicogràfica dels epitomadors renuncia al caire exhaustiu d'Estienne, recuperat per Passow. Hederich, per exemple, justificava l'exclusió de l'obra de Nonnos de Panòpolis –com la de l'Opià de la *Cinegètica*– perquè el seu grec era prou deficient en comparació del seu contemporani Heliodor ⁶⁴⁵.

L'ensenyament del grec, la consagració de determinats canons literaris, l'atenció, en definitiva, a certes èpoques, autors i textos, han condicionat la recepció de les cultures clàssiques. Homer, i en especial la *Ilíada*, les *Històries* d'Heròdot i la Bíblia han orientat els estudis de gramàtica i de literatura i les tasques de traducció, mentre que els autors de l'època postclàssica, i els de l'extens període imperial encara més, eren menystinguts i fins i tot titllats de decadents, a manera de mals exemples.

⁶³⁸ Parlem en realitat d'una sèrie de diccionaris. Ja el 1843 va aparèixer una versió abreujada, a la qual el 1889 es va sumar la versió intermèdia. C. Stray, "Liddell and Scott: myths and markets", in C. Stray (ed.), *Classical Dictionaries: Past, Present, and Future*, London 2010, 94-118.

⁶³⁹ J. Jones, *A Greek-English Lexicon*, London 1823.

⁶⁴⁰ W. Veitch, *Greek Verbs. Irregular and Defective: Their Forms, Meaning, and Quantity: Embracing All the Tenses Used by the Greek Writers, with References to the Passages in Which They are Found*, Oxford 1866.

⁶⁴¹ J.G.T. Schneider, *Kritischen griechisch-deutschen Handwörterbuch*, Züllichau 1797; F.L.C.L. Passow, *Handwörterbuch der griechischen Sprache I-II*, Leipzig 1819-1823.

⁶⁴² K.E. Georges, *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch I-II*, Tübingen 1951 reimpr.

⁶⁴³ M. Furno, "How did they use dictionaries? An Overview on Greek-Latin Dictionaries during the Sixteenth Centuries (1478-1595)", *Mediterranean Chronicles* 7, 2017, 139-158; A. Rollo, "Study Tools in the Humanist Greek School: Preliminary Observations on Greek-Latin Lexica", in F. Ciccolella & L. Silvano (edd.), *Teachers, students, and schools of Greek in the Renaissance*, Leiden & Boston 2017, 26-53.

⁶⁴⁴ Cf. J. Murray IV, "Stephen's *Thesaurus*", *The Classical Quarterly* 22, 1820, pp. 302-348, pp. 316-317.

⁶⁴⁵ B. Hederich, *Graecum Lexicon Manuale*, Leipzig 1772, pp. III-IV.

La recepció deslligada de la traducció. Un classicisme de segon grau.

Hem adoptat com a fil conductor del present volum la idea que el coneixement de les cultures antigues té en els textos –preferentment- literaris la via més profitosa i directa. Malgrat que per a la gran majoria de lectors la lectura s’hagi de fer mitjançant la traducció, l’objectiu del traductor ha d’ésser la possibilitat que el lector segueixi també el text original editat en paral·lel, el que permet també una exegesi més satisfactòria i completa. D’aquesta manera es garanteix que el lligam entre els textos de sortida i d’arribada no quedava compromès per una traducció que no reproduís amb la fidelitat precisa l’original ⁶⁴⁶.

Per a la història de la traducció, cal fer un esment especial a una decisió política que va prendre el govern dels Estats Units a la fi de la Segona Guerra Mundial, ço és, l’admissió a les universitats dels soldats llicenciats. Amb aquesta massificació dels estudis superiors, que a més a més tenia com a protagonistes alumnes amb una escassa capacitació prèvia per a una educació especialitzada, s’iniciava la formació en les literatures clàssiques amb el sol ajut de les traduccions. La nova didàctica passaria després a Europa, on s’hi afegiria una variant d’interès, la de l’estudi dels clàssics mitjançant llur recepció a la pròpia literatura; es recomanava, doncs, d’explicar l’èpica no pas amb l’ajut de Virgili, ans amb el de Milton.

Des d’una altra perspectiva, tot i que dins l’òptica només de la cultura angloparlant, un tombant de la pràctica traductora es va donar el 1962, amb la fundació de la revista texana *Arion*. Aquesta publicació periòdica s’adheria a una orientació literària i no pas filològico-històrica, i seguia els postulats del New Criticism i l’exemple del poeta Ezra Pound. La revista formulava una plena objecció a la tradició acadèmica precedent, en privilegiar la publicació de textos en traducció, tot prescindint, com a norma general, del text llatí o grec original. Tanmateix, l’atansament als textos clàssics a partir d’una llengua moderna, sense una formació suficient en la corresponent llengua llatina venia de lluny: el 1476 Bonaccorso Pisano ja hi va fer un pas quan va començar a publicar la gramàtica grega de Konstandinos Laskaris en versió bilingüe, acompanyada de la traducció llatina. Certament, la importància de la traducció s’ha d’encabir també dins el pla de les estratègies pedagògiques per a l’ensenyament de llengües, atès que una de les més sovintejades aplicava el mètode de les traduccions directa i inversa. Tanmateix no semblen intercanviables les situacions de l’ensenyament del grec i el llatí al batxillerat i de la discussió filològica al voltant dels textos ⁶⁴⁷.

Les consideracions d’ordre moral han planat sempre sobre la difusió de la cultura, de tota cultura. Al cas de la cultura escrita, i més en concret de la tradició literària, el 1727 Edmund Curl fou condemnat després d’haver publicat una traducció anglesa de la novel·la *Vénus dans le cloître*, d’Abbé du Prat (1683). No li va valdre l’argument que el model de la literatura clàssica permetia de fer explícites determinades conductes al voltant del sexe.

⁶⁴⁶ M. Silk, I. Ingogard & R. Barrow, “Sustaining the Tradition: Classics and Education”, *The Classical Tradition. Art, Literature, Thought*, Malden & Oxford 2014, 32-51, pàg. 51: *The whole continuum of Western culture of we know it is centred on the classical tradition.*

⁶⁴⁷ M. Silk, I. Ingogard & R. Barrow, “Translation”, *The Classical Tradition. Art, Literature, Thought*, 173-198.

Però abans que la justícia adoptés un paper de repressió de la creació i la difusió artístiques, l'Església catòlica ja havia posat en marxa els seus mecanismes de control per tal d'aturar en sec qualsevol iniciativa considerada immoral, amb independència de l'actor que la impulsava. Cinquanta anys abans del Concili de Trento, el 1478 els Medici florentins encarregaven a Sandro Botticelli el quadre *La primavera*, que va escandalitzar els eclesiàstics de la ciutat. Al Concili moltes sessions foren dedicades al tema de la proscripció del que l'Església jutjava i condemnava com a mostres de pornografia, escrita o visual. El pes de la tradició literària era en aquest punt incontrovertible, com ho il·lustra la inspiració ovidiana d'Antonio Pollaiuolo quan pinta el seu *Apollo e Dafne* amb el model de les *Metamorfosis*⁶⁴⁸, a la mateixa dècada dels anys setanta del segle XV.

Fins i tot a l'espai protestant hi va haver importants restriccions a l'edició i circulació de determinades obres. El *Satiricó* de Petroni només va aparèixer en llengua anglesa i complet el 1736, amb la traducció d'Addison, però encara el 1854 Kelly ofería la seua amb l'omissió de tot allò que semblés indecorós i fins i tot ofensiu, o si més no en traducció llatina. Aquest darrer subterfugi, per cert, al cas de la cultura en llengua castellana arriba a la traducció d'Aristòfanes pel capellà Baraibar y Zumárraga. Omissions i paràfrasis es troben encara a les traduccions angleses de Cornish i Rouse per a Catul i de Ker per a Marcial.

Altres mostres d'una apropiació tan discutible com ofensiva del llegat clàssic s'ha donat amb l'exclusió dels jueus de l'ensenyament del grec i del llatí, com es va esdevenir en un moment concret de la història europea. Actors protagonistes d'aquesta fosca i tèrbola episodi, Ulrich von Wilamowitz-Möllendorf i el llatínia Friedrich Leo⁶⁴⁹.

Tendències actuals dins l'ensenyament dels estudis clàssics. La identificació amb l'ideal democràtic.

Als països més avançats, la tendència dins l'estudi del món antic completa l'evolució produïda des del segle XIX, dominat per la recerca de caire lingüística i alta especialització, tot passant pel XX, on primaven els estudis literaris, i fins a un segle XXI caracteritzat per l'orientació antropològica, on la investigació va unida a un gran esforç de difusió mitjançant el contrast de les perspectives metodològiques i dels resultats obtinguts. Tot d'aspectes rebutjats o, pitjor encara, obliterats per la tradició europea dels estudis clàssics, ocupen ara un lloc central: la qüestió del gènere⁶⁵⁰; les tendències sexuals⁶⁵¹; el racisme⁶⁵²; l'esclavisme⁶⁵³, etc. Aquesta orientació s'ha aplicat també als estudis lingüístics i literaris, el que ha permès endegar una revisió de la *theoria recepta*.

⁶⁴⁸ Ovid. *Met.* I 543-544.

⁶⁴⁹ A.I. Baumgarten, *Elias Bickerman as a Historian of the Jews: A Twentieth Century Tale*, Tübingen 2010, pp. 101-102.

⁶⁵⁰ N'hi ha prou d'assenyalar com a referència l'enllaç <http://www.stoa.org/diotima/>.

⁶⁵¹ K.J. Dover, *Greek Homosexuality*, Cambridge 1972; E. Cantarella, *Bisexuality in the Ancient World*, Yale UP 1992; D. Larmour, P. Allen Miller & Ch. Platter (edd.) *Rethinking Sexuality: Foucault and Classical Antiquity*, Princeton 1998; S. Caciagli (ed.), *Eros e genere in Grecia arcaica*, Bologna 2018.

⁶⁵² Cf. B. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton 2004.

⁶⁵³ M.I. Finley, *Slavery in Classical Antiquity. Views and Controversies*, Cambridge 1960; *The Ancient Economy*. Berkeley 1970; *Ancient Slavery and Modern Ideology*. Princeton 1980; Y. Garlan, *Les Esclaves en Grèce ancienne*, Paris 1982 (= *Slavery in Ancient Greece*, Ithaca, Cornell UP, 1988; E.M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*, New York 1988; T.

Al pla de l'ensenyament de les llengües clàssiques, destaquen com a aspectes innovadors l'atenció a la dimensió social del grec i el llatí antics, i a la seua recepció a les llengües modernes, en especial a les llengües tècniques. Simultàniament, també els estudis històrics han avançat, d'una banda, en el coneixement de la història social, en detriment de l'estricta història política; d'una altra, en el reconeixement dels autèntics mecanismes del canvi històric.

Un exemple: Tycho Mommsen creia la creació a Roma, per part de Cèsar, d'un poder absolut de caire dinàstic *una obra necessària i salutífera, on la monarquia militar absoluta constituïa una culminació necessària, d'acord amb la lògica, i un mal menor*⁶⁵⁴. No estariem lluny, vista la perspectiva adoptada per a la interpretació de la història, d'un Beuter, entre nosaltres, o fins i tot un Anni de Viterbo.

Si considerem el regim democràtic, com a concepte i com a praxi política i social, com la millor i més profitosa aportació de la cultura grega clàssica a la posteritat, ens haurà de sobtar que trobem entre els crítics moderns judicis de valor absolutament negatius⁶⁵⁵. Ha calgut, fins i tot, que aparegués una obra reivindicativa del sentit de la democràcia grega per al món modern. En realitat, els models polítics grecs han inspirat la major part de la teoria dels estats occidentals, ja des del Renaixement⁶⁵⁶, i tant als segles XVIII i XIX com a la pròpia època actual⁶⁵⁷. Les lligues gregues i les federacions

Wiedemann, *Greek and Roman Slavery*, London 1989; L. Schumacher, *Sklaverei in der Antike. Alltag und Schicksal der Unfreien*, München 2001.

⁶⁵⁴ T. Mommsen, *Römische Geschichte und römisches Recht, III*, Berlin 2002, pàg. 478.

⁶⁵⁵ J. Finley, *Thucydides*, Michigan Univ. Press 1963 (= 1942), pàg. 200; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution*, Oxford 1952, pàg. 264; M. Laistner, *A History of the Greek World from 479 to 323 B.C.*, Methuen 1947, pp. 359-360: *The Athenian democracy in the fourth century was often capricious and unwilling to trust the senior members of the executive after it had appointed them to office. (...) The demos lived from day to day; for long periods it lacked a coherent or consistent policy, especially in foreign affairs. (...) The predominance of the urban voters in the ecclesia, which meant that the will not of the whole demos but of a fraction prevailed, the use of the lot which put a premium on mediocrity, and the absence of anything like a second chamber which could at least retard hasty and ill-considered legislation and thus compel more careful discussion, were grave and ineradicable faults.* Tots aquests autors coincideixen a atribuir al poble atenès, i en especial a l'assemblea, una conducta irracional, frívola i forassenyada. Un exemple proper el tenim a F.J. Fernández Nieto & V. Alonso Troncoso, *Las condiciones de la polis en el siglo IV y su reflejo en los pensadores griegos*, Madrid 1989, pp. 27-28, on contraposen els polítics d'origen benestant –*más insensibles a la demagogia asamblearia*, en diuen- a la *asamblea primaria de los ciudadanos*, i arriben a concloure que *se obtiene la impresión de que la parcialidad y la corrupción no eran moneda infrecuente en la práctica judicial ateniense, hechos que deben ser atribuidos a la pobreza y a la ideología radical de los heliastas*, càrrec que els autors associen a *los estratos bajos de la sociedad*. Un tractament de conjunt sobre aquests prejudicis de caire clasista es troba a L. Canfora, *Ideologías de los estudios clásicos*, Madrid 1991.

⁶⁵⁶ G. Cipriani, "Il mito etrusco nella Firenze repubblicana e medicea nei secoli XV e XVI", *Ricerche Storiche* 5, 1975, 257–309; M. Vegetti & P. Pissavino (edd.), *Il Decembrio e la tradizione della Repubblica di Platone tra Medioevo e Umanesimo*, Napoli 2005; N. Humble, "The Renaissance Reception of Xenophon's Spartan Constitution: Preliminary Observations", in F. Hobden & C. Tuplin (edd.), *Xenophon: Ethical Principles and Historical Enquiry*, Leiden 2012, 63-88; J. Hankins, "Europe's First Democrat? Cyriac of Ancona and Book 6 of Polybius", in A. Blair & A.-S. Goeing (edd.), *For the Sake of Learning: Essays in Honor of Anthony Grafton*, Leiden 2016, 692-710; M. Pade, "Popular Government Revisited: New Texts on Greek Political History and their Influence in Fifteenth-century Italy", *Neulateinisches Jahrbuch* 19, 2017, 313-338.

⁶⁵⁷ M.H. Hansen, "The Tradition of the Athenian Democracy A.D. 1750-1990", *Greece & Rome* 39, 1992, 14-30, pàg. 19: *In conclusion, from ca. 1850 onwards we have a socialist tradition based on Aristotle's sixfold typology of constitutions in Politics Book 3, and we have a liberal tradition invoking the Athenian democracy under Perikles in the 5th century or under Demosthenes in the fourth; this tradition is based on the historians, Herodotos, Thucydides and Xenophon, and the ten Attic orators headed by*

itàliques, per exemple, han estat analitzades i imitades com a models supranacionals d'organització política –o militar– tant al segle XVIII, als inicis de la tradició de les repúbliques emancipades a Amèrica ⁶⁵⁸, com al segle XX. S'ho val a assenyalar la influència de George Grote en la fixació de la llibertat individual com a valor suprem ⁶⁵⁹. Però també s'ha de reconèixer la influència d'Edward Bulwer Lytton ⁶⁶⁰. Les respectives obres tendien a consagrar la idea que l'Atenes clàssica havia estat un règim sotmès als designis dels individus, sense que els poders estatals actuessin com a elements de coerció. Si de cas, la manipulació, sempre interessada, dels sentiments del comú havien ocasionat distorsions a l'evolució d'aquella societat democràtica. S'ha de remarcar com, just a la inversa, l'Alemanya del segle XIX es va girar cap a l'exemple d'Esparta, no pas d'Atenes, en consonància amb els objectius d'un règim que en bona mesura es pot qualificar de militarista. Tampoc no haurà d'estranyar que un altre tipus de règim totalitari, el dels estats marxistes, abundés en aquesta retòrica espartanista ⁶⁶¹.

Lògicament, els postulats establerts afectaven els camps concrets dels estudis clàssics. N'esmentarem un exemple provinent de la filosofia: la ben coneguda antítesi entre φύσις, *physis*, *natura*, i νόμος, *nomos*, *lleí*, va estar plantejada per Hermann Diels – en un moment històric especialment delicat, tot sigui dit– com un exemple de la lluita per l'hegemonia entre Esparta, representant de la llei i de l'ordre, i Atenes, representant del sentit de la llibertat i la llicenciositat. La seua conclusió és que Alemanya s'imposaria a França i Anglaterra, com s'havia esdevingut a la fi de la Guerra del Peloponnès ⁶⁶².

Sobre el concepte de 'clàssic'

Potser perquè el mateix terme *classicus* sembla provenir de la llengua militar o bé, en darrera instància, de la política de la Roma monàrquica ⁶⁶³, les connotacions dels estudis clàssics solen referir-se a posicions ideològiques més aviat conservadores. Des del punt de vista semàntic, i en paraules de Häussler, el terme llatí *classicus*, derivat, és clar, del substantiu *classis*, *sarebbe fin dall'inizio un concetto elitario, timocraticamente*

Demosthenes. The Marxist view is a continuation of the philosophical tradition and treats ancient Greek democracy in general. This liberal tradition emphasises the Athenian view of liberty and equality as the basic democratic values, and demos is understood in the constitutional sense as denoting the whole of the people, i.e. all adult male Athenian citizens. In the Marxist tradition, on the other hand, the demos is taken in its social sense; it denotes the common people, i.e. the poor who are exploited by the rich but in a democracy can use their majority in the political institutions as a weapon in the class struggle. Vegeu també P. Harding, “Demosthenes in the Underworld. A Chapter in the Nachleben of a Rhetor”, in I. Worthington (ed.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, London 2000, 246-271.

⁶⁵⁸ Cf. M.H. Hansen, “The tradition”... pàg. 28, a propòsit de com la Constitució federalista americana es va inspirar en les lligues gregues de l'època hel·lenística, com ara la lliga Aquea. Vegeu també C.J. Richard, *The Founders and the Classics. Greece, Rome, and the American Enlightenment*, Cambridge (Mass.) 1994, 105-115; M.H. Hansen, *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Copenhagen 2000, 612-613. Pel que fa a les federacions itàliques, vegeu T. Cornell, “The City-States in Latium”, in M.H. Hansen (ed.), *A Comparative Study*, 209-228.

⁶⁵⁹ G. Grote, *History of Greece I-XII*, London 1846-1856.

⁶⁶⁰ E. Bulwer Lytton, *Athens: Its Rise and Fall*, London 1837 (reimpr. d'O. Murray, Londres 2004).

⁶⁶¹ Cf. S. Rebenich, “From Thermopylae to Stalingrad: The Myth of Leonidas in German Historiography”, in A. Powell & S. Hodkinson (edd.), *Sparta: Beyond the Mirage*, London 2002, 323-349.

⁶⁶² H. Diels, “Ein antikes System des Naturrechts”, *Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik* 11, 1916-1917, 82-102.

⁶⁶³ Vegeu al respecte W. Döring, “Zur pädagogischen problematik des Begriffs des Klassischen”, *Göttingen Studien zur Pädagogik* 24, 1934, 8 ss.

selettivo, avente per retroscena prima un ordinamento militare e poi anche l'assemblea popolare dei comizi centuriati ⁶⁶⁴. El seu antònim era, precisament, el terme *proletarius*. Segles més tard el(s) terme(s) va(ren) passar als estudis literaris, segons que en dona testimoni Aulus Gel·li: *Ite ergo nunc et, quando forte erit otium, an 'quadrigam' et 'harenas' dixerit e chorte illa dumtaxat antiquiore uel oratorum aliquis uel poetarum, id est classicus adsiduusque aliquis scriptor, non proletarius* ⁶⁶⁵.

El passatge de Gel·li ha tingut força èxit, car ha estat reprès per autors moderns com ara Sainte-Beuve, per al qual l'autor clàssic és reconegut com a *écrivain de valeur et de marque, un écrivain qui compte, qui a du bien au soleil, et qui n'est pas confondu avec la foule des prolétaires* ⁶⁶⁶. Però ja temps abans, al Renaixement, es va difondre l'ús de *clàssic* amb el sentit de *autor avalat pels cànons dels antics*. Guillaume Budé, inspirant-se en Quintilià, defineix els clàssics com els autors llegits *in classibus*. Es produeix, doncs, no pas una paretimologia, ans una anetimologia, en el sentit que l'adjectiu és reanalitzat a partir d'una nova accepció del concepte de què depèn: de *classis* en tant que *classe social i militar* –i *flota*, secundàriament– s'havia passat a *classis* en tant que *grup d'alumnes*. La paradoxa rau al fet que els dos sentits del terme no són equiparables: els criteris de selecció dels alexandrins, estoics, romans, etc., no eren pas els de l'Europa medieval, a Bizanci o a Occident. De l'accepció en tant que terme de la crítica literària hem passat, a l'època moderna, a un ús més vague, que es pot aplicar tant a persones com a coses, indistintament, amb el valor de *intemporal, que no depèn de modes*.

La gran diferència entre les dues accepcions del terme *clàssic* que els moderns coneixem rau a la manca de valor sociopolític de la més recent. Per consegüent, hi ha una lectura elitista i una d'altra de neutra de la classicitat.

L'evolució del concepte de classicisme

Amb el decurs de la història cultural d'Europa, l'evolució del concepte del classicisme va adquirir un tombant nou a l'Alemanya romàntica. Curiosament, mentre que el terme *clàssic* es troba en francès i anglès des del segle XVI, i des del XVII en italià i castellà, a l'alemany cal esperar fins al 1748 per a testimoniar-lo. Tot i no haver estat emprat amb tant de profusió com a d'altres cultures, Goethe en va fer un ús més agosarat en enfrontar *clàssic* amb el concepte de *romàntic*, que va comparar, respectivament, a sa i malalt. Ara bé, convé parar compte en el fet que els romàntics tenien cura, precisament, de recuperar un passat llegendari. S'inaugurava així un classicisme deslligat del llast de qualsevulga tradició, on *clàssic* vol dir, ras i curt, *universal*. Però això, paradoxalment, trencava la possibilitat d'un vincle amb l'Antiguitat, com tot seguit veurem.

Els pressupostos romàntics sobre la literatura grega han bastit també una especial percepció de la teoria estètica que inspirava aquesta creació. Més que un estudi sistemàtic de les idees gregues sobre l'art literari, els romàntics varen fer circular un discurs irreal, fonamentat en falses impressions originades en una intuïció més pròpia de

⁶⁶⁴ E. Häussler, "Il classico: l'autore classico e la classicità", *Vichiana* 1, 1991, 144-161, pàg. 146.

⁶⁶⁵ Aul. Gel. *Noctes Atticae* XIX 8, 15: *Aneu-vos-en, doncs, i quan en tindreu el temps, si algú deia 'quadriga' i 'arenas', algun dels oradors o dels poetes d'aquella més que vetusta pleta d'altre temps, és a dir, algun escriptor clàssic i de lectura freqüent, no pas un de vulgar.*

⁶⁶⁶ Sainte-Beuve, *Qu'est-ce qu'un classique*, Heidelberg 1946, pàg. 8.

dilettanti que no d'investigadors. Una de les seues més conspícues personalitats, Friedrich von Schiller, identificava la poesia grega amb l'alba de la cultura literària occidental ⁶⁶⁷. El sentit d'aquesta posició teòrica era el d'identificar la creació literària grega, des dels seus orígens, amb l'inici d'una tradició cultural occidental que pretesament hauria arribat, tot i que amb notables intermitències, fins a l'actualitat. Nogensmenys, aquest discurs ni tan sols era un d'elaborat per part dels crítics literaris, sinó un de manllevat als historiadors de l'art. Winckelmann ja havia ponderat, anys enrera, la puresa i la simplicitat de l'art grec, la superioritat del qual consistia a sublimar la naturalesa mateixa d'una manera ingènua, espontània, en què els creadors eren mers instruments d'un geni propi del poble grec ⁶⁶⁸. Opinions d'aquest caire es llegeixen encara en temps recents, com a reflectiment d'una visió ideal de la literatura ⁶⁶⁹.

Juntament amb les nocions de la novetat i l'originalitat, la visió romàntica de Grècia es basava també en les nocions de la mesura i l'antropocentrisme. Marx contraposava les proporcions amables de l'arquitectura grega, ajustades al sentit de l'home com a centre de la realitat, als excessos dels monuments cristians, els gòtics en especial, que transmetien el missatge contrari en glorificar la majestuositat de Déu ⁶⁷⁰.

La realitat grega, tant literària com artística, desmenteix la concepció romàntica. El mateix Winckelmann, a l'ideari del qual hi ha també el pòsit d'un biologicisme predeterminista ⁶⁷¹, es va negar a viatjar mai a Grècia per tal de no reconèixer l'error de tants anys en presentar un art hel·lènic que no es corresponia amb el que descobrien els arqueòlegs ⁶⁷². L'originalitat com la senzillesa no són tampoc inherents a l'art i la literatura arcaics i clàssics: els frescos de Tera són més el producte d'un art sofisticat que no un de natural; els grans temples de Selinunt –el C i el G– exemplifiquen la voluntat dels seus arquitectes de dur al límit les possibilitats tècniques de llur ofici; l'èpica es el producte d'una extremament complexa composició, adquirida tan sols per rapsodes experts i inabastable, en la seua refinada subtilitat, per a la immensa majoria dels oients.

⁶⁶⁷ C.A. Schiller, *Über die naïve und sentimentalische Dichtung*, ed. J. Berr, Stuttgart 1972, pàg. 29: *La poesia grega és pròpia d'un món joventivol, ple d'espiritualitat*.

⁶⁶⁸ J. Eiselein (ed.), *J. Winckelmann. Sämtliche Werke I*, 1825, pp. 7-10. L'origen d'aquestes teories es troba a l'opuscle de R. Wood, *A Comparative View of the Antient and Present State of the Troade. To Which is Prefixed an Essay on the Genius of Homer*, Londres 1767, aparegut en versió alemanya amb el títol *Robert Woods Versuch über das Originalgeine des Homers*, Frankfurt 1773, I que ben aviat va ocupar un lloc de preeminència a la formació literària dels Goethe, Herder, Schiller, Grillparzer, etc., i per consegüent de tot el romanticisme europeu. Vegeu J.W. Goethe, *Sämtliche Werke (Sophienausgabe) XXXVII*, Weimar 1887-1919, pp. 204-206.

⁶⁶⁹ J. Verdenius, "The Principles of Greek Literary Criticism", *Mnemosyne* 36, 1983, 14-59 (= *The Principles of Greek Literary Criticism*, Leiden 1983; trad. it., *I principi della critica letteraria greca*, Modena 2003).

⁶⁷⁰ K. Marx & Fr. Engels, *Gesamtausgabe I 1.2*, Berlin 1929, pàg. 117. Aquest testimoni prenuncia la sublimació de certa arquitectura grega dins l'estètica dels règims marxistes.

⁶⁷¹ P. Kidson, "Las artes figurativas", in M.I. Finley (ed.), *El legado de Grecia. Una nueva valoración*, Madrid 1983 (= *The Legacy of Greece. A New Appraisal*, Oxford 1981), 408-434, pp. 410-411, om emfasitza la influència del pensament de Giambattista Vico.

⁶⁷² D. Constantine, *op. cit.*, pàg. 246.

Capítol 13.- *La recepció de les literatures clàssiques a la literatura de les èpoques moderna i contemporània.*

Iniciem ara un breu recorregut per la recepció de les literatures llatina i grega a les modernes, on prescindim per motius d'espai d'un tractament exhaustiu, tant pel que fa a la diacronia com pel que fa a l'horitzó d'estudi. Hem privilegiat, doncs, un atansament mitjançant exemples i no pas una exposició sistemàtica. Els capítols en què ens detindrem són els corresponents al neoclassicisme, la novel·lística anglesa de la segona meitat del segle XVIII, la poesia russa del segle XIX i el Noucentisme. El comú denominador de tots aquests episodis –complexos i llargs tots ells– de la recepció de les literatures clàssiques rau en l'oposició entre dos models antagònics de classicisme, un d'estàtic i un de dinàmic: d'una manera genèrica, el primer contempla la literatura i la cultura clàssiques com un resultat clos i perfet, i tanmateix improductiu pel seu mateix caire d'entitat inert, reduïda a la condició de model digne d'imitació, però sense aplicació fora de l'esfera de l'art ⁶⁷³; el segon ho fa en tant que productes polítics, socials i culturals que plantegen a cada societat, al llarg de la seua evolució com a pluralitat d'interessos i necessitats, propostes de tota mena i no només estètiques.

El neoclassicisme com a corrent estètic.

Ja des del segle XVII assistim a una paulatina formalització de la recepció de les literatures clàssiques, tot configurant un model tancat i no gens creatiu que anomenem art neoclàssica, i que es caracteritza pels trets següents: en primer lloc, una fixació per a cada gènere dels models formals i de contingut amb què s'havia de construir l'obra literària, el que representava una important limitació de la capacitat creativa de l'autor; segonament, una escassa relació entre l'obra i el seu context –la tradició dins la literatura nacional corresponent, els criteris estètics de l'autor i de la seua escola, els condicionants intrínsecs de l'obra, etc.–, del que resultava una creació literària força homogènia amb independència de l'època i el país, però alhora d'escassa vitalitat; en tercer lloc, la pretesa cerca d'una art realista, que en acabat quedava traïda per la nul·la relació de l'obra amb cap context recognoscible; finalment, la dependència d'una valoració material de l'art, que obligava l'autor a prescindir de criteris personals, o almenys innovadors, i a amotllar la seua creació al paradigma acceptat pel destinatari de l'obra ⁶⁷⁴.

L'establiment d'aquest seguit de normes té en gran mesura el seu naixement amb l'extensió de l'estudi de la poètica aristotèlica, amb el seu reflex a les teories de Dryden, Boileau, Muratori i Luzán –traductor de Safo i d'Anacreont–, entre d'altres ⁶⁷⁵. Una de les conseqüències de l'aplicació d'aquesta normativa tan estricta fou la de la limitació de la

⁶⁷³ Conseqüència de la fixació dels cànons serà també l'esclerotització de les traduccions, amb la consideració d'una de modèlica que per tant ja no cal qüestionar.

⁶⁷⁴ P. Golban, "Shaping the Verisimilitude: Moral Didacticism and Neoclassical Principles Responsible for the Rise of the English Novel?", *Border Crossing* 6, 2016, 195-218.

⁶⁷⁵ J. Dryden, *An Essay of Dramatick Poesie*, Londres 1668; N. Boileau-Despréaux, *L'Art Poétique*, París 1674; L.A. Muratori, *Della perfetta poesia italiana*, Modena 1706, i *Riflessioni sopra il buon gusto intorno le scienze e le arti*, Venècia 1708; A. Pope, *An Essay on Criticism*, Londres 1711; I. de Luzán, *Poética o reglas de la poesía en general y de sus principales especies*, Zaragoza 1737 i Madrid 1789. Vegeu sobre aquests autors G. Makowiecka, *Luzán y su Poética*, Barcelona 1973; J.C. de Miguel y Canuto, "Casi un siglo de crítica sobre el teatro de Lope: de la *Poética* de Luzán (1737) a la de Martínez de la Rosa (1827)", *El Crítico* 62, 1994, 33-56.

il·lusió dramàtica, d'acord amb els principis de les unitats de temps, de lloc i d'acció. Aquesta n'és la formulació a la poètica de Dryden:

The unity of Time they comprehend in 24 hours, the compass of a Natural Day; or as near it as can be contriv'd: and the reason of it is obvious to every one, that the time of the feigned action, or fable of the Play, should be proportion'd as near as can be to the duration of that time in which it is represented; since therefore all Playes are acted on the Theater in a space of time much within the compass of 24 hours, that Play is to be thought the nearest imitation of Nature, whose Plot or Action is confin'd within that time; and, by the same Rule which concludes this general proportion of time, it follows, that all the parts of it are to be equally subdivided; as namely, that one act take not up the suppos'd time of half a day; which is out of proportion to the rest: since the other four are then to be straightned within the compas of the remaining half; for it is unnatural that one Act, which being spoke or written, is not longer than the rest, should be suppos'd longer by the Audience; 'tis therefore the Poets duty, to take care that no Act should be imagin'd to exceed the time in which it is represented on the Stage, and that the intervalls and inequalities of time be suppos'd to fall out between the Acts.

(...)

For the Second Unity, which is that of place, the Antients meant by it, That the Scene ought to be continu'd through the Play, in the same place where it was laid in the beginning: for the Stage, on which it is represented, being but one and the same place, it is unnatural to conceive it many; and those far distant from one another. I will not deny but by the variation of painted Scenes, the Fancy (which in these cases will contribute to its own deceit) may sometimes imagine it several places, with some appearance of probability; yet it still carries the greater likelihood of truth, if those places be suppos'd so near each other, as in the same Town or City; which may all be comprehended under the larger Denomination of one place: for a greater distance will bear no proportion to the shortness of time, which is allotted in the acting, to pass from one of them to another; for the Observation of this, next to the Antients, the French are to be most commended. They tie themselves so strictly to the unity of place, that you never see in any of their Plays a Scene chang'd in the middle of the Act: if the Act begins in a Garden, a Street, or Chamber, 'tis ended in the same place; and that you may know it to be the same, the Stage is so supplied with persons that it is never empty all the time: he that enters the second has business with him who was on before; and before the second quits the Stage, a third appears who has business with him.

(...)

*As for the third Unity which is that of Action, the Ancients meant no other by it then what the Logicians do by their Finis, the end or scope of an action: that which is the first in Intention, and last in Execution: now the Poet is to aim at one great and compleat action, to the carrying on of which all things in his Play, even the very obstacles, are to be subservient; and the reason of this is as evident as any of the former*⁶⁷⁶.

Aristòtil efectivament esmenta les unitats d'acció i de temps, per bé que l'Estagirita parlava de tendències i no pas de lleis fixes: quan diu que l'acció dramàtica no hauria d'ultrapassar *un gir del sol*⁶⁷⁷, és a dir, cap a dotze hores, no invalida els casos de l'Agamèmnon d'Èsquil i la *Ifigènia a Àulida* d'Eurípides, que començaven encara de nit, ni el del *Resos* del Pseudo-Eurípides, que transcorria durant la nit. Sembla més important per a Aristòtil la unitat d'acció, i més encara que la unitat el fet que aquesta

⁶⁷⁶ J. Dryden, *op. cit.*, 18, 20 i 22.

⁶⁷⁷ Arist. *Po.* 1449b12-14.

acció sigui duta a compliment ⁶⁷⁸. Lessing ja va advertir que les preteses unitats de temps i de lloc no eren res més que la conseqüència de la unitat d'acció, amb la qual cosa podria inferir-se que Aristòtil havia formulat totes tres regles d'una manera implícita ⁶⁷⁹.

En realitat, la regla de les unitats d'acció, de temps i de lloc es deuen a Lodovico Castelvetro ⁶⁸⁰. No remunten, doncs, a Aristòtil, però el prestigi de Castelvetro contribuï a fer-ne un tòpic literari que va tenir una gran influència a partir de la difusió de les poètiques de Dryden, Boileau o Muratori. Que la formulació aristotèlica és impensable ho demostra la varietat de la tragèdia i la comèdia gregues, on són múltiples els exemples que defugeixen els principis d'unitat de temps, lloc i acció.

La fixació de l'art neoclàssica no quedava, però, reduïda als gèneres dramàtics, sinó que s'estenia també als gèneres de l'èpica, la lírica, la novel·la, la sàtira, etc. Més encara, el neoclassicisme es va estendre al conjunt de les arts plàstiques i l'arquitectura devers la segona meitat del segle XVIII, amb una influència que encara avui perdura. La literatura, doncs, s'havia avançat a aquesta tendència conservadora i per consegüent, en general, classista. Val a destacar, però, el retard amb què alguns d'aquests corrents arribaren a la península Ibèrica: n'hi ha prou de comparar la data d'edició de la *Poética* de Luzán, el 1737, amb les de Dryden i Boileau, més de seixanta anys abans –i que potser no conegué, atès que es va inspirar en la de Muratori–.

La novel·lística anglesa de la segona meitat del segle XVIII.

Altres literatures europees varen viure també experiències estètiques semblants, sempre amb la intenció, si no de rebutjar, almenys de superar el cul-de-sac de l'art neoclàssic. A França, el parnassianisme havia proclamat la necessitat d'abjurar dels afanys romàntics per tal d'aconseguir la ruptura amb la societat i l'afirmació de tradicions medievals basades en la condició de l'individu; els parnassians defensaven la continuïtat cultural, reivindicaven el passat clàssic, imposaven el culte a la forma i afirmaven la necessitat d'una art pura, *l'art pour l'art*, deslliurada de qualsevol propòsit ideològic. En realitat, el parnassianisme deu molt al romanticisme ⁶⁸¹, però una bona part dels seus postulats estètics recorden els neoclàssics del XVIII.

Encara més lluny en el temps, els inicis de la novel·la anglesa cap a mitjan segle XVIII tenen un innegable rerefons clàssic a l'obra mestra de Henry Fielding ⁶⁸², a la qual no falten elements manllevats directament a les lletres clàssiques ⁶⁸³. Prenguem com a exemple el desllorigador de la trama, tot un exemple d'anagnòrisi:

⁶⁷⁸ Arist. *Po.* 1450b22-26 i 1451a30-32.

⁶⁷⁹ G.E. Lessing, *Hamburgische Dramaturgie* XLVI, ed. F. Schröter & R. Thiele, Halle 1895, pp. 297-301.

⁶⁸⁰ L. Castelvetro, *Poetica d'Aristotele vulgarizzata, et sposta per Lodouico Castelvetro*, Vienna 1570.

⁶⁸¹ Y. Mortelette, *Le Parnasse*, París 2006; G. Kahn, "Le Parnasse et l'esthétique parnassienne", *La Revue Blanche*, setembre del 1901, 276-282, pàg. 276.

⁶⁸² H. Fielding, *The History of the Adventures of Joseph Andrews and of his Friend Mr. Abraham Adams*, Londres 1742.

⁶⁸³ N.O. Demorest, *Neo-classicism in the Writings of Henry Fielding*, University of Wyoming 1962.

The pedlar, who had been summoned by the Order of Lady Booby, listened with the utmost attention to Gammar Andrew's story, and when she had finished, asked her if her supposititious child had no mark on its breast? To which she answered, 'Yes, he had as fine a strawberry as ever grew in a garden'. This Joseph acknowledged, and unbuttoning his coat, he shewed to them. (...) Mister Wilson, with wildness in his looks, and the utmost eagerness in his words, begged to be shewed into the room, where he entered without the least regard to any of the company but Joseph, and embracing him with a complexion all pale and trembling, desired to see the mark on his breast; the parson followed him capering, rubbing his hands, and crying out, 'Hic est quem quaeris, inventus est' etc. ⁶⁸⁴

El motiu de l'anagnòrisi, present ja al teatre d'Eurípides, era freqüent al gènere de la novel·la grega, amb exemples tan notoris com el del *Dafnis i Cloe* de Longus ⁶⁸⁵. Certament, el motiu remunta si més no al reconeixement d'Odisseu per part de Penèlope, però on s'aferma com un constituent característic del gènere és amb la novel·la ⁶⁸⁶. No hi faltava el tractament aristotèlic, que havia tocat el tema a la *Poètica* ⁶⁸⁷.

Tanmateix, la classicitat del *Joseph Andrews* es dona des del bell inici de l'obra. La influència dels clàssics continuaria més endavant, per tal com s'ha assenyalat el model de l'*Eneida*, i més en concret el dels cants dedicats al tema de Dido i Enees, per a la composició d'una altra novel·la, *Amelia* ⁶⁸⁸.

Més enllà de l'intent de Richardson per revitalitzar la novel·la epistolar amb la seua *Pamela* –parodiada pel mateix Fielding amb l'obra titulada, ben significativament, *Shamela*–, esmentarem una creació molt més suggerent i influent, la de Jonathan Swift, *Gulliver's Travels* ⁶⁸⁹. El model de l'autor irlandès fou no només la *Història vertadera* de Lluçia de Samòsata, ans principalment les *Meravelles més enllà de Tule* d'un altre autor de l'època greco-romana, Antoni Diògenes. És cert tanmateix que Swift havia tingut un important precedent, el francès Cyrano de Bergerac, autor de la crònica d'un viatge a la lluna i al sol ⁶⁹⁰. *Els viatges de Gulliver* han assolit, però, una fortuna literària molt més gran. Swift esdevé, doncs, el nexa entre la novel·la meravellosa de la literatura antiga i la novel·la científica i d'aventures del món contemporani.

La reacció antineoclàssica. Els precedents del classicisme a la poesia russa del segle XIX.

Probablement la característica principal de la recepció de les literatures clàssiques a partir de mitjan segle XVIII rau en la capacitat de reinterpretar aquest llegat,

⁶⁸⁴ *Joseph Andrews* IV, cap. 15.

⁶⁸⁵ Long. *Daph.* IV 25,3-26, 3.

⁶⁸⁶ Vegeu al respecte E. Pascual Barciela, "El motivo de la anagnòrisi en la novela griega: de la *Odisea*, de Homero, a *Quéreas y Calírroe*, de Caritón de Afrodísias", *Philologica Urcitana* 3, 2010, 95-112.

⁶⁸⁷ Arist. *Po.* 1452a29-1452b8.

⁶⁸⁸ L.H. Powers, "The Influence of the *Aeneid* on the *Amelia*", *Modern Language Notes* 71, 1956, 330-336. L'obra aparegué publicada a Londres l'any 1751.

⁶⁸⁹ El títol original de l'obra és el de *Travels into Several Remote Nations of the World, in Four Parts, by Lemuel Gulliver, first a surgeon, and then a captain of several ships*, Londres 1726.

⁶⁹⁰ C. de Bergerac, *Histoire comique des États et empires de la Lune*, París 1657; *Histoire comique des États et empires du Soleil*, París 1640-1662.

en general des de la pròpia tradició cultural, amb el propòsit inicial de revitalitzar el vincle entre el móns antic i modern, però també perquè tota autèntica recepció ha d'incloure la necessària actualització de formes i continguts.

El cas de la cultura russa ens servirà per tal d'il·lustrar els canvis de tendències. El classicisme, entès com la imitació formal d'uns models literaris establerts a les literatures grega i llatina als seus respectius períodes clàssics, es troba a la poesia russa d'una manera regular des de la segona meitat del segle XIX. Els autors que segueixen aquests models són Konstantin Batiushkov (1787-1855), Afanassyi Fet (1820-1892), Nikolai Xerbina (1821-1869) i Apollon Maykov (1821-1897). La molt celebrada traducció d'Homer a càrrec de Gnèditx hauria d'haver exercit una important influència en tots ells, però en realitat aquests poetes encara varen preferir una versió edulcorada i convencional del classicisme, en part perquè a la cultura russa de l'època mancava una tradició filològica que inserís les obres de la Grècia i la Roma antiga dins llurs respectius contextos. Nogensmenys, entre els poetes russos considerats *clàssics*, els més receptius a la influència de la tradició literària greco-llatina foren amb tota probabilitat dos poetes anteriors i a més a més contemporanis, amics des de la infantesa i desapareguts prematurament, Anton Délvig (1798-1831)⁶⁹¹ i Alexander Puixkin (1799-1837)⁶⁹². Ambdós s'inscriuen dins una època que també es pot qualificar com de refundació de la poesia i la cultura russes⁶⁹³, tot i que les circumstàncies personals semblen haver atès una gran transcendència a l'hora de la configuració dels seus horitzons estètics. Així, l'educació classicista rebuda al liceu de Tsàrskoie Seló, ciutat residencial on s'alça una antiga residència d'estiu de la família imperial, no gaire lluny de Sant Petersburg, va tenir una influència decisiva tant en Délvig com en Puixkin, de la mateixa manera com al seu company d'estudis Wilhelm Küchelbecker (1797-1846), autor d'una tragèdia – inacabada- titulada *Les argives* i inspirada pel drama clàssic.

Entre les fites que il·lustren el camí seguit per la poesia russa, hem d'esmentar en primer lloc el poemari *Podraznaia drevnim*, publicat per Puixkin el 1826, i on reunia poemes que imitaven la lírica grega, sota el prisma estètic del gust de Schlegel per la poesia fragmentària⁶⁹⁴. Al poemari apreciem la influència de l'estètica de Winckelmann, on l'estàtua era considerada la més fidel representació de l'ésser humà⁶⁹⁵. D'una manera més atenta als processos hermenèutics de caire biològic, Torlone fixa l'inici del classicisme de Puixkin al seu exili a la zona del Moldava, els anys 1820-1824, quan hauria

⁶⁹¹ El cas de Délvig suposa un atractiu especial per l'interès demostrat per aquest autor envers la poesia grega d'època tardana. Una bona part de la seua producció poètica imita la forma i el contingut de les composicions anomenades anacreòntiques, una tradició que era ja present a la poesia russa desde Sumaròkov (1717-1777) i Derxavin (1743-1816). Val a destacar que la influència de l'*Antologia Palatina* ultrapassa dins la història de la poesia russa anterior al segle XX la de la poesia grega clàssica. La culminació de l'art hel·lenitzant de Délvig es dona al poema *Les banyistes*, una composició de l'any 1825.

⁶⁹² N'hi ha prou de pensar en poemes com els titulats *Arió*, *Elegia*, *El profeta*, *La musa*, *El poeta*, *Monument*, etc.

⁶⁹³ Les societats literàries varen jugar un paper capdavanter en aquesta radical revisió de la tradició literària russa, en especial el *Col·loqui d'aimants de la paraula russa*, *Beseda lyubetely ruskovo slova*, impulsat per Zhixkov i Derzhavin. En relació al nostre tema, n'hi ha prou de recordar la rellevància atorgada pel membres del Beseda -que eren ultraconservadors- a la *Iliada* com a model de tota cultura literària. Un dels resultats de la teoria desenvolupada per aquests autors fou la traducció de Nicolai Gnèditx, completada l'any 1829.

⁶⁹⁴ Així ho assenyala M. Greenleaf, *Pushkin and Romantic Fashion: Fragment, Elegy, Orient, Irony*, Stanford 1994, pp. 39-49. Vegeu també, sobre l'estètica classicista de Puixkin, A. Kahn, *Pushkin's Lyric Intelligence*, Oxford 2008, pp. 74-80.

⁶⁹⁵ Sobre l'estètica classicista de Puixkin, vegeu A. Kahn, *op. cit.*, pp. 74-80.

establert una comparació entre la seua situació i la d'Ovidi, desterrat per l'emperador August l'any 8 d.C. i confinat a Tomi, a la riba de la mar Negra ⁶⁹⁶. És veritat que s'inicia així un tòpic de la lírica russa que tindrà continuïtat en Mandelshtam i Brodsky ⁶⁹⁷; però el rerefons del classicisme de Puixkin té també uns innegables referents estètics.

Veurem ara sengles exemples d'aquesta influència clàssica a la poesia russa del segle XIX:

M'he alçat un monument... (Pamyatkin, A. Puixkin, 1836;
trad. H. Vidal & M. Desclot).

*M'he alçat un monument no fet per mans humanes,
no es colgarà la senda popular que hi du,
s'adreça més amunt, la seva testa indòmita,
que l'obelisc alexandri.*

(...)

*Al manament diví, oh Musa, sigues dòcil,
sense temor d'afronts ni enveja de llores,
lloança i maldiença indiferent accepta,
no discuteixis amb el toix.*

És evident que Puixkin pensava en Horaci ⁶⁹⁸, però el sentit del poema rus divergeix força del del poeta llatí. És en aquesta variació, en aquesta imitació en segon grau, on rau la diferència respecte de la mera imitació superficial, i on el poeta –o el dramaturg, el novel·lista, etc.- disposa de marge per a ubicar el(s) motiu(s) clàssic(s) dins un context personal o cultural, i per fornir-hi endemés una perspectiva o una solució noves.

Veurem ara un poema centrat en un dels temes preferits d'aquest neoclassicisme, el de la contemplació d'una estàtua. N'és l'autor Afanassyi Fet, poeta que sol ésser vinculat al romanticisme ⁶⁹⁹:

Diana (A. Fet, 1842, trad. H. Vidal & M. Desclot)

*Els trets suaus de la deessa virginal
en tot l'esclat de la nuesa resplendent
vaig veure a l'aigua cristal·lina entre el fullatge.
Amb ulls allargassats i sense iridiscències
s'alçava, límpid, el seu front encastellat:
l'esment l'havia despullada de tremor,
i al plor punyent de les parteres jovençanes,
atenta, la donzella pètria dava oïda.
Però l'oreig vespral bufà dins el fullam*

⁶⁹⁶ Z.M. Torlone, "Alexander Sergeievich Pushkin: the vates", *Russia and the Classics: Poetic's Foreign Muse*, Londres 2009, 36-54, pàg. 43.

⁶⁹⁷ Cf. D.M. Bethea, *Joseph Brodsky and the Creation of Exile*, Princeton UP 1994; D. Ungurianu, "The Wandering Greek: Images of Antiquity in Jozef Brodsky", in P.I. Barta *et al.* (edd.), *Russian Literature and the Classics*, Langhorne 1996, 161-195.

⁶⁹⁸ Hor. *Carm.* III 30. El tema de la senda popular, com en diu Pushkin, remunta, però, a Cal·límac, *ep.* XXVIII.

⁶⁹⁹ E. Klenin, *The Poetics of Afanasy Fet*, Köln, Weimar & Wien 2002.

*i en l'aigua vacil·là el clar rostre divinal:
jo creia que, amb buirac i fletxes, aniria,
escumejant amb blancor làctia entre les branques,
a contemplar la Roma eterna, somnolent,
les columnates, el vell Tíber groguissenc,
els llargs vials... Però dellà, l'immòbil marbre
blanquinejava amb sa bellesa inexpressable.*

Klenin qualifica aquest poema de *hegelià*, en tant que la idea –eròtica, de representació d'un concepte, d'interpretació d'un ens- es supersposa a la realitat, alhora que ens allunya d'ella ⁷⁰⁰. Fa bé Klenin de relacionar el poema amb *Nereida* de Puixkin ⁷⁰¹, de la mateixa manera que s'ha de relacionar amb el poema de Georgy Ivànov *Расная бесна*, 'Primavera prematura', dos versos del qual diuen *В зелени грустит мраморный купидон / О том, что у него каменная плоть* (*Un Cupido marmori està entre la gerdor entristit / perquè té una carn de pedra*).

El Noucentisme.

Pel que fa a la literatura en llengua catalana, una mostra d'aquest afany per la recuperació dels clàssics és el Noucentisme, representat per Josep Carner i Eugeni d'Ors i amb plena vigència entre els anys 1906 i 1923, i que tanmateix no fou el primer moviment literari i cultural que maldà per restituir al país el seu lligam amb el món clàssic ⁷⁰², i que tampoc no deixà de constituir una operació per tal d'utilitzar el terme *classicisme* amb uns interessos ideològics concrets ⁷⁰³. De fet, baldament pot haver-hi classicisme sense el conreu de la lectura dels clàssics, que només la publicació de les sèries de la Fundació Bernat Metge facilitaria anys a venir.

Per tal de considerar millor la influència del noucentisme, veurem dos poemes de Joan Vinyoli (1914-1984), autor que basà en aquest corrent poètic bona part de la seua formació inicial ⁷⁰⁴, on els noms de Riba i Rilke excel·leixen, sense tanmateix fer oblidar la impressió de trobar-nos davant d'un primer Carner depurat, més proper i intens.

⁷⁰⁰ E. Klenin, *op. cit.*, pp. 22-26, cf. pàg. 23: *Fet's neoclassical poems (...) are often studies in the relationship between aesthetic response and desire, and among them are erotic poems with a power of sexual evocation far exceeding that of his equally splendid but notably chaste love poetry.* Pàg. 25: *In 'Diana', affect derives from contemplation of an object and involves desire. The desire invoked, however, is assimilated to rather than conflicting aesthetic response etc.*

⁷⁰¹ E. Klenin, *op. cit.*, pàg. 26.

⁷⁰² E. Valentí, "Presència de la tradició clàssica en la Renaixença catalana", *Convivium* 27, 1968, 57-78 (= *Els clàssics i la literatura catalana moderna*, Barcelona 1973, 15-54); C. Miralles, "Clàssics i no entre Modernisme i Noucentisme", *BIEH* 6, 1972, 125-135 (= *Eulàlia. Estudis i notes de literatura catalana*, Barcelona 1986, 66-82).

⁷⁰³ J. Murgades, "Un ús ideològic del concepte de 'classicisme' durant el Noucentisme", in R. Cabré, M. Jufresa & J. Malé (edd.), *Polis i Nació. Política i literatura (1900-1939)*, Barcelona 2003, 9-32.

⁷⁰⁴ F. Carbó, *Introducció a la poesia de Joan Vinyoli*, PAM 1991, pàg. 29: *Al capdavall, l'evolució ètica i estètica de Vinyoli palesa un progressiu abandonament d'un cert ressò de vegades noucentista que podíem veure en alguns dels primers textos, per acomplir plenament la proposta postsimbolista; La freda veritat de les estrelles: lectures de Joan Vinyoli*, PAM 1995, pàg. 163.

L'acte darrer (Realitats, 1963)

Le dernier acte est sanglant, quelque belle que soit la comédie en tout le reste. On jette enfin de la terre sur la tête, et en voilà pour jamais (Pascal)

*Quan de vegades entro,
a poc a poc, a la petita casa
de mi mateix,
amb pas humit, a fil de matinada,
deixant a fora els arbres expectants,
un tremolor d'herba tocada
per l'esbatec del primer vent del dia,
vagits de llum,
m'adono prou
de quin desordre hi ha, quina remor,
quin moviment d'entrades i sortides
inútils, que el celler està buit
-car hom beu molt-, de restes de vianda
ja freda als plats -car hom menja a deshora,
de pressa i malament-,
que el vell fogó vessa de cendres
anterior de focs que s'extingiren
fa molt de temps, però que no permeten
al nou cremar bé.
I mentre sec al balancí, d'esquena al dia,
penso que és hora, tal vegada,
de canviar els costums i que he d'emprendre
reformes radicals.
No sé quines, però,
car les parets estan molt primparades,
el sostre foradat, i les esquerdes
són tantes que el difícil és veure
què falla més.
No em val llavors de dir-me, recordant
glòries antigues, fetes
d'amor, les flors en un jardí, recapte
de vida i mort ensems,
que jo sóc flama
d'un ardor que no cessa,
que en mi reneix Orfeu i que he dreçat
l'arbre del cant fins a l'orella casta
d'Eurídice dient: tremolo de mirar-te,
com diré mai el teu encís?;
car temo, quan estic
així de sol i fred i desganat,
que per molt que em proclami
del costat de la vida,
quan sobre el mar llisca la barca
dominical i cau verticalment,
ferint-me, el llamp d'Apol·lo,*

*i una calitja d'or tremola
devant els ulls,
que en ser que em trobi dins el llit
de les darreres núpcies,
m'espantaré del fred que ha d'arribar-me
quan les cuixes de gel em tocaran,
i que em farà enrera de tot,
covardament, com l'atrapat
en una gran mentida,
i que tot jo tremolaré
i no sabré cap on girar-me
ni què invocar.
No crec en els beuratges
ni tampoc en els altres
consols.
Altra vegada sóc
quan baixo lentament al soterrani
de la petita casa
de mi mateix.*

El segon poema evoca directament, des del seu títol, un molt conegut vers de l'*Eneida* de Virgili ⁷⁰⁵.

Sunt lacrimae rerum (Tot és ara i res, 1970)

*A Tamariu, a casa en Pere Patxei,
encomana un cremat, beurem a poc a poc
a l'hora que la mar s'agrisa.
Ploren les coses, plora el temps,
plora la vida no viscuda,
plora també la vida que hem viscut.
Sunt lacrimae rerum.
Ai, aquest 'ai' és un bressol
de moltes hores en què sempre anàvem
pel vell sorral i vèiem l'ample mar
guspirejant parlant-nos en metàfores.
'La dolencia de amor que no se cura
sino con la presencia y la figura'.
Ara sóc una rata espantada que surt de la fosca
i corre a amagar-se en qualsevol forat.
Però quan em recordo dels amics que han mort
irremissiblement, els insubstituïbles,
em torno un gira-sol que puja d'un femer
i fa com un que parla amb entelada veu,
en una tarda càlida d'estiu,
davant el somriure dels morts que se li fan propers.*

⁷⁰⁵ Verg. *Aen.* I 462 *sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt*, 'brollen les llàgrimes pel món, perquè el que és propi de la mort afecta el pensament'. El concepte fou formulat pel romàntic alemany Jean Paul –Johann Paul Friedrich Richter, 1763-1825- mitjançant el terme *Weltschmerz*, 'la dolor pel món'.

*Ara tot d'una la tenora
ressona a Pals i contemplem les illes
i sempre dic, mirant la Torre de les Hores:
davant aquestes coses cal plorar.
Passa la tarda sobre els camps d'arròs
de l'Empordà xops d'aigua.
És tard, és hora de tornar a Begur
en l'autocar que ens deixarà a la plaça.
Anem al bar i prenguem l'aperitiu amb cloïsses
ben amanides amb llimona i pebre.
Cau la nit, la nit fantasmagòrica
del rei Begur que senyoreja el castell,
la nit dels fars i de les barques a l'encesa,
del cel altíssim estelat.
Tot giravolta com en un parc d'atraccions,
però tu i jo vivim al botó de la roda,
on és imperceptible el moviment.
Són les cinc del matí. Tot dorm excepte els gavians
i les orenetes que xisclen, llançades.
Que l'estiu matusser no faci gaire mal.
Ajudem-nos els uns als altres
amb paciència, bon vi, moderació,
per no caure en el daltabaix.
Els arbres es clivellen,
els fruiters regalimen goma.*

Bibliografia bàsica

- Adams, J.N., *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge UP 2003.
- Bolgar, R.R. (ed.), *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700*, Cambridge UP 1976.
- Brock, S., "Translation in Antiquity", in A.-F. Christidis (ed.), *A History of Ancient Greek. From Its Beginnings to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 873-886.
- Copeland, R., *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages. Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge 1991.
- Copeland, R. & Sluiter, I., *Medieval Grammar and Rhetoric: Language Arts and Literary Theory, A.D. 300-1475*, Oxford 2012.
- Goody, J., *La domesticación del pensamiento salvaje*, Madrid 1985 (= *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge 1977).
- Jakobson, R., "On linguistic aspects of translation", in R.A. Brower (ed.), *On Translation*, Cambridge (Mss.) 1959, 232-239 (= "En torno a los aspectos lingüísticos de la traducción", *Ensayos de lingüística general*, Barcelona 1981, 67-77).
- Kallendorf, C.W. (ed.), *A Companion to the Classical Tradition*, Malden & Oxford 2007.
- Pomer, L. & Á. Narro, *Traducción y recepción de la cultura clásica*, València 2012.
- Signes Codoñer, J., B. Antón Martínez, P. Conde Parrado, M.Á. González Manjarrés & J.A. Izquierdo Izquierdo (coord.), *Antiquae Lectiones. El legado clásico desde la antigüedad hasta la Revolución Francesa*, Madrid 2005.
- Silk, M., I. Ingogard & R. Barrow, *The Classical Tradition. Art, Literature, Thought*, Malden & Oxford 2014.

Índex

Capítol 1.- *La transmissió de la literatura a l'Antiguitat Clàssica.*

Capítol 2.- *La pràctica de la traducció a les cultures antigues fins a l'època romana.*

Capítol 3.- *Els orígens de l'hermenèutica a la cultura escrita.*

Capítol 4.- *L'Església cristiana i els estudis clàssics. El Renaixement carolingi.*

Capítol 5.- *La cultura clàssica a l'Orient grec: l'Imperi Bizantí.*

Capítol 6.- *La interpretació i traducció dels textos bíblics. Els gramàtics de la cultura medieval.*

Capítol 7.- *Els orígens de la moderna ciència de la traducció. La filologia bíblica.*

Capítol 8.- *La recepció de les literatures clàssiques a les vernacles a l'Edat Mitjana.*

Capítol 9.- *La recepció i traducció dels clàssics al Renaixement.*

Capítol 10.- *L'estètica del barroc i els canvis a la teoria traductològica al segle XVII.*

Capítol 11.- *La recepció i traducció dels clàssics al segle XVIII i el paper de les llengües nacionals.*

Capítol 12.- *La transmissió, l'estudi i la traducció de les literatures clàssiques a l'època moderna i la revisió del classicisme.*

Capítol 13.- *La recepció de les literatures clàssiques a la literatura de l'època contemporània.*